

מִטְעַם 21

כתב עת לספרות
ומחשבה רדיקלית

מֵאָרֶס 2010

עורך יצחק לאור **מערכת** נביל ארמלי, קרן דותן, דפנה כרמלי,
סיגל פרלמן, דפנה רוזנבליט, גיא רוזן-גלבע **רכז מערכת** יואב רוזן

MITA'AM

A Review of Literature
and Radical Thought

Edited by Yitzhak Laor

مَطَا عَم

مَجَلَّةٌ لِلأَدَبِ

والفكر الراديكالي

المحرر

يَتَسَحَّكُ لَأَوَّور

יציא לאור על ידי עמותת "השכמה", למען טיפוח כתיבה ביקורתית וחשיבה מעוררת
(ע"ר) 580433795.

תודות למלכה ליטווין, פנסי לנדא ומימי סלע

על השער "כיסאות" מאת רונית דברת (כיסאות פלסטיק ויציקת בטון), מתוך מיצב
בתערוכת Emergenze, "מצבי חירום", לה ספציה, איטליה, 2008

עימוד – אירית עמית

עורך אתר **מִטָּעִם** – יוסף לאור

מדי סוף שבוע מתפרסמים שירים חדשים באתר מטעם-שירה

<http://www.mitaam.co.il/Mshira.htm>

מדי חודש מתפרסמת מסה באתר מטעם-מאמר

<http://www.mitaam.co.il/MEssay.htm>

כתובת מזכירות המערכת: admin@mitaam.co.il

כתובת למשלוח כתבי יד רק בדואר אלקטרוני: info@mitaam.co.il

(וא לכלול את שם המחבר בעם הקובץ ובגוף הטקסט: וא לציין את הדואר האלקטרוני
בגוף הטקסט)

כתובת המערכת: ת.ד. 24105, תל אביב 61240 טלפון 050-6371242 פקס 03-6441427

משלוח המחאות לביקורת "השכמה", ת.ד. 24105, תל אביב, 61240

תוכן העניינים

		דן דאור
מסה על ההוצחה	5	מחמוד דרוויש
אל תתנצל על מה שעשית (שירים מתוך מחזור) מערבית נביל	9	
ארמלי וגיא רון-גלבע		
גוש 11, חלקה 4 (שירים)	13	אלי אליהו
בפסאז' (סיפור)	15	סמי ברדוגו
שלושה שירים	24	ורד ריבקין
סיפור בשוט	26	משה עזוז
משמעה של אהבה (מחזור שירים)	31	הילה להב
תיק עבודות מוקדמות	34	מיכל נאמן
אציג, אפרופו מיכל נאמן (מסה)	38	אורית מיטל
יְנוּיֹת, שיר חמישי (מיוונית רמי סערי)	43	יאניס ריצוס
שלמה מימון וכישלונה של הבילוסופיה היהודית המודרנית (מסה)	47	יצחק מלמד
ששה שירים	60	סיגל בן איר
טריפטיכון גוף (שיר)	63	תהל פרוש
כמה הוכחות לקיומו הממשי של הרברט קניין (מסה), מפורטוגזית	65	זיזֶה סאראמאגו
מרים טבעון		
הספרן הזנוח (מסה), מאגלית דפנה כרמלי	73	אפרין קריסטל
רְגֵרוֹק (סיפור), מספרדית טל ניצן	82	חורחה לואיס בורחס

שנת אחר-הצהריים של יום שלישי (סיפור), מספרדית רון ברקאי	84	גבריאל גרסיה מרקס
האמונה בעולם השלישי (סיפור), מספרדית טל ניצן	90	חוליו קורטאסר
אמריגו (שיר)	91	שחר מריו מרדכי
הדיפלובנק (סיפור), מערבית יהודה ענהבי-שהרבני	94	מיכאיל נעימה
על-פי (פואמה)	99	נמרוד מתן
החוקה (שיר)	104	יעקב ביטון
נקרפולים (מחזור שירים)	105	ורד דור
הזכות לעיר (מסה), מאגלית דפנה כרמלי	107	דיוויד הארווי
"עיר לכולנו" כמודל (מסה)	124	דב חנין
כלת הים, כבשת הרש (מסה)	135	סמי אבו שחאדה
		ופאדי שבייטה
"כמה פעמים ייגמר עניינו" (מסה)	147	אלינה קורן
מסמכים מהנפֿצה ביפו	151	
	166	המשתתפים בחוברת

כמו פילים המרימים ראש כלפי השמים

מוות, כל מוות, מזמין תגובה. לא רק תגובה רגשית, אלא מחווה, מעשה, פעולה, משהו שיציין את יחסו של החי למותו של איש מסוים או למוות בכלל. כמו פילים המרימים ראש כלפי השמים כשהם נתקלים בגופה של פיל, גם בני אדם שרואים פתאום גווייה, גולגולת, תל קבורה, נוהגים לציין את זה, משמיעים אנחה, מניחים אבן קטנה, קוראים את הכתובת על המצבה, מרימים את הגולגולת, אומרים משהו כמו "הכל נשכח ואיך ימות החכם עם הכסיל", נושאים תפילה וכיוצא בזה.

המחווה הספונטנית הזאת נהפכת למשהו מורכב יותר נוכח ביטוי מוחשי למותו של יחיד שהצטיין: פסל ניוטון שהעמיד פאולוצי בספריה הבריטית החדשה, למשל, או הבקתה עם גג הקש בגן בצ'נג דו, בירת סצ'ואן, הדומה אולי לבקתה המקורית של המשורר הסיני הגדול דו פו, ועומדת אולי באותו מקום, או גל האבנים (ההולך וגדל עם כל מבקר), המציין את המקום שבו התבודד הנרי דיוויד תורו באגם וולדן ליד קונקורד, מסצ'וסטס. מתים דגולים אלה הם מושא להערצה, לחיקוי, מקור להשראה. אנחנו עולים אליהם לרגל, תערובת של תיירות וצליינות. כמחווה לזיכרם, כדי לסמן שאנחנו שייכים לקהילה תרבותית מסוימת וקצת על מנת שמשוהו מגדולתם אולי ידבק בנו; כפי שאנשים דתיים באים לקברי קדושים וצדיקים, בשביל ה'באראכה'. וכיוון שלא קל תמיד לבוא אל המקום שרוח המת שורה עליו (או אפילו לדעת מהו המקום הזה, כמו במקרה של הומרוס, למשל) אנחנו מחזיקים בבית צלם קטן של בודהא, או פרוטומת בטהובן מגבס מוזהב על הפסנתר.

הענין מסתבך עוד יותר כשהמת המסוים הוא גיבור מלחמה. בניגוד לגדולי הרוח, שבדרך כלל יש הסכמה על הישגיהם, הדבר לא תמיד ברור ביחס לגיבורי המלחמה שיש להם אנדרטאות, כמו המלכה בודיקה במרכבתה בלונדון, או הראני מג'האנסי בגוואליר. גם אם נסכים ששתיהן היו לוחמות ופטרויות, וגם אם אין לנו חשבון היסטורי איתן (בניגוד לגיבור הלאומי האוקראיני חמלניצקי,

למשל), הרי העובדה הברוקה האחת היא שהן הפסידו בקרב ונכשלו במאמציהן, הראשונה לגרש את הרומאים, והשנייה – את הבריטים.

אלא שככל הנראה, כישלון בקרב איננו סיבה לא להיות מוקד לתאוות הזדהות עם סמל לאומי. אולי ההיפך, כמו בסרביה, שם המלך לזאר והתבוסה הגדולה שנחל בקרב קוסובו, לפני כמעט שבע מאות שנה, נמצאים בלב הגאווה הלאומית עד היום.

הניתוק בין זמן המעשה והביטוי הסמלי-קונקרטי שלו מתקיים לא רק לגבי יחידים אלא גם לגבי קבוצות אנשים. נכבדי העיר קאלה, למשל, שהגישו את מפתחות העיר לכובש האנגלי במאה הארבע-עשרה וחיו עד סוף המאה התשע-עשרה להתקבע כמופת של הקרבה ושל לאומיות, ובאופן נדיר למדי כנראה גם של פיסול מונומנטלי, דבר שאי אפשר להגיד על האריה השואג בתל חי, יד לקרב שכמעט לא היה, שחשיבותו לתולדות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל אפסית, ושקבוצת האנשים שהוא מנציח, כולל הגיבור הכי מפורסם שלה, נהרגו לפני שהספיקו להוכיח את גבורתם.

לוחמי הגטאות, לעומת זאת, אמנם לא ניצחו אבל ללא ספק הוכיחו גבורה, והיו זוכים לכבוד והנצחה בכל מקום שמכבד גיבורים. אלא שמהו השתנה ביחס הפשוט של הערצה לגיבורים ורצון להזדהות איתם. כמו בחוגים לטיפוח היצירתיות, גם במירוץ לאנדרטה, היום כל אחד יכול. לא צריך לעשות משהו, רק להיות קורבן. טשטוש ההבחנה בין גיבורים לקורבנות הגיע אצלנו לשיאו בהנצחת זכר השואה, כמובן, אבל הוא התחיל כנראה כבר אחרי מלחמת העולם הראשונה; מרגע שהעמידו כמעט בכל עיר באירופה מצבות עם שמותיהם של כל החיילים בני המקום שנפלו במלחמה – גיבורים ופחות גיבורים כאחד; טשטוש שרק התגבר עם המצבות הכלליות לחיילים המתים באשר הם, אלה אשר שמם לא ידוע, ולא ידוע איפה נהרגו ומה בדיוק עשו שם, מה שעושה את החיילים האלמונים האלה מועמדים מתאימים כל-כך להיות סמל לאומי.

לאנשים קונקרטיים יש הרבה תכונות, טובות ורעות, והרבה השתייכויות, דתית, תרבותית, מינית, שבטית וכו', ורק אחת משלל הזהויות האלה היא ההשתייכות לאומה מסוימת. לחייל האלמוני אין אלא זהותו הלאומית, ומשום כך הוא ניחן רק בתכונות שהוגי הלאום והאידיאולוגים שלו מונים כמי שלדעתם הוא בן לאום טיפוסי. כלומר, צרור הקלישאות (גאה ואכזר וגיבור, ולב חם ונפש רחבה או חוש הומור וכיוצא בזה), המאפיינות בעיניהם את בן הלאום (ומבדילות אותו מבני לאומים אחרים), ושקברו הוא משום כך מקום אידיאלי להביא אליו את נציגיהם של לאומים אחרים. בעצם בואם מכירים האורחים בקורבנות

שהמארחים הקריבו, ואילו המארחים אינם מסתכנים בהזדהות עם גיבור ממשי, שהיסטוריונים יכולים לגלות שהיה גם גזען קיצוני או רוצח סדרתי.

כל האנדרטאות, אלה שעומדות במרכז של עיר גדולה (ולכן רבים נתקלים בהן סתם במקרה, כמו יד הזיכרון לחללי המלחמה הגדולה בלונדון), ואלה שרוב המבקרים צריכים לנסוע רחוק כדי לראותן (למשל פסל הנער המתופף שהציל את נפוליאון בכפר קאדנה Cadenet בפרובאנס), בנויות לעינו של המסתכל, ואינן כולאות בתוכן את גופו. המרחב שבו עומד הצופה הוא העולם היומיומי שלו, העולם של החיים, ואילו התזכורות למוות, הפסל או האנדרטה, הן הזרים. ילדי בית ספר הנלקחים לבקר באנדרטאות האלו כאקט חינוכי של הדגשת המרכיב הלאומי בזהותם, או אורחים מארצות אחרות שבאו לחלוק כבוד לסמל הלאומי של זולתם, חופשיים להתעלם מהם (מהפסל, מהסמל הלאומי, ומהמוות) כמעט לגמרי.

את החופש הזה קשה הרבה יותר להשיג במבנים שיש בהם גם פנים, 'אתרי הנצחה' ששואפים לשחזר או לעצב מחדש סיטואציה טוטאלית (מרתף עינויים של ימי הביניים, בונקר נצור ממלחמת העולם השנייה, מחנה ריכוז, מערכת מנהרות המילוט של הווייטקונג וכיו"ב), יצירה המעמידה את המבקר בחלל חדש, מנותק מהמרחב שבו מתנהלים חיי היומיום שלו, המרמז למשמעות סמלית, מעורפלת ככל שתהיה. בניגוד ליחס בין האנדרטה לצופה, בחלל הפנימי הזה התושבים הם נציגי המוות, והמבקר הוא הזר.

הרעיון שכדאי לעתים לעקור אנשים מסביבתם הטבעית כדי לכוון את רוחם להזדהות (לזמן מוגבל) עם משהו גדול מהם (או לפחות לפתוח אותה למשהו שאינם רגילים בו), ושהכנסתם לחלל תחום המסמל משהו מחוץ לעצמו היא אמצעי יעיל לכך – אינו חדש. רעיון זה הוליד לא רק כנסיות, אלא גם קברי קדושים סופים (הדארגה של מואינאדין צ'ישיטי באג'מר, רג'סטאן, אשר בחדר הלא גדול שבנוי עליו נדחקים המונים בריצה מטורפת סביב הקבר) למשל, עולמות אגדה בסגנון דיסני, מסעדות קונספט, וכמובן מוזיאונים. ואתרי הנצחה.

בניגוד לכנסיות ולמוזיאונים, פחות ברור איזו חוויה טוטאלית מרוממת רוח אמור להשיג החלל המנותק. רשות "יד ושם", למשל, אשר "שמה לה למטרה להנציח את זיכרון השואה ולהנחילה לדורות הבאים, כדי שזוועות השואה ומוראותיה לא יישכחו לעד", אינה מסתפקת בתייעוד, שעל חשיבותו אין עוררין, לצרכיהם של חוקרים שיעבדו אותו לספרים שקהל רחב יותר יוכל ללמוד מהם, אלא שואפת לספק – באמצעות החלל הזרוע מבנים וכיכרות ואנדרטאות

ושדרות – לכל אזרח או אורח חווייה מרוכזת, מין מסע מודרך לגהינום וחזרה. לשם מה? דומה שזכר זוועות השואה יישמר במסמכים, ספרים, יומנים, צילומים, סרטים, הקלטות, ולא בניסיון לעצב חלל – עיצוב אמנותי שלתוכו ומתוכו מובילים את תלמידי בתי הספר, קבוצות התיירים והאורחים הנכבדים מחו"ל. מרוב עיצוב עולה מהמקום התחושה כי מישהו רוצה לייצר מניפולציה רגשית (או אידיאולוגית), ולשכנע לזכור לא רק את מה עשה לך עמלק, אלא גם שהמומתים לא היו סתם קורבנות, כי אם קדושים וגיבורים, ושגם אתה, המזדהה איתם, קורבן אתה, ולכן יש לך הזכות לעשות לאחרים מה שעשו לך.

בניגוד לסמליות הכבדה שאדריכלי "יד ושם" הרעיפו על המקום, ולשימושיות הבעייתית למדי שלו (האם מי שבא להתייחד עם זכר הוריו או לחפש את הכפר שממנו עלה סבו באמת רוצה לפגוש שם את שומרי הראש של נשיא גרמניה הבא לתת כבוד לישראל היהודית?), בבית "יד לבנים" בתל אביב יש הידור של פשטות שעושה את המקום הצנוע והנחבא הזה, ועם זאת המרווח להפליא, ואת הגן המקיף אותו ואת אולם ההנצחה שבמרכזו, לאתר מתאים מאין כמוהו להרהר במתים ובמה שהם "ציוו לנו במותם".

על שלושת הקירות הפנימיים של האולם הנדיב יש רשימות של הנופלים במערכות ישראל, רשימות דמוקרטיות ביותר, בלי ציון דרגה, תפקיד או מעשה גבורה (את כל אלה אפשר למצוא באתר שבמחשב הניצב על הבמה הקטנה, שהתגלה כיעיל וידידותי למשתמש), וככל שהמבט מתקדם בהן, ממלחמת השחרור ועד מלחמת לבנון, מתגלה משהו לא בלתי מפתיע. אם להאמין למה שעולה מהן, הרי שלא רק שאין גיבורים, גם לא היו בעצם מלחמות שונות, אלא רק מלחמה ארוכה אחת, מקום המדינה ועד שלא נשאר מקום על הקיר: לא כמו באנדרטאות לנופלים באירופה במלחמת העולם הראשונה והשנייה. יש להניח שגם שם היו אנשים אשר מתו בזמן שירותם הצבאי, קורבנות לתאונות, או חיילים ששמו קץ לחייהם, ואחרים שנשלחו אל מעבר לים וחזרו בארונות. הם כבר לא כל-כך לאומיים, כנראה, באירופה החדשה, שאינה מוכנה עוד להגדיר את עצמה באמצעות הנופלים.

לא כן אנחנו. כל מי שהיה במדי צה"ל כשמצא אותו המוות, בתאונת דרכים, מאש ירודותית, מכדור שנפלט, בזמן מלחמה ובזמן שלום (אם כי, כאמור, מהקיר מתקבל שלא היה כזה ב-62 השנים האחרונות), כולם נמצאים שם בשורה ארוכה ארוכה. אם לחזור ולציין את המובן מאליו, המסר של "יד ושם" חוזר גם בבניין הסימפטי בתל אביב: אין גיבורים, יש רק נצח ישראל, וכל הארץ חזית, תמיד, וכולנו קורבנות.

מחמוד דרוויש

אל תתנצל על מה שעשית

לארצנו

לארצנו,
 זו הקרובה לדברי האל,
 תקרה של עננים
 לארצנו,
 זו הרחוקה מתארי השם,
 מפת ההעדר
 לארצנו,
 זו הזעירה כגרגיר שמשם,
 אפק שמיימי ותהום סמויה
 לארצנו,
 זו העניה ככנפי הקטה,
 כתבי קדש ופצע בזהות
 לארצנו,
 זו העטורה, שסועת הגבעות,
 מארבי העבר החדש
 לארצנו, זו השבויה
 החפש למות מכמיהה ותשוקה יוקדת
 וארצנו, בליל הדמים שלה,
 היא אבן חזן קורנת למרחוק, למרחוק,
 מאירה את חוצותיה.
 ואלו אנחנו, בתוכה,
 רק הולכים ונחנקים.

מערכת נביל ארמלי

שום דגל ברוח

שום דגל ברוח אינו מתנופף/
 שום סוס אינו שוחה ברוח/
 שום תף אינו מבשר על עלית הגל
 או נפילתו,
 כלום לא קורה בטרגדיות היום/
 המסך הורד/
 המשוררים והצופים עזבו,
 ואין ארז/
 אין עצרת/
 וענפי זית אינם מברכים את היודרים
 מן הספינות, מתשים מחטם מדמם,
 ומקלילות המערכה האחרונה/
 כאלו הם באים מגזרה לגזרה/
 גורלותיהם רשומים מאחורי הטקסט,
 יוניה בדמות טרויאנית,
 לבנה או שחרה/
 לא נשברו ולא נצחו
 ולא שאלו את עצמם: מה יקרה מחר בבקר
 ומה יהא לאחר הצפייה ההומרית הזאת?/
 כמו היה זה חלום יפה העושה צדק עם השכויים
 ומושיט להם עזרה כנגד הלילה המקומי הארז,
 כאלו אמרו:

"אנו חובשים את פצעינו במלח
 אנו חיים ליד זכרוננו
 אנו מנסים את מותנו הרגיל
 אנו מחכים לתחיה, כאן, בביתה,
 במערכה שאחרי האחרונה..."

בירושלים

בירושלים, כלומר בין חומות העיר העתיקה,
אני הולך מעת לעת ללא זכרון
לכונני. הנביאים הרי מתחלקים ביניהם
בהיסטוריה של המקדש. הם עולים לשמים
וחוזרים מתסכלים ועצובים פחות, שהרי האהבה
והשלום מקדשים ובאים אל העיר.
צעדתי במדרון והרהרתי: כיצד
חלוקים המוסרים על דברי האור באבן?
המאבן דלת אור פורצות מלחמות?
אני מהלך בשנתי, זוקף מבט בחלומי. איני
רואה איש מאחורי. איני רואה איש מולי.
כל האור הזה שלי. אני פוסע. קל תנועה. עף
ואחר כך הופך לזולתי בטרגספיגורציה¹. המלים
צומחות כעשבים מפי ישעיהו
הנבואי: "אם לא תאמינו כי לא תאמנו."
אני פוסע כמו הייתי מישהו אחר. ופצעי הוא ורד
לכן אונגליוני. וידי כמו זוג יונים
על הצלב מרחפות ונושאות את הארץ.
אינני הולך, אני עף, הופך לזולתי
בטרגספיגורציה. אין מקום ולא זמן. ומי אני?
אני לא אני במעמד העליה². אבל אני
חושב: הוא לבדו, הנביא מחמד,
דבר בערבית הצחה מכל. "ומה אחר כך?"
מה אחר כך? חילת צעקה פתאום:
זה אתה שוב? לא הרגתי אותך?
אמרתי: הרגת אותי... ושכחתי, כמוך, למות.

- 1 המונח המשמש במקור, תג'ל (שטרנומו האטימולוגי המדויק הוא "התגלות"), משמש בכנסיות דוברות ערבית לציון ההשתנות (טרנספיגורציה) של ישוע וגילוי טבעו האלוהי לעיני תלמידיו (ע' בבשורה הסינופטית: מתי י"ז: 9-1; מרקוס ט: 8-2; לוקס ט: 28-36). מטבע הדברים, העברית חסרה מלה מדויקת לתרגום מונח זה. [הערת המתרגם]
- 2 במסורת האסלאמית, עלייתו של הנביא מחמד לשמים ממסגד אלאקצא. [הערת המתרגם]

לא התנצלתי בפני הבאר

לא התנצלתי בפני הבאר כאשר חלפתי על פני הבאר,
 שאלתי מן הארון העתיק ענן
 וסחטתי אותו כתפוז, וחכיתי לצביה
 לבנה מיתולוגית. צויתי על לבי מתינות:
 יהיה ניטרלי, כאלו אינך ממני! הנה כאן
 עמדו הרועים הטובים ברוח ופתחו את
 החלילים, ואז פתו את חגלות ההרים
 אל המלכודות, והנה כאן אכפתי למעוף
 אל עבר פוככי סוסה, וטסתי. הנה כאן
 אמרה לי ידעונית: הזהר מכביש האספלט
 והמכוניות, ולך על אנחתך. הנה כאן
 שלחתי את צלי וחכיתי. בחרתי את קטן
 הסלעים ושנתי נדרה. שברתי את האגדה ונשברתי.
 הסתובבתי סביב הבאר עד שנסקתי מנפשי
 אל מה שאינו ממנה. קול קרא אלי
 ממעמקים: הקבר הזה אינו קברך. התנצלתי.
 קראתי פסוקים מן הקראן, ואמרתי
 לנעלם בבאר: שלום עליך ביום בו
 נפלת בארץ השלום וביום בו תעלה
 מאפל הבאר בחיים!

מערבית גיא רון-גלבע

אלי אליהו

גוש 11, חלקה 4

על הקרקע צפור שמוטה. גם היא
אתה. סתו קרב בטפיפות עננים,
בשעטות קר. על הקרקע צפור שמוטה,
צפור המות וצפור הדרור.

ובית עומד כנגד
בית וקיר כנגד קיר,
ואוטובוסים מכרסמים דרךם
כתולעים במעי העיר. ואני בחדרי,
מדפדף בתמונות שהתפתחו בלשכה האפלה
של הלב, כותב לך גלויות געגועים
לשלח לכתבתך האחרונה:
גוש 11, חלקה 4.

קנרית במכרה

לא שירתה
כי אם שתיקתה
היא האות המבשר –
כשרונה הטבעי למות בזמן,
כלומר לפניהם.

רגישה מכדי לסבל
את הרעל ולו לנגע אחר
היא הקרבן והיא הנביאה.

(מה שלא

יאמר בשיר וביפי
יאמר במות ובדממה).

טעות לחשב שהם הולכים
שבי אחרי קולה. שירה אינה זהב.
אין להם ענין בדברים
שאין עמם תועלת.

כשהיא צונחת ללא
רוח חיים, הם יודעים שעליהם
להמלט. רק המות דובר
תמיד אמת.

המעקלים

דפקו על הדלת בצהרי היום (אי הכנה
עם העיריה בענין גבית הארנונה).
באו עם אקדחים, אבל שלפו טפסים.
כך וכך מטרים מרבעים, אמרו,
כך וכך חובות מצטברים, רביות,
פגורים. ראו ספרים על המדפים,
על הספה, על השלחן. הגבה שאל
אם אני עושה דוקטורט. לא, אמרתי,
משורר. ראה את הספר שלי על השלחן,
פתח וקרא בקול: "העולם מתקלף אחרנית
כמו נשל נחש ענק". יפה, אמר, העולם
מתקלף אחרנית. ממש יפה. הסכימו
לחלק את החוב לתשלומים שונים. מכל
הספרים עקלו שורת שיר אחת והלכו.

סמי ברדוגו

בַּפְסָאז'

נתקעתי בתוך פסאז'. ככה פתאום, כשהלכתי ברחוב הראשי לכיוון סניף הדואר, הצצתי רק במקרה אל הפסאז' הצדדי. ואז ראיתי אותו, איזה אחד, איש רחב כתפיים, אולי מוצק, עומד כמעט בסופו של הפסאז', תופס את מבטי, שולח יד לעברי, ומסמן לי לבוא, מבקש ממני להתקדם, להיכנס פנימה. אז, גורלי נקבע שמה. נעצרתי על פתח הפסאז', נלכדתי על הרחוב הישר ולא יכולתי להמשיך ללכת. נדרכתי אל האיש ההוא שהמשיך לסמן לי מעומק המסדרון הבנוי. ידעתי, רק אלי הוא מכוון את ידו, שנדמתה לי חזקה. וחששתי, כמעט נבהלתי, כי לא הבנתי על מה אני עוצר ככה? מה קורה שם בַּתְּהוּם של החלל הצינורי? מה עלול להתרחש לי בפנימיותו של הפסאז' העירוני?

עד עתה בחרתי להתעלם ממנו, העדפתי לא להיכנס לתוך אדריכלות לא מתוחכמת של שנות השבעים והשמונים של חיי, תמיד רציתי לברוח מהפתרון האפל שלה. אבל ברגע ההוא, ככל שנמתחה הדקה, וזה האיש שבקצה משאיר את הזרוע תלויה באוויר – הצלחתי לדחוק את הפחד המסוכן, ונבלעתי אל המרצפות הראשונות, שממש מיד כאילו פלטו את גופי מהרחוב ושמו אותי במקום הישן. רק מצוקה משכה אותי. לא יכולתי נגדה. היססתי בצעדים קטנים וידעתי שהנה אני כבר חדרור בפנים, נטוש מחיי החיצוניים של הרחוב השגרתי, והצטערתי ששברתי לו את הקו, דאבתי למסלול המתוכנן לי הלאה. חבל, חשבתי, חבל שוויתרתי לדרך הראשית. אך כשהעיניים שלי ראו את הרצפות הרחבות והכהות של הפסאז' הכבד, ואז עלו אל גובה האוויר הדחוס והבינוני, נתקעות על ההוא שבקצה, שדווקא עכשיו היה לי מטושטש יותר – בדיוק בזמן הזה נמסרתי פנימה, ולא רציתי להיות מובל אל אסונות, השתוקקתי לקפוא בזמני ולא לייצר צרות חדשות לימי. אבל החטאים שבי התגברו על הטוב מכל, ושוב הבנתי כמה איום ונורא מתנהג מי שבתוכי.

לא יכולתי אחרת. שיטת החינוך הפרטית ששקדתי עליה כל חיי הובילה אותי ללכת שולל. אני לא יודע במי האשמה. החוקים מתעקמים לי, ובתוך הפסאז'

הרגשתי כיצד הם מתעוותים ומתחילים אט-אט להסתדר עם הלך ראשי, מכוונים אותו אל הצעידה המתחדשת בחלל הנמוך, שאין לו דבר עם מה שלפניו, מסדרון רחב וארוך רק של זרים, של דמויות נודדות, לא מקומיות, עוברות אורח בלבד, נשים ואנשים שרק במקרה נקלעו, איפשרו ליום שלהם להתערב גם בנלוזות הזו של השפיפות והמחנק המהוה, נתקלות אל השטח המוזר ונבדלות מן הזמן השייך להן, כאילו לא הדקות המתרחשות מכתובות להן קצב, אלא דבר-מה אחר קובע את הישארותן בתוך הפסאז' האפלולי.

ואני כמוהן, עושה צעדים ראשונים ורואה שתי חנויות בגדים, עמוסות באי-סדר ובכיוון אחד של הלבשה כזו או אחרת, בדים תלויים וגזרות של חולצות ומכנסיים, גם שמלות, אופנה של נשים ואנשים, כולה לא מסוגננת, רק שימושית לכיסוי איברים, אינה עושה פוזה על בוכות, בקושי נתלית על קולבים, נשקפת אלי מבעד לזכוכית עמומה ומשופשת, לא ראוותנית. קצת אחריהן יש חנות קופי מסמכים וצילומים, אור ניאון מאיר אותה, ואיש מוכר משופם עם אפודה שחורה עומד ונוגע בניירות, מתעלם מעובר ושב אקראי, כי גם הוא יודע שאפילו המקרה, או שמא המקריות, אינם אפשריים כאן בקו המרצפות למטה, ובג הבטון שסוגר אותו בתקרה אפורה, יחד הם תוחמים את הנבלעים האנושיים, אוטמים אותם בחום המלאכותי, ומרחיקים מכאן את הקונים הטבעיים, אלה שאולי אף פעם לא יופיעו כאן.

וזה שלכד אותי, האיש שעדיין עמד בקצה, ואולי כעת התכופף מעט, נגע במשהו, כנראה בגופו שלו – אותו חשבתי למקומי, אחד ששייך לאזורי העודף שיוצרת העיר, כי אם נותרה לה, לעיר, שארית של מקום ואבנים, דברים שלא תיכננה אותם, אז יש להשתמש בהם, וככה לקבוע אותם כפתרון סופי ונחוץ במידה. והנה, הייתי שם שוב, בין אוכך ולכלוך שחור שהתקבע על חלקים של שני הקירות בצדדים, צבע שהצטבר עם השנים וכאילו פלט פיה אל ריאותי. לכן פיניתי את הראש מהרוחב ונצמדתי אל האורך, ניסיתי לאטום את האף, לעבור את הזוהמה החמצנית ולהתקדם, וכך עשיתי, זיתי עוד, רגלי לקראת האיש, אך לא עיני, שרוצות יותר מכל להבין את מיקומו הנקודתי, את ידו הנשלחת קדימה לעברי, את טבעם של הסימן והתנועה הזאת, ה'בוא הנה' הזה, 'בוא אלי', 'התקרב', ולשם מה? ולמה עלי?

כן, האיש העצום, אי-אפשר היה לי שלא אהיה מולו, שלא אבוא אליו. אז צעדתי אל גורלי המפתיע. לא האמנתי שאיחשף אל המראה המסוים, ושבגללו אדע על מצבי הפגום, זה המתחדש שלא ברצוני, זה המתעקש בטיפשותו להוכיח אותי, אדם ששייך לסביבתו רק באחוזים בודדים, בקושי אזרח מלא, או יהודי מן

הפרבר, גם לא אישיות חברתית שנבלעת בין המון של מדינה. לא צפיתי את משמעות הדבר ואת אכזריות המזל המפוספס. לכן הלכתי והלכתי, לא הולכתי, רק פסעתי, אני הוא זה שדחף אותי לכיוון הקצה, אל סוף הפסאז' שקרא לי קדימה בזכותו של ההוא העומד עקום ולא החלטי. את פניו ודאי לא זיהיתי, בטח לא ממרחק זה, כשעדיין לא הייתי אצלו, עדיין לא ניצבתי מולו. ורק בְּזָקֵן, כך נדמה לי, הבחנתי, זקן עמוס ורב-גוני ורב-סגנוני, וגם סגנוני, פרוע וקופצני, כה דחוס וכה עוצמתי, כלומר מרשים את עיני המתפלאות מול הפרא הצומח על לחיים של איש, כמו ג'ונגל מתפרע ביופי חד-פעמי. וכך, עם פסיעותי אל עבר הנקודה ההיא, ריח קפה טחון עלה באוויר והתערבב באפי, אליו הצטרף ניחוח חריף של הבק מגע, ולבד ידעתי לנחש שהכל אפקטים של חנות נעליים, בעצם לא חנות, אלא סנדלריה, כן, משמאלי על קו האורך הפסאז'י היתה גם סנדלריה, ולא ראיתי אותה, לא הייתי צריך לראות אותה, כי הכרתי את הריח ואת התחושה, אולי אפילו את הסנדלר העלוב שישב על שרפרף וקיפל את כרסו הבולטת, שיפשף בפניו את הזיפים הגסים, ולא ידע כמה שקועות עיניו בצבעים כהים, נאחזות בשקיות העור התפוחות ומספרות לכל מזדמן איזה אבא ואיזה גבר איננו, ודאי לא אחד הראוי לתפארת הרחוב הראשי, שכבר מזמן נשכח ממנו, והוא, בדלותו החומרית, דופק ודופק, ושוב ממשש עור וסוליה, ואני זו ובז, ממנו וכלפיו, וזה כמובן כי רק ככה צריך להיות.

הרי אסור לי המפגש עם גברים כאלה. אסורה עלי ההיתקלות עם פנים נפולות, עם נשים שיכולות להיות רעיות אבודות, שאפילו לא בצערן שוטטו לצדי בפסאז' החובבני, שתיים מהן לבשו שמלות בד פרחוניות, דקות למדי, צמודות בחלקן העליון ומבליטות את שדיהן הבריאים, התפוחים. ונדמה לי שהשתיים ניסו להתקרב אלי, שאלו במבטן מה לנו כאן, ומה בדיוק אנו מחפשות? ואף כי היתה בידי התשובה, סירבתי להן ונמסרתי בכוחותי הלאה, כאילו טויתי, שלא במאמץ, קורי עקבות של נעליים ירוקות שנעלתי, נעלי זמש יקרות שרכשתי לפני שנים בקצהו של הרחוב הראשי, שרק לפני דקות ספורות נטשתי. כמדומני היו אלה רק דקות, וודאי לא שעה או מחציתה, או זמן ארוך אחר שנמתח ונמתח וחסל בשעתו את תשוקתי הארסית והמשתלחת, את תאוותי המתוקה והמענגת, שעד היום פורצת ממני רק בחדרי חדרים, אינה מהססת לדבר על זכותי להסתכל על העיר והכפר הישראליים ולחוש מתרומם מהם, מתושביהם וצורת הליכתם, לזלזל במערכות הבגדים היבשים שכל הנשים והאנשים עוטפים בהן את גופם המוכר כל-כך, גופם שמתנועע על מדרכות ונסגר בקווי מתאר של סילוואטות משוכפלות.

ועכשיו, בתוך הפסאז' שלי, הסוליות העבות של הנעליים הירקרקות התנגשו על משטח המרצפות העכורות, והן הכבידו עלי, היו משקולות מתרגלות לגופי שמשך מטה, אך גם בא לכיוון שמה, לאיפה שהוא, היכן שעמד מתעקם עדיין הגבר עם הכתפיים הרחבות, וניחוח הקפה הטחון ממשיך להשתלט על הכל, שחור וחזק, ארומה לא ערבית ולא ישראלית, נעצרת על תקרת הבטון ומגרה בתוכי את הלא-נודע, לא את החשק ולא את הלשון.

ידעתי, אני מתקרב, אני בא אליו, תיכף רואה אותו, שוכח מכלל החנויות שרובן היו דוממות, מתעלם מתערובת האורחים הדלים שהיו אתי בפסאז', אך היו רק מאחורי, לא בקו שלי, בכלל לא בכיוון שלי, כי אין אחד שרוצה או מעוניין להגיע אל סוף המסדרון, אין מה לחפש שם, וזה היתרון עוד נתן לי כוח, כי הייתי לפניהם, לפני המבוגרים האחרים, אכן, באותו הרגע הייתי גם הצעיר ביותר, הנמרץ מכולם, והרשיתי לעצמי עוד ועוד ללכת, לשכוח מכובד הנעליים ולדחוק את יריבי מעומק הפסאז', הרי כבר הייתי הרבה אחרי מחציתו, עשיתי דרך כמעט מלאה בתוך המבנה העירוני שנכפה עלי. כן, גם אני עשיתי לו שימוש, אך ידעתי שהוא אחר, שהצעידה הנשארת שלי בפסאז' אינה מתבצעת כנדרש, והרגשתי שאיני פועל על פי המצופה ממני, איני נופל להתנהגות יומית של מתכנני השאריות, שלפני שניים ושלושה עשורים, ואולי אף יותר, ישבו במשרדים כלשהם וקבעו לשכמותי, ולרכים שונים ממני, את מצב העניינים הנפשי והקנייני, את פיזור זמן הפנאי בין לוואי כפוף ומקצוע מזדמן, שיחד מייצרים עודף של שעתיים עלובות בצהריים, שעתיים של שוטטות נתקלת ובהייה על חלונות בלי ראוות וספסלים רעועים, וכל אלה אי אפשר שלא יעוררו את כאבי הברכיים ונדנוד המחשבה הבינונית.

אבל הייתי שאוב, כל-כך פנימה נכנסתי וביטלתי את מצוקתי המעודכנת ואת שתיקת השאר. שוב קרה שהווה התעלם ממני, כאילו העביר אותי ברוורס אל תקופת החושך הישראלית ההיא, כשחיו משפחות באלף-תשע-מאות-שמונים-וארבע, עבדו במרכז הארץ ולא רצו להיפלט אל הצד, ואם הגיעו אל הצד, אז מיד שלטה בהם הבורות, והנטישה התקבעה בנפשם, וכל אזרחי המדינה האחרים חשבו שכך נכון להם לאכול ארוחות ביצים ועוף מבושל, לצפות בטלוויזיה סדרתית עם פנים לא יפות על מסך מרצד, לחנך ילדים במקראות ההן שהציגו עברית קשה כל-כך ודמויות מכוננות רק את עצמן, ואני כאילו הייתי תלוי על בלימה, חי איתן בשטח ההפקר ולא מוכן לקבל עלי ממשלה ואהבה.

ואותו הווה שמתקיים לצדי היום, פתאום נמוג והתפרק לנוכח הפסאז', וידעתי שאין טעם להרים קריאה בתוכי ולאפשר לה להיבלע בהד קצר. המקום הזה אינו

נועד להרמת קולות, תכנונו ההנדסי מצליח להעלים סימנים חיים ברגע, למחוק את המתרחש על בני האדם, ולי גם לא היה צורך לחשוב שאני מודרני באותן הדקות שבפסאז', להאמין שאיני שייך לתקופה ולשפה שקפאו כאן והציבו אותי שוב כמו גלעד לא רגוע. כי היה האיש ההוא בקצה, אותו גבר עצום שאותת לי, וגם אם נדמה לעצמי שחבלים משכו אותי אחורה, שהתקדמותי נעשית איטית מדי, הרי שלא כך היה. בשלב זה כבר הופיעו לפני צבעי הבגדים שלבש; אפור בחולצה מכופתרת עבה, וכחול כהה במכנסי בד של פועלים, מכנסיים חדשים, לא מרופטים. וצעדתי אליו, המשכתי הלאה ודימינתי עיניים עיגוליות בגוון בהיר. רציתי שיהיו בגוון בהיר, מבריק, לא כהה, וכמעט האמנתי שכך יקרה, שאתקל בעיניים אמיתיות ושקופות, עיניים של גבר חלומי שכזה, זְכָר אבהי-ישראל, איש מן הזן המוכר לי בעברי, בעברי שהומצא בראשי, שנברא בלבי, שנמסרתי לכוחו הנשגב. ואפילו היתה פעם אחת שקרה לי הדבר, אז בילדותי המתבשלת על עוקם הכביש והמדרכה, במורד הרחוב של הכפר, שם, על הפיתול שמאלה, ראיתי צבע שכזה בעיניים כאלה בתוך הגבר המבוגר, שהיה מהגר חינוני ולכן מהונגריה, יהודי איכותי ויפה, וגם אני התפתלתי ורציתי שיביט בי, שיידע על עזיבתי את הבית שלי ואת ירידתי אליו, שיקרב את ידיו החסונות ואת עיניו המדברות, אבל אלה הבהירות היססו אותי ואת עורי המדושן שלא כהלכה, והוא לא נשא אותי, אולי רק מעט שנא אותי, כי רק ככה זה יכול היה להיות, וזה הגבר מן העבר לא הרים אותי אליו, עיניו הצלולות לא נדבקו אלי ועשו לי את ההפך, סיכוב עם הגב, ולא פסקתי לחלום עליו שוב, לבקש איש או אחר, אולי אבא רוחני בדמות קרובה אליו, אבא עברי וגם יהודי, קדמוני מכל חבל ארץ אפשרית, לאו דווקא כנענית, ומשם, מפיתול הדרך הנשברת, כבר לא היה לי לאן לחמוק.

והנה, בפסאז' לא פסק המתח, ורציתי שייפסק, שלא יארך יותר, שאגיע אל הנקודה. מספיק כבר עם המתח, דיברתי אל ראשי בכעס, די לעילגות הגופנית ולמסירות הלא מתקבלת על הדעת של אחד כמוני, שמוצא עצמו משתלב סתם כך בין הוויה לא ראויה, שממש ברגעים אלה שיתפה איתי פעולה, לא פסקה מנוכחותה הניכרת באופייה המטונף שריחף סביבי, ובהדים שבאו מאחורי, אליהם הצטרפה רוח תמוהה וגם משבים של נשימות, נשיפות משתעלות יוצאות קצרות מנשים שחומות, וארוכות מגברים חולים, שאולי גם הם הספיקו ליפול חללים למלכודת הפסאז', וגם אותם לא רציתי לראות.

לא הייתי מוכן, ולו לשנייה אחת, להסב ראשי לאחור ולהיות עד לשייכותי המתבקשת. כבר הייתי כמעט על הסף של הסוף, אולי עשרה צעדים לפניו, אולי

פחות, וחיידדתי אוזני למשמע קולות הרחוב הרחוק, כמפלט אחרון רציתי איזכור לצלילים הנפעמים ולאוויר הפתוח שהיה שם, אך אלה השתתקו לגמרי, מזמן נדמו, וככה התאפשרה לי הבליעה הקרתנית אל תוך-תוכו של המסדרון, שכאן היה מרוצף אחרת, בנקודות שחורות-לבנות, וריח הקפה עוד נטחן באוויר ונלחם על מקומו עם החמצן, וגופי מרגיש מתאים, לא אני, אלא רגלי וידי, ושערות ראשי והיקף הבטן – אלה התמקמו אתי היטב בתוך הפסאז' החשוך למחצה, ופה, חמישה צעדים לפני הגבר, השתלשל מתקרת הבטון חוט חשמלי מחובר לנורה מעופשת, שזלג מתוכה אור צהוב וחלש. והאיש, האיש כאן, עתה עמד מולי בפינה.

כמה היה קרוב אלי. לא זכרתי קרבה שכזאת בחיי, קרוב מכל, מרחק נגיעה של ידיים, טווח קצרצר של ראייה, פני מול פניו השעירות, והנה הַזְקָן המרשים שהעיד על גילו, חמישים או שישים שנים, ואף על פי שלא עמד ישר, הוא היה לי זקוף ואימתני, על ראשו כובע צמר שחרחר. ואת כל זה אני רואה, ועדיין לא נתקל בדבר ההוא, לא מבחין בכוחו האמיתי והמזעזע, וידו שעד עתה עמדה קדימה, פתאום, עכשיו, החלה לרדת מטה, ואני לא רציתי לרדת איתה, כי זיהיתי בפניו חיוך, יופי של חיוך, שפתיים מלאות, אדמדמות, כמעט מבינות אותי, ואני רוצה לשמוע אותן מדברות אלי, להתרכז בצורתן המוסווית בין סבך הזקן המשתלח בי ומפרק את לבי לחתיכות מסוכרות, גורם לו להרים קצב, ואני רק דבר אחד בא לי לעשות, רק חשק יחיד מתגלגל בבטני, ואיני יודע להגיד אותו במלה, איני יודע לתת לו פעולה בין אנשים מהסוג שלי ובכלל, וזה המרופט והרחב, ממשיך בשלו, הולך בידו עוד מטה, ורגע לפני שאני נלווה אל התנועה, זיכרוני מנסה מאמץ אחרון של גירוד, תוהה שמא פגשתי פעם, אולי בגלגול אחר, את הגבר הפרימיטיבי שניצב בתפארתו מולי, ואין ממצא בתוכי, כי ודאי לא נתקלתי בו ברחובות של הכפר והעיר שחייתי בהם.

לא ידעתי למה הוא? למה אני ככה משתנק ונאנק מול אחד כזה? כוחותי הטובים לא היו אתי, ונַמְשִׁיתִי, נלקחתי אל הבל פיו ומבע העיניים, ולא הבנתי את פשרן, רציתי רק לחזק את עצמי, להכיל בתוכי את ההוא הקופא אותי בלשונו האדומה גם היא, שעברה טבעית על השפה העליונה והרטיבה את הצבע, אבל גם את לבי, כי אז, על השנייה ההיא, על מַעְבַר הלשון המלקקת את הבשר התפוח – נופצה תקוותי, הזדעזעה שוב הציפייה שלי על עומקו הערכי של הפסאז', על שלל אפשרויותיו שבדיתי לטובתו ולטובת הכלל, וכשם שאחרים יצאו כאן מופסדים, כנראה שגם לי לא יהיה חיבור מוצדק אל ההוא, לא עוד חלומות השווא על דומים לו ולמוצאו הנכון, ליציר כפיו העלוב ולתוכנו

הוויקינגי בחלקו, שכאילו נחת בעיר הכמעט דרומית הזאת וסינוור לפניה את פשטות גופו ואופיו המרומם. אך רסק השפתיים והאכזבה ניתקו את מבטי מגובה ראשו והוליכו אותי מטה, עיני ירדו ועקבו אחר היד שהונחה לצד הרגל, קרוב למפשעה, והנה אני רואה את הדבר במכנסיים הפתוחים בחלקם, רוכסן משוחרר וכפתור פרוץ, ואני בא להיצמד אליו, לראות יותר ולראות ברור, להיבהל עליו, אבל האיש מסיט אותי, לא נותן לי, וכך פתאום הוא שואל ומקפיץ אותי, "מה אתה עושה כאן?" ואין לי ברירה, אני מרים אליו עיניים, "אתה סימנת לי, לא? משמה ראיתי אותך מסמן לי ביד, רצית שאני אבוא, לא?"

— אבל למה נכנסת? אתה בכלל מכיר את המקום הזה?
 "אני לא מכיר", עניתי בתחינה,

— איך אתה לא מכיר? לא שמעת על הפסאז' הזה?
 — לא שמעתי

— אתה לא יודע שכאן זה פסאז' חרל"פ? כן, זה השם שלו, פסאז' חרל"פ

— הוא ישן הפסאז' הזה, כמה זמן אתה כאן?

— הוא מצוין המקום הזה, הפסאז' הכי טוב בעיר, אתה לא יודע? לא ראית מה יש כאן? תמיד חם, אין רעש.

"כן", הסכמתי איתו ורציתי לחזור להסתכל מטה, ואז הוא עצר רגע, וידו אפילו זזה בין הרגליים, וזאת היתה הזדמנותי, העזתי בפחד גדול לנטוש את עיניו ולראות את האיבר לצד הרגליים, את טבעו המבוקש שבלט שם אצל הגבר הזה, וזה הזין היה לא זקוף, אך גם לא נרפה, רק נתלה באורך נכון, לא מתנדנד, ולצידו היתה היד של האיש, תכף נוגעת בו, ורציתי שייגע בו, אולי שיסתר, או שיחפון את החבילה המרשימה, את סמליותו הזרה שנבדלה בתוך הפסאז', והאור הצהוב החמיא לדבר, החמיא לכולו, ושניות נוספות חיכיתי לתזוזה, והיד אכן התקרבה, רטטה את לבי, אישרה את גורלי ועברי, יד רכה ולבנה, כמו של פועל מהגר ישראלי שאינו רוצה יד בתעשיית המפעלים הקיבוצית והציבורית, כזו היתה ידו, דומה לשלי במעט, דומה לצדקתי, ולכן רציתי כל-כך שתעטוף את האיבר, שתעשה חיבור, ועוד רטטתי על האפשרות, על הפסע הזעיר שבין מגע לניתוק, פס דקיק של עור ושערות שמפריד בין שתי החיות, היד והזין, שני האיברים הנכונים שסימנו לי ולו את סיבת היותנו בפסאז', אבל זה האיש לא הלך איתי עד הסוף, כי מיד שוב פנה אלי, העיר את צרתי,

"חרל"פ", הוא צעק, "פסאז' חרל"פ אני אומר לך, אתה יודע מה זה אומר? ראית את השם הזה, הוא כתוב שמה בהתחלה איפה שנכנסת, יש שם אותיות, פה אנחנו נמצאים, ואתה? למה נכנסת לכאן? למה?"

"לא ראיתי חרל"פ", השבתי לו ולא רציתי להיות מובל, ביקשתי בעיני שיפסיק את אפיונו, שיגיד לי דבר אחר, משהו ברור עליו ועל עמידתו המוזרה, וככה, כשאני פחות נבהל ויותר נפעם, הופעתו החלה להיות לי מעט בזויה, קרצה לי במידה, ריככה לי את סופו של האיש המקומי, וניסיתי להשתכנע בבזות הזאת, לא להילקח אל העומק הרדוד של הגופניות המרשימה ושערות הזקן שעשו לנפשי קשר חזק מדי.

ברגע הזה כבר לא הייתי מוֹלָךְ. דקה חלפה והוא לא דיבר אתי שוב. מכנסיו נשארו בשלהם, וידו עלתה אל הזקן וגירדה שם בחספוס. והקול הזה, השפשוף החורק והמצמרר על העור שלו, משחרר ציץ ותִיק, הוא שהעמיד אותי על מקומי, הוא שנידנד את רחמי המולדים ואת ביתי המקורי שזרע בקרבי את זכרותי המשובשת. אז, ברגע ההוא, ידעתי כמה אנושי ואישי הגבר הנכלם הזה. לא רציתי לחשוב על חרל"פ ועל טיבו הידוע של הפסאז' היוקרתי. העפתי משפתי את השם והמלים, ורק צעד אחד עשיתי לקראתו של המבוגר, ופסיעה זאת היתה כל שנדרש לחוש איתו פרטי, להיות מתרומם מעליו ולשלוח את ידי, כאילו רק במקרה אל מתחת לבטנו, לגעת בה ולהישאר מלטף ומשהה את המקום הנמוך, מעביר סיבוב על רקמה תחתונה ומוצקה, ועדיין לא המשכתי הלאה, רק קצת מעל השארתי את ידי בסימן טבורו, בעומק בטנו הבריאה והפורייה, והוא מחייך אלי, שוב חיוך יפה, ואז אוסף את כף ידי בידו,

"בוא", הוא מצווה עלי, "בוא איתי", אומר בהתלהבות מרעננת, ואני שומט את ידי ממנו, כי אמרתי לעצמי הרי איני רוצה להילקח, אבל כבר נמסרתי ברובי, הוחררתי כל כולי בצינור הפסאז', ובגלל שהרגשתי את יתרונו עלי, זזתי אחריו, ראיתי את גבו של האיש, מסמן לי לא להתעכב, והדבר היה לי כמעט תקוע, לא הבנתי איפה עוד יש ללכת, הסוף והנקודה היו החלטיים, והנה, בלי ששמתי לב, שניים ושלושה צעדים נוספים, חשפו אותי אל מדרגות קצרות, והוא הגבר כבר עליהן,

"בוא, בוא", הוא קורא לי, וכולי הפתעה, שהנה נפרץ הצינור, נפתחה החסימה האדריכלית, ולקצה לא היה קצה, כי ראיתי מפלט, והתרגשתי במעט על אלה המדרגות שטיפסתי אותן בקלילות, סיימתי חמש ושברתי הלאה, לעוד ארבע מדרגות אחרונות, ואז לפתע, גיליתי שאני בגובה הארץ, כלומר ממש על האדמה, לא בתחתית, וסביבי בניינים, ואוויר אפור ופתוח, והאיש הרחב עומד על המדרגה האחרונה,

"אתה רואה שמה?" הוא מצביע קדימה, "אתה רואה?"

ואני אחרי האצבע המסמנת שלו, רואה את הנקודה האמיתית, רואה את

המבנה המנחם והשמח, מעליו מופיעה הכתובת המקושטת "אולמי גיל", אולמי השמחות של המשפחות הנבונות, וכבר התבלבלתי, האם הייתי או שלא הייתי באולם החניכה? האם ביקרתי ושמחתי ושימחתי? את זכרתי ואת שיוכי? שם, באולמי-גיל הרדומים לנוכח שעת-הצהריים המתארגנת אל הערב המוקדם, רציתי להמתין, להיות על הנקודה המתכוננת, כשאני במצבי נפלט משאול הפסאז', מהחלל התחתון של חיי המופרעים, ולא חזרתי להביט אל האיש, כי לא רציתי להביט על האיש, והנחתי שזה כבר ירד מטה, ולי לא היו עוד תוכניות להגשים, היו לי רק אירועים לכדוק בפתחו של אולם-גיל, לבחון את הנער ההוא שוודאי יבוא עוד מעט בחליפה מצועצעת שתפר לו חייט במתפרה, שעומדת ליד סנדלריה בעיר אחרת, וזה הנער חושב בר-מצווה וחגיגה, רואה איזה אבא ותורה, שומע שפה ולא מנשק שפתיים, והוא נזהר בצעדיו, רוצה לקפוא, מבקש ללכת אחורה בדקות ובשעות, איפה שקבר את ילדותו בחדרו, וגם על משטח המדרכה הכפרית הניח אותה, ואיש לא היה שם לצפות בו נשכב על האספלט ומלקק גרגירים של חול. שם הוא רצה לסיים את הכל בהנאתו. ואני ידעתי, גם את הנער ההוא אסור היה לי לפגוש.

ורד ריבקיין

שלושה שירים

כל השיחות

כָּל הַשִּׁיחוֹת נִפְתָּחוֹת בְּ"הַצִּילוּ"
 וּבְמַעֲנֵה זָרִיז נִשְׁבְּרוֹת הַלְחִיִּים.
 הַכָּאֵב נוֹאֵשׁ לְנִשְׁיֶקֶת הַלֵּב;
 הַרוֹצֵחַ מִבְּקֵשׁ מֵאֲבִיו לְהַכִּין.

רֵאשִׁית כָּל שְׁתִּיקָה – עֲצָבוֹת.
 רֵאשִׁית הַדְּבוּר נִמְחָתָה מִשְׁכָּבָר.
 אֲנִיּוֹת מְרַחֲקוֹת מִיִּבְשֶׁת
 וּפְהוֹקֵן הַמְּפִיֵּס לֹא חָשׂ עוֹד
 בִּירִיכִים הָעֲזוּבִים.

הָאֲדָמָה סִלְקָה; נוֹתֵר הַיָּם לְחִיּוֹת בּוֹ.
 כָּל הַיָּם הִזָּה מִתְחַמֵּי
 וְהַגּוֹף בְּשֵׁלוֹ, צָף, מִבְּקֵשׁ מֵהַכֹּבֵד לְהִשְׁכַּח.

אכזר לזרים

אֲכֹזֵר לְזָרִים וְאוֹהֵב אִם וְאָב.
 הָאִם תַּעֲמֵד לוֹ אֶהְבְּתוֹ בְּדַרְכּוֹ לְהִתְאַכְזֵר?
 הַפְּרִית נוֹחָה לְהִתְמַסֵּר לְיַדֵּי הַחוֹנְקוֹת
 כְּעֵץ עִירִם אָחֵד, אַחֲרוֹן לְחַבֵּק.

הוא חי. נְשִׁימוֹתָיו לֹא מְפָנֹת פְּנִימָה
כְּשֵׁם שֶׁהַפְּנִימָה לֹא מְפָנִית עוֹד פְּנִימָה;
וְדַאי לֹא אֵלִי.
אֲנִי מְגֻזֶמֶת בְּרִצּוֹנִי
וְעֵבִיר אֶף הוּא, כְּגֹזַע, מְגֻזֵם מְאֹד.

אֲנִי נֹשְׁבַעַת לְתוֹךְ פְּצַע:
כֹּל זֶה לֹא יֵאמָר בְּקוֹל.

אכתוב על אהבה

אֶף עַל פִּי שְׁאִינָנָה
אֶכְתֹּב עַל אֲהֶבָה.
אֶת שְׂרָאוֹ עֵינַי לֹא מְנַעְתִּי
וְאֶת כָּל שְׁעֲצָמוֹ, וְעוֹד הֵן עוֹצְמוֹת
לֹא הִגְדַּלְתִּי לְרֵאוֹת.

וְהַמְצוּקָה סְבִיב פִּי
מְצִירַת אֶת שְׁפָתַי;
שְׂכַחָה לְפִתּוֹחַ בְּהֵן פִּתּוֹחַ לְדַבּוֹר.
אִם הַסֵּבֶל לֹא הִחְלִיף אֶת אֱלֹהִים,
אוּלַי זֶה הָאָדָם?

לְפַעֲמִים אֶצְבְּעוֹתַי, עַל עוֹר
הַזֶּר וְהָאוֹהֶב,
נֹשְׁכָחוֹת לְרִגְעֵ-שָׁנִים.

הֵיכֵן כָּל הַשְּׂדוֹת שֶׁבִקְשָׁתִי?
הַסֵּבֶל מְצַת בָּהֶם.
יִשְׁבְּתִי לְרִגְעַ, לְכַבוֹד הָאֲהֶבָה,
וּבֵין רַגְלֵי הַמְצוּקָה, וּבֵין עֵינַי.

משה עוז

סיפור פשוט

א. מיכל

אני מתקרב ונע סביבך, סביב עצמי, סביב כל דבר המאיים עלי בהטלת חיים ורגשות, נע כמו חיה זהירה סביב טרפה, תרה אחר נקודת תורפה, לעולם אינה בוחרת להסתלק משם, להשקיף מהחלון אל הרחוב המוכר, אל מי שלעולם יימצאו מעבר לזגוגית, אל מי שבהבל פה אפשר לכסותם ובאיכות מלה ניתן להקפיאם, כל הטירחה הזאת הכרוכה בטיפוח רגש אנושי, כל מבני העומק המוחצנים הללו, ששירות גדולות קושרות להם כתרים, אולי לעולם לא אהיה משורר גדול באמת, ייתכן כי אין בכוח הדמיון בלבד לטעת אהבה במלים, ואולי באמת מתקיים הרגש השירי הזה במחוזות שכוחי דמיון, חשוכי מאמץ, פעם אחת תכתוב סיפור פשוט התחננה אלי ממש מיכל סיפור על אדם שנוסע לבקר את ילדיו למשל, שיושב לבדו בקרון רכבת וחיו מתגלגלים לנגד עיניו, לנגד עיניו? אתה צריך לראות, לראות את האשה שמתיישבת לידו, ואת התיק המרופט שהוא סוחב אתו, ואת המבט העוין שנותן בו הכרטיסן.

לו היתה השיחה הזאת אז, מה נשאר ממנה עכשיו, כשאני שוב בנקודת ההתחלה, אילו נסע מפריז לרומא, למשל, מאהבת ישנה גילתה לו שיש לה ילדים ממנו, שניים, שניים, והוא לא ידע, פה כבר מתחילים העניינים להסתבך, ממש למן ההתחלה, היכן הסתירה את הלילך הראשון בעת שהרתה את השני, הנה, בלבי ליבה של היצירה הספרותית לצאת ולחפש מקום למזר הבן-זונה, למי יש כוח, מיכל, למי יש כוח, אבל אם זה מה שיעזור, אז נזרוק אותו על איזו דודה ערירית, הופ, צמחה לה דודה, עכשיו הם יכולים לשכב בשקט ולגנוח עד לב השמים, היא רועדת בזרועותיו, מתחננת שיישאר, הוא מנשקה על פיה ומגלה את אוזנה, מלחמה גדולה עומדת להתרגש עליהם, על אירופה כולה,

והוא חייב לחזור, הוא יהיה בבוא הזמן מפקדה האגדי של הרזיסטנס, מובן שאני יודע את זה כבר עכשיו, ממני נחסכות ההפתעות הקטנות מהן יתבשמו קוראי, אירופה שסועה ומדממת, רכבות חורשות את אדמתה, פולטות מיליוני פליטים אל הרציפים המופצצים, הוא נושא את תיקו המהווה, נפרד מהבלונדינית המסתורית שבחרה לשבת דווקא לידו, שים לב, קורא יקר, לרכבת עמוסת פליטים כחושים, מרופטים ודוממים, עולה בלונדיית תמירה, בחצאית חומה, חלקת שדיה הבהירים בוקעת קצת מבעד לחולצה הלבנה, פוסעת במתינות ובוחרת את מקומה הפנוי למען השם, בסמוך לרגליו של מפקד הרזיסטנס, אני מצטער מיכל, עד כאן, אפילו אם עתיד יחסינו תלוי על בלימת הרכבת הזאת, קנאה את אומרת, או פחד, לעשות מאמץ, לקבל את השמים ולהניח לאבק, גם אם זה בדיוק אותו דבר, לעצום את העיניים הרואות מפני אלו החולמות, לראות את הרכבת המותירה אותו לבד על הרציף המאובק, בכל זאת מישוהו בא לקחת אותו, פייר או הנרי או איך קוראים לאותם אנשים בכובעים, שותקים כל הדרך, רק לסיפור אסור לשתוק, לעזאזל, הוא מדווח, בשפתיים קפוצות כמובן, על הבלונדיית שהעבירה לו מעטפה חתומה, הנרי אומר שזה מאג'לר, והמשפט הזה נותר סתום עד לסופו של הסיפור, למה? ככה אני רוצה, היא רצה אליו בעיניים דומעות, לא, היא יושבת בפינת הסלון, בכורסתה, ונותנת בו עיניים מלאות אימה, לא, היא משוחחת עם גבר זר ונושקת על לחיו, ילד, בן חמש לכל היותר, מציץ בו דרך חרכי התריס, הוא מתבונן בו, אולי מגלה את הדמיון לפניו־שלו, היא מבחינה בו, מסתובבת, ידה הלבנה, הדקה, הרועדת, אוחזת באקדח זעיר, עכשיו תעצור, את אומרת, תקפיא את התמונה, עכשיו דווקא, אני מתרעם, כשהכדורים אולי כבר באוויר, יש כמה בעיות לפתור, היכן הגבר המנושק, מה צבע השמלה, הילד שם או כבר ברח, השמים, ממה הם עשויים עכשיו, ויש עוד, עוד הרבה בעיות סבוכות, את תיכף הולכת מכאן, חוזרת לשם, מדלגת בין המערכות ומותירה אותי המום בקרב הקהל, האקדח יורה, הוא מתחמק, אחרי הכל הוא מפקד הרזיסטנס, מלה נהדרת רזיסטנס, הילד רץ אליו, תמיד אהבתי אותך, היא לוחשת בצרפתי, למרות איטלקיותה, ומכוונת את האקדח לרקתה, בגלל הרזיסטנס אני זוכר שאמרת סירופ מייפל, סירופ מייפל טעים עוד לפני שטועמים אותו.

ב. סיפור פשוט

אדם נועל את דלת המשרד, ממתין למעלית, נכנס, היא נעצרת בקומה החמישית, קולטת לתוכה אשה זרה, רזה, בחצאית קצרה, הוא מביט בעיניה, היא סוקרת את כתפיו, המעלית כבר בקומה הראשונה, אם התכוונת להציע לי קפה אז זה הזמן, הוא נדרך, "אגילר", מושיט לה את כרטיס הביקור שלו, "ג'ולי" חוטפת מידו את הכרטיס וממהרת לעזוב את הבניין, "ג'ולי", אומר הקול הצעיר למחרת, "סימון", עונים לה מעבר לקו, אגילר נהרג, אם תמהר תספיק בעוד שעה ללוויה, טיפות קולחות על הארון השחור, סימון בהינומה שחורה לוחצת את ידה, עין בעין, להרף עין, מתקרב הנרי, אחיו של אגילר, שואל אם המנוח מת צעיר או שהספיק לשכב איתה, היא אינה מפנה אליו את מבטה, שפתיה האדומות משיבות שהפרחים מתים בגשם אם קוטפים אותם, שהיא לא מבינה למה נשים מבכות את הגברים שלהן רק אחרי מותם, ושאם היה מצליח לראות לתוכה הוא לא היה צריך לשאול אותה, עיניה הפקוחות ניבטות מהמראה, שדיה הזעירים מכוסים בשמיכה, הנרי מצית סיגריה ויוצא מהמיטה, רוח מסיטה את הווילון הלבן, הוא אומר שהגשם שוטף את העיר מזוהמה, היא לא משיבה, הוא ממשיך שבערב הוא נוסע לציריך לפגישה, ג'ולי יושבת ברכבת, עיניה בחלון, ילד קטן מתקרב אליה, אווז ביד אמו ונעצר, נותן בה מבט חודר, אמו מושכת בידו אך הוא נותר איתן במקומו, ג'ולי מסיבה אליו את מבטה, הוא מחייך ומציע לה סוכריה, היא לוקחת בשתיקה ומשיבה את עיניה לחלון הצר, רעש הרכבת גובר, ידה הלבנה רועדת על ירכה, הכרטיסן שואל אם יש עוד משהו שהיא צריכה, "להגיע", נעות שפתיה במהירות, מבעד לחלון עולים אדים שמקורם אינו עולה איתם, הנרי יושב על ספסל, קורא עיתון, לצידו ילד שתקן, חנוט בעניבה, כדור מתגלגל לרגליו והוא לא זז, הנרי שואל אם הוא מתגעגע לאמא, שדה חרציות עצום, מואר, נגלה מעבר לספסל, אומר שהיא כבר לא תחזור, שהיא מאושרת עם רובר, שהצירורים שלו זה מה שהיא תמיד חלמה, שאף פעם לא היתה לה כזאת אהבה, שהוא ילד מיוחד, שהיא סבלה מהיום שהוא נולד, בעיקר שנאה את הבכור שלו, ואת החיוכים הראשונים שלו, אמרה שהוא קטן כמו עכבר, שאין לה תשובות לשאלות שלו, שהיא תמסור אותו עד שיגדל, עד שיפסיק לשאול, שזה מה שקורה בסוף לכולם, עיניה של ג'ולי נעצמות, שפתיה נפשקות, פרצופה נרטב, המים זולגים מצווארה אל שדיה, אל פיטמתה, אל ביטנה, נקווים בערוותה, נוטפים אל רצפת המקלחת, מגבת אדומה נכרכת למותניה, היא קולעת את שיערה, פוסעת למטבח, אור שמש מסמא שוטף את

הקירות, פרפר צהוב חודר מבעד לחלון, חולף על פני שדיה ונוחת על השולחן, היא מתכוננת בכנפיו השקופות, המרטיטות באור העז, שולחת את ידה, הוא מתרומם, המגבת נשמטת לרצפה, מרחף ונבלע באלומת האור שבטבורה מפרפר גופה, הנרי מפיל את עצמו ממרפסת, גופו צונח באיטיות, חולף על פני עשרות קומות, עיני הילד מלוות אותו, אדישות, ממצמצות בשמש הקשה.

ג. מינוטאור

בחדר הזה, שאף פעם לא הסכימה לחשוף את בעליו, חדר צהוב בתוך דירה שאסור לי לבקרה, איני מורשה להסתובב בחדרים או במטבח, נכנס אליו בחושך ועוזב בטרם אור, בחדר הזה תלוי על הקיר איור של פיקאסו, ילדה קטנה מובילה מינוטאור עיוור הוא נקרא, ילדה קטנה מוליכה בחבל יצור שחציו התחתון אדם והעליון כשל שור, המון זועם ניצב מעליהם, מנופף באגרופיו, מגדף ומשליך מכל הבא ליד, עיניו העיוורות של היצור, המופנות לאחור אל מחרפיו, עמוסות בסבל ובתמיהה, והילדה הולכת וסוחבת ולא ברור אם בכדי למלטו מזעם ההמון או כדי לבזותו דווקא.

בחדר הזה אני מביט בגופה הישן של מיכל, גוף לבן, מתנשם, לא כל-כך מוצק, כף ידה מונחת תחת פניה, שיערה הגלי, השחור, פזור על הכר בחירות שנוטעת בי חוסר נוחות דווקא, שדיה הכבדים נדחקים אל המזרן, חשופים לעיני ללא ידיעתם, ברגעי הערות היא נוהגת לכסותם מפני, טרף מותר לדחפי האלימים כמעט, איני רוצה להפריע את מנוחתה, לעולם איני שואל אותה אם כך צופה גם האחר, בשנתה.

בחדר הזה השתיקה טוענת את האוויר בריח מוזר, ניהוח זפת שרותחת מרחוק, ישנם לילות שקולותינו רודפים את השתיקה בשעטה, במין מסלול אצטדיוני שלעולם אינו נגמר, באחרים באות שתיקות פשוטות לכסותה, אך ניגפות מפני גודלה, לא שיש בידינו להפר אותה, להקהותה, עננה שלא ניתן לפזרה, כך היא תמיד מעלינו, משגיחה בנו, שלא נשכח, ואם תקווה תמה בכל זאת מבליחה, בין רגע היא יורדת ומחשיכה את המסך.

ד. קרום

הוא כתב כמי שכפאו שד, ביום ובלילה, מעבה את משטח הקרח, שוב ושוב, מחליק עליו, מאתר שכבות דקות, שבירות, יוצק לתוכן את המלים הלבנות,

הוא לא יירטב, הוא לא יצלול, הוא לא יחוש בקור, לא יקפא באימת החושך, בדממת הלא נודע, לא יחתור בידיו, נגד המים, נגד הרוח, נגד החתירה הסתומה, הנואשת, רק יגיר פסוקים, גושי קרח קטנים, יצמיד וירפד את המקומות הנמסים, ללא הרף נמסים, תחת רגליו, בנעליו, בכובד היסוסיו, לו ידע לתעד את חייו הלא ראויים למשל, את נסורת ההכרה הגורסת אותם, לו היה מסוגל לדווח את המידע הפשוט, הגלוי, שמעבירים לו כל הזמן חושיו, או לבדות אפילו, גם בזה היה מסתפק,

גבר פוגש אשה נניח. יושב ומתבונן במעשיה. עיניו מחליקות על עורה. היא משוחחת עם חברה. הוא מעשן על הכר. חיוכים קצרים, אגביים, מעקלים את זוויות שפתיה. עיניה אדישות לכל. שמלתה שחורה עד קרסוליה. צמודה לירכיה. הוא לא ייגש אליה, היא לא תבחין במבטו.

שלל אפשרויות. התרחשות אחת. למחרת הוא ישכנע את עצמו. אפשר היה לפרוש את זה על פני ימים ושבעות וחודשים, לתאר את צעידתו מדי ערב ברחובות הריקים, את ההתרוקנות הפתאומית, החדה, החרדה, מכל מה שאך לפני רגע היה, את עיניה המבוהלות בשעון, את ריצתה חזרה אל חייה, את מבטיו המלווים אותה בתדהמה, את הכוח העצום, הבלתי נשלט, שדחף אותו בוקר מוקדם אחד אל דירתה, את עמידתו הדמומה מחוץ לדלת, את קולות הילדים שהחלו ממלאים את הבית, את צחוקה הנמהר, את טיפוף נעליה, את שאלותיה, פקודותיה ותחינותיה, את גופה שרוקם את פיסות חייה, את געגועיו אליה, את דפיקותיו האיתנות על דלת הפלדה, את השקט המשתרר, את ריצתה המבוהלת, את עיניה הנקרעות מולו, את טריקת הדלת בפרצופו, "תורמים, תורמים שהסתלקו".

ואחר כך מכתב.

המחשבה שיום אחד הוא יצטרך לבתק את קרום המלים ולהגיר טיפה של דם על הנייר.

הילה להב

משמעה של אהבה

הלכת

הִלַּכְתָּ מְעָלִי עִם כָּל אֲשֶׁר
לִי. קֹר הָיָה לְךָ,
וְלֹא יָכַלְתִּי לְהַחֵם לְךָ עוֹד.

תַּחַת הַפְּלוּמָה שְׂאֵבַדְתִּי נִתְתִּי בְּיָדְךָ
נוֹצַת־כֶּנֶף אַחֲרוֹנָה.

עִכְשָׁו כָּכָל שְׁתַּלְכִּי וְתַתְנַשְׁפִּי
אֵינְךָ פּוֹעֵמַת
אֵל תִּנְסִי אֵלַי עוֹד דְּבָר

– אָבֵל הַגִּשָּׁם,
– כֹּז, אָבֵל הַהֶסְבְּרִים
מִשְׁהוּ רְחוּק מְגַעַת
גּוֹזֵל מֵת בְּכָלוֹב צְלָעוֹתַי
אוּ בְּכַף־יָדַי
וְהַסּוֹרֵג יִקְפֹּא וְלֹא יִרְעַד:
מִיָּתֵר אֱלֹם, חֶזֶק
מִכְּדֵי לְשִׁיר

אשרי

אֲשֶׁרִי הַקּוֹרְאִים לְשׁוֹן לְבַדִּידוֹת
הֵם שִׁיעֲמָדוּ עַל כּוֹנְנֵתִי גַם בְּזֹאת:

לְשֶׁקֶט עֲשֵׂרוֹת מְלִים נִרְדָּפוֹת.
עַל-כֵּן הֵהֱם הַזֶּה פְּרוּשׁוֹ הַמְצַאָךְ
וְשֶׁקֶט אַחַר הוֹרְאָתוֹ: הַלְכָתָּ.
אֵין מְלָה אַחַת שֶׁפְּרוּשָׁה אֲשֶׁר.

כָּל "הַנְּנִי" מִתְרַגֵּם בְּשִׁפְתַי: אֵל תִּלְכִּי.

אשר כתוב

הַפְּרִתִּיו נִרְפָּה מְאֹד. בְּכָל סִיב
שֶׁל שְׁרִיר מְתוּחַ עִמְד הַחֲדָלוֹן.
מְאֹד רוֹצֵה הֵייתִי לוֹמֵר שֶׁנִּשְׁתַּנָּה מְאֹז.
שֶׁהַזְּמַן הַלְבִישׁוֹ אֶמְצֵא וְהֵאֱמַת פְּקָחָה
אֶת עֵינָיו, כְּאֲשֶׁר יִקְרָה בְּסִפְרִים –

לֹא כֹזֵאת הָיָה עָלָיו. אֲמָנָם עִם הַשָּׁנִים
לְמָדוּ לְהַכִּירוֹ הַצְּפָרִים, שְׁרוֹת
מוֹצְאוֹתָיו. אֲמָנָם אֲזִנִּי כְּרוּיָה כְּעַת
רְחוֹק בְּתֵהוּמוֹת זָרִים. אֲמָנָם רְאִיתִיו
וְהוּא הוֹלֵךְ וּמִתְמַעֵט, נֹדֵד מִרְחִיק
אֶל הַשְּׂבִילִים. מְאֹד רוֹצֵה הֵייתִי
לְעַקֵּד לֹא גְבוּרָה לְגַבּוֹ אֶלָּא צַעַר מְצוּי
וְאִמְלָלוֹת פְּשוּטָה. אֲבָל הֵאֱמַת לֹא פְּקָחָה אֶת עֵינָיו.
וְאֲשֶׁר כְּתוּב בְּסִפְרִים לֹא עָלִי נִכְתַּב.

משמעה של אהבה

אֵלֶּא זֹאת:
לֹא הִכְלִיכָה וְלֹא פָרוּתָה הַנְּגוּעָה
וְלֹא הֶעִיז הָעֶכּוֹרָה כִּי הִפְרָעוּשׁ
וּבָה־בְּמִדָּה אֶפְשָׁרִי: הָאֲזִמֶּל
בְּבִשְׂרָה.

מה שחשוב:

יֵשׁ לְהַקִּיז דָּם. לֹא מְשֹׁנָה
עוֹד דָּבָר. אִם תּוֹכֵל לְפַעֵר
פָּצַע כְּזֶה בְּנִגְיַנְתְּךָ יִיטֵב. יָרֵי
שְׁלִי לֹא תִצְלַחְנָה לְזֹאת. אֲנִי
מִשְׁתַּמֶּשֶׁת בְּאֲזִמֶּל כְּשֶׁהוּא
מְצוּי וְהָדָם מְנַגֵּן
מְעֻצָּמוֹ

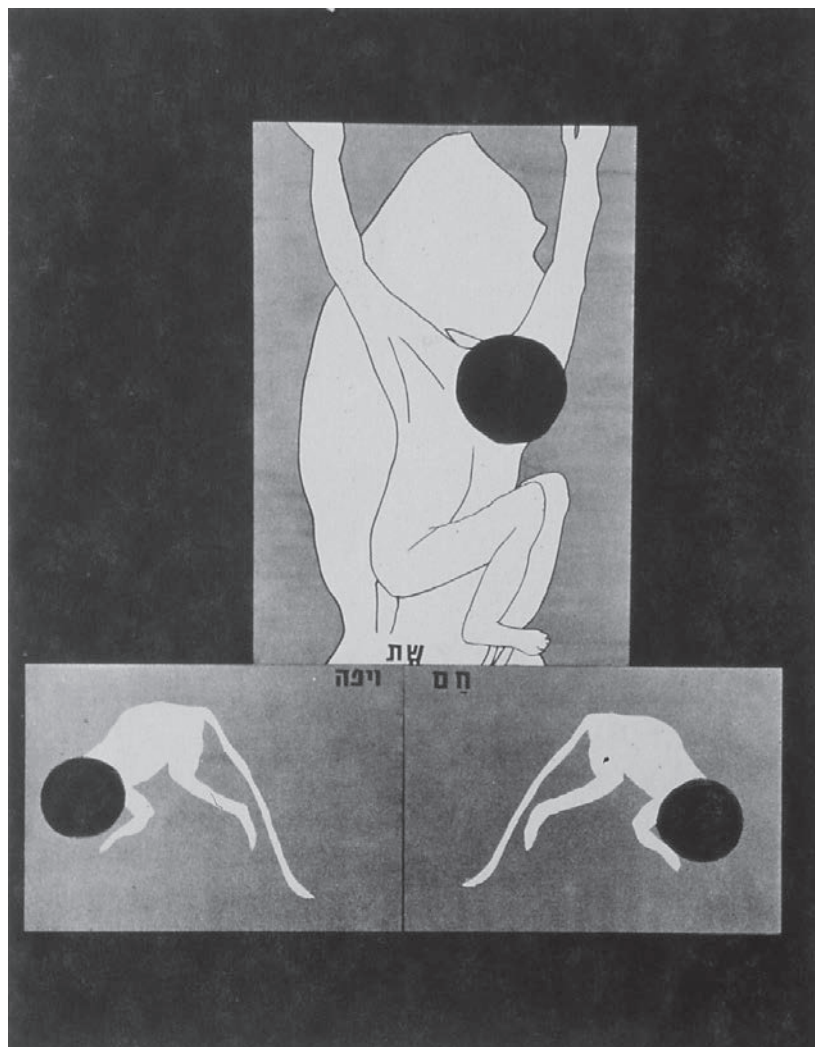
הדם

חָשׁוּב כְּשֶׁהוּא לְעֻצְמוֹ. אֵינִן לוֹ
מְשֻׁגָּג שֶׁהוּא נִתְּזוּ מְגוּפָּךְ. הוּא סוֹעֵר
אֶל יָם אַחֵר לְחִלוּטֵינִי וַיֵּשׁ לוֹ
מוֹסִיקָה פְּרָטִית

שוב הדם

הוּא חוֹלֵק אֶתְךָ אֶת
הַפֶּעַר בְּבִשְׂרָה וְאֲזִמֶּל
אוּ חֲלִיל כְּשֶׁהוּא מְצוּי

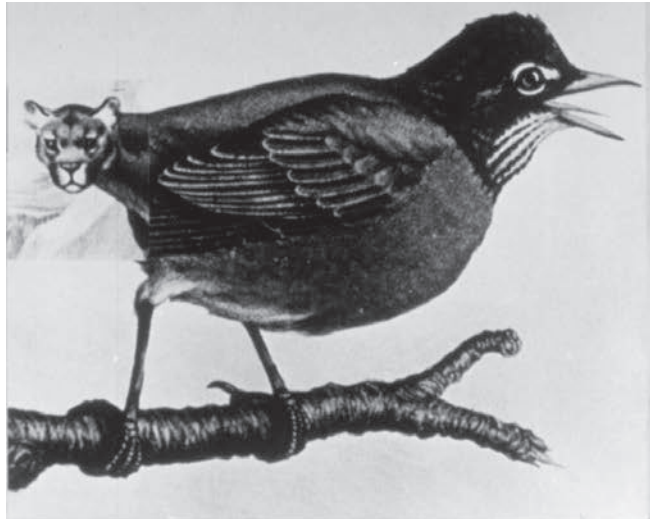
מיכל נאמן – תיק עבודות מוקדמות

שתי חם ויפה, דף A4 1978

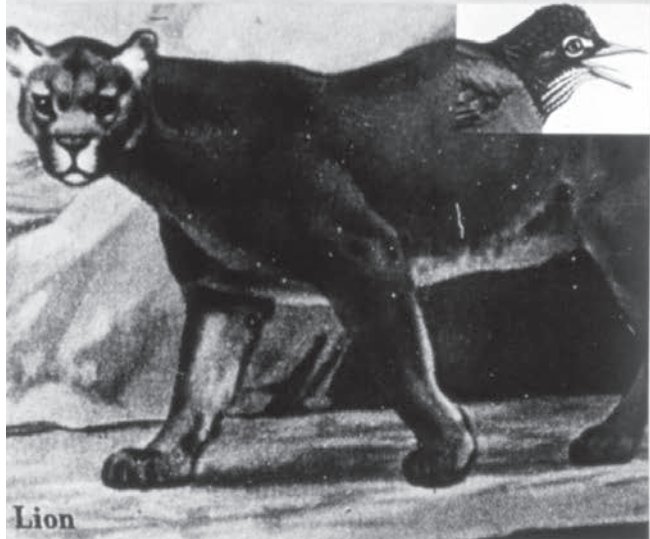

ראש ציפור – לא לעבור, 120X60 ס"מ, קולאג' על דיקט 1977

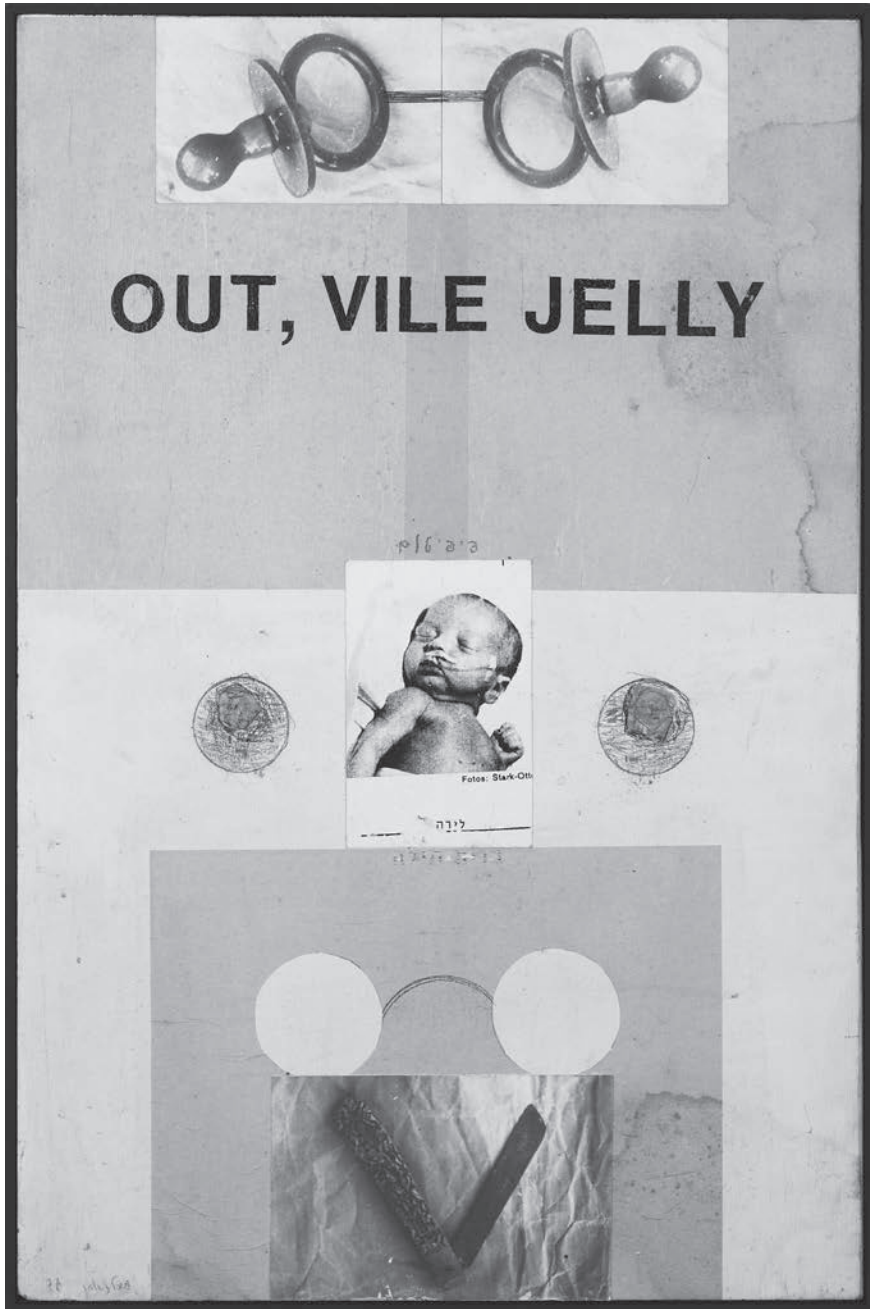

נמר ולא ציפור של בוקר

ציפור ולא נמר של ערב

נמר ולא ציפור של בוקר, 123X61 ס"מ, קולאג' על דיקט 1977.

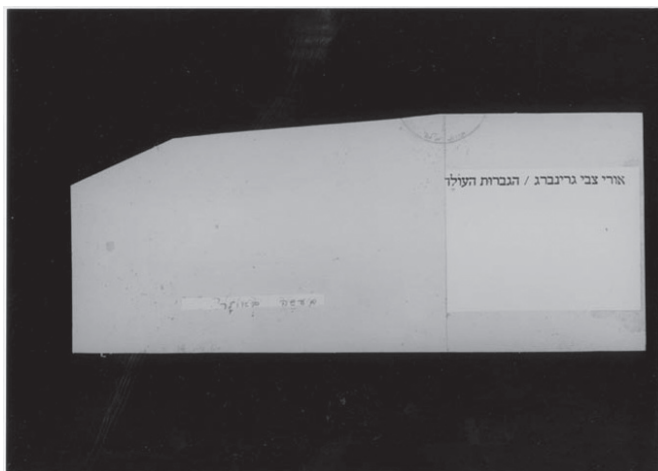
Out, Vile Jelly, על פי "המלך ליר", קולאז' על דיקט 1976.

אורית מיטל

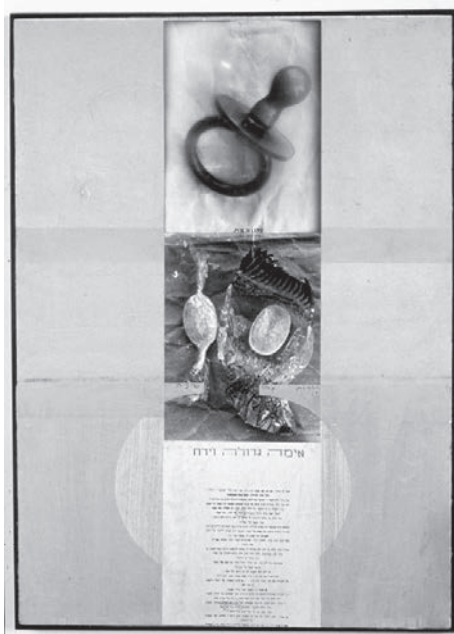
"הגברות העולר", אצ"ג, אפרופו מיכל נאמן

במבט ראשון נראית עבודתה של מיכל נאמן "הגברות העולר" כפרובוקציה נגד המשורר אורי צבי גרינברג. נאמן מטביעה את המלים "ברית מילה" כמעין חותמת בבשר הספר, ומבצעת קיטום בכותרת, כך שבמקום "הגברות העולה", נותר שם ספרו של אצ"ג "הגברות העולר". את פעולת הסירוס מדגישה שאלה שמוסיפה נאמן לעבודה: "מעשה באולר?"

לא במקרה, טקס המילה של נאמן, המשנה את צורתה של האות "ה" והופך אותה ל"ר" – ובכך הופך את המלה "עולה" ל"עולר" – מחקה פעולה המתבצעת כביכול בידי הספר עצמו: תהליך שבו כריכה הדוקה מדי מצמידה את דפי הספר באופן המבליע את סופי השורות של העמוד הימני (ותחילת השורות של העמוד השמאלי, שאינו מודפס כאן) מאפשר לנאמן להניח לאובייקט הפיזי, לספר עצמו, לבצע סירוס עצמי באות, במלה, בכותרת.

בכך מסייעת נאמן לספר להבליט את אופייה המורכב של הכותרת שלו. למעשה, ספרים ומחזורי שירים רבים של אצ"ג נושאים שמות המכילים ניגוד פנימי. "אימה גדולה וירח" ו"אנקראון על קטב העיצבון", למשל, פורסמו בשנות העשרים, בסמוך למועד פרסומו של "הגברות העולה", אך תופעה זו קיימת גם בספרים מאוחרים יותר, כגון ב"ספר הקטרוג והאמונה". הנחתם של מושגים בעלי אופי שונה, או מנוגד, אלה ליד אלה, נובעת מזיקתו של המשורר לאקספרסיוניזם, ומהווה גם הצהרה אודות הפואטיקה רווית הסתירות האופיינית לו. נטייתו הפרובוקטיבית של אצ"ג להחצנת הניגודים הפנימיים ולהכרזה פומבית עליהם כבר בכותרות הספרים מעוררת מחשבה גם לגבי שמו של הספר "הגברות העולה": האם גם זו כותרת שכוונתה להעיד על סתירה פנימית? האם נביא הזעם של הימין הפוליטי בישראל, המוכר כמי ששלח "את הרך ואת הענוג לעזאזל", מסוגל לפרק את הגבריות מן הסטריאוטיפיות הנוקשה, ולתאר אותה לא רק כזקפה אלא כתופעה, הכוללת גם את היפוכה?

מורכבות כזו אכן קיימת בספר "הגברות העולה", המתאר בבת אחת הן את השאיפה לגבריות חד־משמעית והן את כישלונה. במובן זה מהווה הספר חלק מן השיח בן התקופה, שביקש לראות בציונות לא רק תנועה לאומית

אלא גם מהפכה ארוטית, שמטרתה לצקת את הגבריות היהודית, זו המוכרת לנו כתלמידים משירו של ביאליק "המתמיד", למשל, במתכונת חדשה. שירי "הגברות העולה" מתעדים בחלקם את אימוץ הרעיון הציוני גם כניסיון להיפטר מן המהות הקורבנית, וכמאמץ לטפח בגברים היהודים חזון של זהות נועזת:

אַנְחֵנוּ, כְּמוֹ שֶׁהֲנֵנוּ, גְּלִגּוּלֵי בְּרִיּוֹנִים: פֶּת הַמְּקִיצִים הָעֶבְרִים בְּמֵאָה הָעֲשָׂרִים.
[...]

בְּפָנֵינוּ יֵשׁ אוֹתוֹת לְסַעַר וְהִזְעַם הָעֶבְרִי. בְּעֵינֵינוּ יֵשׁ הוֹד מְנִי שְׂרֵפֶת הָאֶתְמוֹל
הָאָדָם.
[...]

חֲזוֹן הַמְּשִׁיחַ בְּלֵב כְּמִתְכַּת בְּאֵשׁ הוּא.
וְאֵי רַךְ הַלֵּב שֶׁיִּלְמְדֵנוּ עוֹד תּוֹרַת הַדְּמָמָה?
(שירת המורדים, עמ' 190)

משימתם של היהודים בני הדור היא להשתחרר מרכות הלב הנשית ומשתיקת הקורבן, ולהפוך לגברים סוערים וזועמים. לוחמים אלה יקיצו ממאות שנים של שעבוד, ויעניקו פרשנות חדשה להיסטוריה של עם, בכך שיראו את עצמם כ"גלגולי בריונים". לבס, שישתחרר מן הרוך, מדומה לאש המחשלת חזון: גם אם החזון קשה כמתכת, וגם אם הוא ננעץ בלב כפגיון – האש החדשה שתבער בלבבות הנרפים לשעבר תוכל לו. הגמול המובטח למי שיוותר על הזהות הגלותית המפוחדת ועל הרכות שבלב הוא הכוח הצפון בקולקטיב ("כת"), והגשמת האידיאל האוטופי, "חזון המשיח".

אבל הזהות הבריונית קיימת בספר רק כחזון שיש לשאוף אליו, ואילו תחושת הגוף כפי שהיא עולה מן השירים שונה. בניגוד לזהות הגברית הנחשקת, מתאר הדובר את עצמו כ"יהודי מנותח" (הזדהרות, עמ' 85), כניצול של טקס מילה מנוכר (אושפיזין, עמ' 80), וכמי שזהותו מפוחדת ופגומה:

אֶךְ אֲנֹכִי כֹה נִחְתַּכְתִּי; אֲבָר אֲבָר מְלֵא פְחָדִים. לֹא פִלְלֵתִי לְהִיּוֹת סְפוּג וְאֶסְפָּקְלָרְיָה
לְכָל פְּחָדִי! (ממעמקים, עמ' 81)

תחושת עצמי זו רחוקה מן הבריונות, ומקרבת אותו לזהות החלשה, הנתפשת על ידו כפגומה, שממנה הוא מנסה להיבדל. החרדה מפני היבלעות לתוך זהות חסרה זו, המסומנת כבעלת מאפיינים נשיים, מובילה את אצ"ג לפואטיקה של

1 כל מראי המקום מתוך אורי צבי גרינברג, כל כתביו. מוסד ביאליק, 1990 כרך א'.

קיטוב מגדרי, ולשאיפה להיפטר מן הסממנים הנשיים ולהשתיק אותם.² ואולם, הניסיון להשתיק את הנשיות אינו עולה תמיד יפה, ושירת אצ"ג גדושה בקולה המודחק, החוזר ומנכיח את עצמו למרות הניסיון העיקש להרחיקו. התפרצויותיו של הקול הנשי לשירים כרוכות בדרך כלל בנושאים ספציפיים, כגון ביחסי המשורר עם אמו, בערגה ליחסי קרבה עם גברים, בנהייה מזוכיסטית אחר כאב, ובתיאור גופו ונפשו של הדובר כחלל פסיכי הכמה להתמלא:

– וְכֵן הִבְקַע מִלְגּוֹ חֲלַל הַנְּפִשִׁיּוֹת הַסְּגוּרָה וַיִּכֶּה בָּהּ הַחֲזוֹן הִירוּשָׁלַיִמִי.
וְדַבֵּר הֵגֵס בִּי נֶפֶל כְּמוֹ אֶבֶן הַלֹּהֶטֶת. בְּכֹל זֵוִית בִּי חֲרִישִׁית הוּיָה רְתִיחָה
וְהִזְדַּהְרוּת.
(בזה הדם; 83)

הנפש עוברת הפריה אלימה: החלל הרחמי ה"סגור" והבתולי הוכה, נפרץ, והוטל לתוכו רעיון המשווה ל"אבן הלוהטת"; בעקבות קליטת החומר הלוהט שחדר לתוכו מגיב "חלל הנפשיות" ברתִיחה ובהזדהרות: הפאסיביות של הדובר-הקולט מול החזון האלוהי המבקיע באלימות לתוכו מתוגמלת בתחושת עונג ובהפריה.

השימוש במטפוריקה המטשטשת את זהותו המגדרית של הדובר משחררת את שירת אצ"ג, גם בחלקיה הפוליטיים, מן האמת החד משמעית אליה היא חותרת, ומן הקיצוניות והפלקאטיות בהן הואשמה לעתים כה קרובות. למעשה, בספרו "הגברות העולה", ובשירתו בכלל, קורס הניסיון להציג דובר גברי, בעל מסר לאומי לכיד וקוהרנטי. מופעיו של הקול הנשי, המסרב להישאר מודחק, חושפים בשירת אצ"ג לצד התכונות הכוחניות והאקטיביות, גם גבריות המתענגת על הפאסיביות, החולשה והקרבניות ה"נשיים" לכאורה.

תשומת הלב של נאמן למורכבות מגדרית זו של שירת אצ"ג עקבית, ומתבטאת בעבודות נוספות העוסקות באותו נושא, כגון "ריטוש כחול (עם אורי צבי גרינברג וזלמן שושנה)". גם כאן, ההצבה הפרובוקטיבית לכאורה של שתי דמויות כה רחוקות זו מזו בתרבות הישראלית כאורי צבי גרינברג וזלמן שושי, ולצדן גם דמות שלישית נוספת, של אשה-קרבן, מאפשרת להאיר את הממד המגדרי בשירתו של אצ"ג ואת הקשר האפשרי שלו לפוליטיקה הימנית הקיצונית של המשורר. נדמה שפעולותיה של נאמן מסייעות למאבק המגדרי

2 כגון בשיר "ממעמקים" המתאר יחסים אינטימיים עם אשה במונחים של אסטרטגית לחימה. הצורך המודגש להתרחק מן הנשי מוביל לפואטיקה מיוזוגינית ברוח האקספרסיוניזם האירופאי: "כִּי שָׁנֵאתִי אֶת הָאִשָּׁה בְּרַחֲמִים נְקֻשִׁים כְּמַתְכֵת" (ממעמקים, עמ' 81).

המתחולל בלב שירת אצ"ג להתבטא בבירור. בכך, פעולתה אינה נושאת אופי של פרובוקציה משוללת יסוד, אלא משחררת: פעולה המבליטה יסוד המצוי בטקסט ממילא.

יאניס ריצוס

יִנְיֹוֹת, שִׁיר חֲמִישִׁי

הם התִּישְׁבוּ מִתַּחַת לְעֵצֵי הַזֵּית אַחֵר הַצֹּהֲרִים
 וְסָנְנוּ אֶת הָאוֹר הָאֹפֵר בְּאֻצְבְּעוֹתֵיהֶם הָעֲבוֹת,
 הֵם שָׁלְפוּ אֶת מַחְסְנֵי־וֹתֵיהֶם וַחֲשָׁבוּ כִּמְהָ יָגַע
 נִכְלָל בְּנִתִּיב הַלַּיְלָה,
 כִּמְהָ מְרִירוֹת בְּאֶגֶד מְלוּחֵי הַבֵּר,
 כִּמְהָ אִמְץ בְּעֵינֵי הַיֶּלֶד הַיְחָף שֶׁנִּשָּׂא אֶת הַדְּגָל.

עַד מְאַחֵר הַשְּׁתֵּהֲתָה בְּשֹׁדֵה הַסְּנוּנִית הָאֲחֵרוֹנָה,
 תָּרַה אַחֲרֵי אֶזְזוֹן בְּאֹוִיר כִּמּוֹ רְצוּעָה שְׁחָרָה
 בְּשֶׁרוּלוֹ שֶׁל הַסֵּתוֹ.
 שׁוּם דְּבָר אַחֵר לֹא נֹוֹתֵר. לְבָדֶם הוֹסִיפוּ לְהַעֲלוֹת
 עֵשֶׂן הַבְּתִימִים הַשְּׂרוּפִים.

הָאֲחֵרִים עָזְבוּ אוֹתָנוּ מִזְמַן מִתַּחַת לְאֲבָנִים
 בְּחִלְצָתָם הַקְּרוּעָה וּבְשִׁבוּעָתָם שֶׁנִּכְתְּבָה
 עַל הַדְּלֵת שֶׁקָּרְסָה.
 אִישׁ לֹא בָכָה. לֹא הָיָה לָנוּ זְמַן. אֵלֶּא שֶׁהִדְמָה
 גְּדֻלָּה עַד מְאוֹד,
 וְהָאוֹר הַפְּנָה לְמִטָּה אֶל הַחוּף כִּמּוֹ מְשֶׁק הַבַּיִת
 שֶׁל הַהֲרוּגָה.

מָה יִהְיֶה עֲלֵיהֶם עַכְשָׁו כְּשִׁיבּוֹא הַגֶּשֶׁם לְתוֹךְ
 הָאֲדָמָה בְּלוּיֵת עֲלֵי הַדְּלָב הַרְקוּבִים?
 מָה יִהְיֶה עֲלֵיהֶם כְּשֶׁהַשֶּׁמֶשׁ תִּתְיַבֵּשׁ עַל מַעֲטָה
 הָעֲנָנִים כִּמּוֹ פֶּשֶׁשׁ מְחוּץ עַל מִטָּה כְּפָרִית?

כְּשֶׁעַל אַרְבַּת הָעֶרֶב תַּעֲמֹד לָהּ חֲנוּטָה חֲסִידָת
הַשְּׁלֵג?

הָאִמָּהוּת הַזְּקֵנוֹת מְשַׁלֵּיכוֹת מְלַח אֶל הָאֵשׁ,
מְטִיחוֹת אֲדָמָה בְּשַׁעֲרוֹ,
עָקְרוּ אֶת הַכְּרָמִים שֶׁל מוֹנְמוֹסִיָּה לְבַל תִּמְתִּיק
פְּטָמָה שְׁחָרָה אֶת פִּי הָאוֹיְבִים,
בְּשֶׁק אֶחָד שֶׁל הַסָּבִים אָרְזוּ אֶת עֲצֻמוֹתֵיהֶם וְאֶת
הַסְּכוּ"ם גַּם יַחַד,
וְעַתָּה הֵם מְשׁוֹטְטִים מִחוּץ לְחֹמוֹת מוֹלְדָתָם,
תָּרִים אַחַר מְקוֹם שִׁיכּוּ בוֹ שְׂרֵשׁ בְּלִילָה.

עֲכָשׁוּ נִתְקַשָּׁה לְמִצָּא לְשׁוֹן שְׁתַּהֲיָה מְבַהֶקֶת יוֹתֵר
לְדַבְּרֵנִיָּה,

חֲזָקָה פְּחוֹת, מְאֻבְּנַת פְּחוֹת –
אוֹתָן יָרִים שְׁנִשְׂאָרוֹ לָהֶן בְּשָׂדוֹת
אוּ בְּמַעְלֵה הַהָרִים אוּ בְּמוֹרְדוֹת הַיָּם
אֵינָן שׁוֹכְחוֹת, לְעוֹלָם אֵינָן שׁוֹכְחוֹת –
נִתְקַשָּׁה לְשַׁכַּח אֶת יְדֵיהֶם,
הַיָּדִים שֶׁהִתִּיבְלוּ עַל הַהֶדֶק יִתְקַשׁוּ לְבַקֵּשׁ
מְרַגְנִית,

לְהַגִּיד תּוֹדָה בְּכַרְיַעָה עַל בְּרַפָּן, עַל הַסֶּפֶר אוּ עַל
פְּלָג גּוֹפּוֹ הָעֵלְיוֹן שֶׁל זֶהר כּוֹכֵב.

יְהִיָּה נְחוּץ זְמַן. וְאֲנִי צְרִיכִים לְדַבֵּר.
עַד שִׁימְצָאוּ אֶת לְחֵמָם וְאֶת צְדָקָם.

שְׁנֵי מְשׁוֹטְטִים נְעוּצִים בַּחֹל עִם שַׁחַר הַסַּעֲרָה.
אֵיפֹה הַסִּירָה?

מִחֲרָשָׁה תַּחוּבָה בְּאֲדָמָה וְרוּחַ שְׁנוּשְׁבָת.
הָאֲדָמָה שְׂרוּפָה. אֵיפֹה הַיּוֹגֵב?

לְאֶפֶר הָיוּ עֵץ הַזַּיִת, הַכֶּרֶם וְהַבֵּית.

עָרַב תְּפֹרֵר בְּשֵׁרוֹךְ וְכוֹכְבֵי בְּתוֹךְ הַגֶּרֶב.
דַּפְנָה יִבְשֶׁה וְאוֹרְגָנוּ בְּאֵרוֹן הָאֲמִצְעֵי שְׁבָקִיר.
הָאֵשׁ לֹא נִגְעָה בָּהֶם.
קִדְרָה מְעֻשָׁנָת בָּאֵח – וְהַמִּים רוֹתְחִים מֵעֲצָמָם
בְּבֵית הַנְּעוּל. לֹא הִסְפִּיקוּ לֵאכֹל.

עַל פֶּתַח בֵּיתָם הַשְּׁרוּף עוֹרְקִיו שֶׁל הַיַּעַר – הַדָּם
נָגַר בְּעוֹרְקִים.
וְהִנֵּה הַצֶּעֶד הַמְּכָר. מִי זֶה?
צֶעֶד מְכָר עִם הִיתְדוֹת בְּעֵלְיָה.
גְּרִירַת הַשֶּׁרֶשׁ בְּתוֹךְ הָאֶבֶן. מִיִּשְׁהוּ בָּא.
הַסִּסְמָה, הַמְעֵנָה עַל הַסִּסְמָה. אַח. עָרַב טוֹב.

בְּצִרְיָף הָעֵץ שֶׁלּוֹ מוֹכֵר תְּבַלְיָנִים וְחוּטִים דְּקִים
הַמְעָרַב הַקָּשִׁישׁ.
אִישׁ אֵינּוּ קוֹנֵה. עוֹד וְעוֹד הֶעֱפִילוֹ.
עֲתָה יִתְקַשּׁוּ לְהַנְמִיד.
יִתְקַשּׁוּ גַם לֹמֵר מַה גָּבְהֶם.

בְּגֵרוֹן, שֵׁם סְעָדוֹ אֶת לְבָם בְּאֶחָד הַלֵּילוֹת
הַבְּחוּרִים,
נִשְׁאָרִים גְּלֵעֵינִי הַזִּיתִים וְדָמוֹ הַקָּרוֹשׁ שֶׁל הַיָּרֵחַ
וְשִׁיר חֲמֵשׁ-עֶשְׂרֵה הַהֲבֵרוֹת שֶׁל כְּלֵי זִינָם.
מִסְבִּיב נִשְׁאָרִים הַבְּרוּשִׁים וְשִׁיחֵי הַדַּפְנָה.

יוֹם אַחַר סְעוּדְתָם אָכְלוּ הָאֲנָקוּרִים אֶת
הַפְּרוּרִים שֶׁנִּשְׁרָוּ מִלְחָמָם הַצָּר,
הַיְלָדִים הַכֵּינּוּ מִשְׁחָקִים מִגְּפֹרוּרֵיהֶם
שֶׁהֲצִיתוּ אֶת הַסִּיגְרִיּוֹת שֶׁלָּהֶם וְאֶת קוֹצֵי
הַכּוֹכְבִים.

וְהָאֶבֶן שֶׁעָלְיָה יִשְׁבוּ מִתַּחַת לְעֵצֵי הַזֵּית אַחַר
הַצְּהָרִים מוֹל הַיָּם

תְּהִיָּה מִחַר לְסִיד בְּכַבֶּשׂוֹן,
מִחֲרָתִים נְסִיד אֶת בְּתִינוּ וְאֶת מְדַרְכֵּת
אֲגִיָּה־סוֹטִירָה,
בַּיּוֹם שְׂאֲחָרֵי מִחֲרָתִים נְטִמִין אֶת הַזֶּרַע בְּמָקוֹם
שֶׁהֵם נִרְדְּמוּ בּוֹ,
וְנִצְוֹן שֶׁל עֵץ הָרְמוֹן
יְעוֹרֵר צְחוּק רְאשׁוֹן שֶׁל תִּינּוֹק עַל שָׂד שֶׁל עֵת
שְׂטוּפֵת שְׂמֵשׁ.

וְאַחַר כֵּן נִשְׁבַּח שֵׁם לְמִטָּה לְקִרְאָ אֶת כָּל לִבָּם
כְּמוֹ הֵינּוּ קוֹרְאִים מִבְּרֵאשִׁית אֶת הַהִיסְטוֹרִיָּה
שֶׁל הָעוֹלָם.

מיוונית רמי סערי

מוֹנְמוֹסִיָּה הִיא עֵיירָה עֵתִיקָה וְצִיּוֹרִית בְּמַחֲזוֹ לְקוֹנִיָּה שְׁבַדְרוֹם מְזוּרְחַ חְצִי הָאֵי פְלוֹפוֹנְס וּמְקוֹם הוֹלְדָתוֹ
שֶׁל יָאֲנִיס רִיצ'וֹס.
אֲגִיָּה־סוֹטִירָה הִיא שְׂמֵם שֶׁל כְּפָרִים וְכִנְסִיּוֹת בְּרַחְבֵי יוּון. פִּירוּשׁוֹ "הַקְדוּשָׁה הַמוֹשִׁיעָה".

מיהו [פילוסוף] יהודי מודרני

שלמה מימון וכישלונה של הפילוסופיה היהודית המודרנית¹

עד לאחרונה היה זה נדיר למצוא את שמו של שלמה מימון (1753-1800) בספרים העוסקים בפילוסופיה היהודית המודרנית.² אכן, הטיפול ב"פילוסופיה היהודית המודרנית" או ב"מחשבה היהודית המודרנית" חושף לעתים קרובות מקרים של השמטות ראויות לציון. דמויות כגון ר' יואל טייטלבוים, ר' ולוואלה סלובייצ'יק, ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק, ר' אהרון קוטלר ור' שמעון שקופ מוצגות רק לעתים נדירות (אם בכלל) כדמויות מרכזיות במחקרים העוסקים במחשבה היהודית הדתית המודרנית.³ מצב עניינים זה גורם לנו לתהות אם דמויות אלה נתפסו כלא דתיות, לא יהודיות דיין, או שמא לא "הוגות" דיין על מנת לזכות ולהיכלל בסוג זה של ספרי סקירה ומבוא. על כל פנים, במקרה של שלמה מימון לא ניתן אף להיתלות בתירוץ הקלוש, לפיו לא היה מימון בגדר "הוגה" (כלומר, לא אחד מן ה"נאורים", מן ה-Aufklaerer), שהרי היה זה לא אחר מאשר קאנט ה"אלוהי", בכבודו ובעצמו, שתיארו כחד שבמבקריו.⁴ אמנם, אם נודה על האמת, שליטתו של מימון בלשון הקודש של מנדלסון וגתה היתה רחוקה ממושלמת, אבל ניתן היה לצפות כי שבחיו של קאנט, סנדק הפילוסופיה הגרמנית, יובילו למחווה יוצאת דופן בדמות הכללתו של אותו "אוסטיודה" חצוף בתולדות הפילוסופיה והמחשבה היהודית המודרנית.

אמת, מימון לא העסיק עצמו בשאלות מעמיקות ורציניות בנוגע לניגוד שבין אתונה וירושלים, תבונה והתגלות, או באפשרות שילוב "התבונה האוניברסלית" ו"הפרטיקולריזם היהודי". הנושאים בהם עסק מימון – שאלת תקפותה של הגנת קאנט על האידיאליזם הטרנסצנדנטלי, טבעם של השכל הסופי והאינסופי, המבנה הפוליטי של החברה היהודית המסורתית, שאלת מציאותם של דברים סופיים, האם ניתן לבצע רדוקציה של יחסי זמן וחלל לכרי יחסים קונספטואליים טהורים, פנתיאיזם, הערך המוסרי של הידע – נושאים אלה אולי לא היו קשים

ותובעניים מבחינה אינטלקטואלית כהשקפתו (החפה מכל שבטיות, חלילה וחס) של רוזנצוויג, לפיה היהודים הם עם נצחי שהוא מעבר להיסטוריה, או אף עמדתו המקורית ביותר של בובר (שאינן לה דבר עם טענותיהם של פיכטה והגל), שה-Ich תלוי ב-Du. עם זאת, ניתן היה לצפות למעט הערכה לאותו קבצן-פילוסוף, לפחות מתוך הכרה בחוצפתו האינסופית ונכונותו להתעמת עם האב הגדול של הפילוסופיה הגרמנית, בלי להירתע מהבדלי דרגה ומן ההיררכיה הנאורה של בעלי/נטולי התרבות.

במאמר הנוכחי אשרטט טענה בוטה למדי, ולפיה מימון הוא למעשה הפילוסוף היהודי המודרני היחיד הראוי לתואר. בשונה מרכים אחרים, אינני מתייחס לתואר "פילוסוף יהודי" כמתאר את מי שהוא: א. יהודי וב. פילוסוף, אלא ברצוני להציע: פילוסופיה יהודית היא הניסיון לספק הסבר ודיון ביקורתי מנומק ומבוסס על ידע של האמונות והפרקטיקות של התרבות והספרות היהודית. לדרישה לתיאור המבוסס על ידע יהיה חלק מרכזי במאמר זה.

נדמה שכשם שפילוסוף של המתימטיקה צריך שתהיה לו הבנה במתימטיקה, כך חוקר של פילוסופיה יהודית חייב שיהיה לו בסיס מוצק של ידע של הספרות היהודית. לפי מיטב ידיעתי, לא כך היה במקרה של רוב רובם של הפילוסופים היהודים המודרניים. מרבית הכותבים המודרנים שהתיימרו להסביר את "מהות היהדות" (Wesen des Judentums) היו בורים ועמי ארצות בכל הקשור למסורת ספרותית זו. ואולם, לפני שנפנה לבירור טענה בוטה ולוחמנית זו, עלינו לדון בשני מאפיינים אחרים של הפילוסופיה היהודית המודרנית: א. האופן בו הפנימה את התפיסה הרואה בתרבות היהודית פרטיקולריזם, העומד בסתירה לאוניברסליזם הנוצרי. ב. ה"ביבליקליזם" שלה, הווה אומר, ניסיונה לבנות גרסה פרוטסטנטית של היהדות, המחקה את הלותראניות הגרמנית על מנת לאפשר את כניסתו של היהודי לטרקליני החברה הגרמנית.

א. איך להיות יהודי (ועם זאת!) בן אדם

עם חורבן המדינה היהודית העצמאית ועלייתן של התרבויות הקוסמופוליטיות האימפריאליות, שבהן פעלו דמויות המפתח של הפילוסופיה היהודית הקלאסית והימי-ביניים, שאלה מרכזית דחפה פילוסופים יהודים רבים שהיו בקיאים בקאנון הפילוסופי של התרבות הקוסמופוליטית: כיצד אנשים מלומדים ותבוניים יכולים לאמץ את הטענות שנדמה כי טקסטים יהודיים טוענים? התעורר מתח בלתי נמנע בין דעות שמקורן בהיסטוריה ובמסורת היהודית ובין מה שהפילוסופים הלא-יהודים בדרך

כלל ראו והציגו כאמת אוניברסאלית. האם טענות יהודיות אודות הטבע האנושי בעולם תואמות, אפילו ניתנות להסקה, מן העקרונות והטענות של התבונה האוניברסאלית, כפי שניסחה זאת, לצורך העניין, המסורת הפילוסופית היוונית-רומית?...

...החיים והמחשבה היהודיים, טען מנדלסון, תואמים את התבונה האוניברסאלית...⁵

שני הציטוטים הללו מאת לוינסון ומאלינו, הלקוחים מן הערך "פילוסופיה יהודית בת-זמננו", המופיע באנציקלופדיה לפילוסופיה בהוצאת ראטלדג', מדגימים היטב את אחת השאלות המרכזיות של הפילוסופיה היהודית המודרנית: כיצד יכולה היהדות לעמוד בתביעותיה של התבונה האוניברסאלית? או במלותיהם של הפילוסופים המצוטטים לעיל: "כיצד יכולים אנשים מלומדים ותבוניים לאמץ את הטענות שטקסטים יהודיים כביכול טוענים?" אין קושי לזהות בשורות אלה נימה אפולוגטית עזה, אבל לדעתי מדובר פה בהרבה יותר מאפולוגטיקה דתית מסורתית. לפי המחברים נראה כי ה"תבונה" דורשת הסבר לא מן הדת או ההתגלות, כשלעצמן, אלא דווקא מאלו המאמינים בטקסטים היהודיים. ואולם מדוע להפלות טקסטים יהודיים מטקסטים אחרים בהקשר הזה? האם אמונות יהודיות מסורתיות הן יותר אי-רציונאליות מאמונות מקבילות בנצרות למשל? ומדוע "חיים ומחשבה יהודיים" תואמים פחות את התבונה? כלומר, מה היא הווא אמינא של השאלה האחרונה?

קוראיהם של קאנט והגל, ושל כותבים פרוטסטנטים נוספים בני המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, צריכים להכיר היטב את ההשקפה שרווחה בתקופה זו, לפיה היהדות שומרת בעיקשות על פרטיקולריזם, כנגד האוניברסליות של הנצרות.⁶ אני מהסס לקרוא להשקפה זו אנטישמית, שכן במובן מסוים לגיטימי לראות בדת (או במוסר) של עצמך את הדת האוניברסלית ביותר. יחד עם זאת, כשכותבים יהודים מאמצים את ההשקפה הנוצרית הזאת כאילו הם-עצמם פרטיקולריסטים עיקשים, שעצם קיומם תובע הסבר, הרי אנו עוסקים בעניין אחר לגמרי.

הבה ניגש לעניין מזווית שונה מעט. האמרה הידועה "היה אדם בצאתך ויהודי באוהלך", מיוחסת לעתים בטעות למשה מנדלסון, אף על פי שלמעשה היא לקוחה מתוך "הקיצה עמי" (1863), שירו של המשכיל בן המאה התשע-עשרה יהודה לייב גורדון (יל"ג). בתוך האמרה מובלעת ההנחה שיהודי אינו אדם, משל היו לאדם שתי אישיות שונות: בביתך אתה מסיר את מעילך, ומניח את כיפתך על ראשך, ולפתע פתאום: יהודי הינך. לאחר מכן, כשאתה יוצא לרחוב, מתרחש

גלגול: היהודי מסיר את הכיפה, עוטה את מעילו המהוגן, וראה זה פלא: הוא נהיה אדם לעילא ולעילא.

ניתן כמובן לקבל עמדה אלטרנטיבית לפיה היות־יהודי זו דרך אחת (מני רבות) להיות אדם. במקרה כזה, יהודי – בבית או בעולם – הוא eo ipso, בן אנוש. ואולם, לא זו היתה הלוגיקה של ההשכלה, או של הפילוסופיה היהודית המודרנית. ההפנמה של הסכימה הפרוטסטנטית של העמדת הפרטיקולריזם היהודי כנגד דת התבונה האוניברסלית, קרי, הנצרות, הפכה לאחד המאפיינים העיקריים של השיח הפילוסופי היהודי המודרני במאתיים השנים האחרונות. דומה שהסכימה המעוותת הזאת מעידה על ניסיונם של ההוגים ה"יהודים" המודרנים לספק טקס קבורה בורגני ומהוגן ליהדות,⁷ יותר מאשר על איזו בעיה פילוסופית שיש לה קשר עם תבונה או דת כשלעצמן.

החרדה מפני היתפסות חלילה כיהודי האולטימטיבי – הפרושי – הרוחה את התגלות הגואל האוניברסלי של האנושות – נדמית כרודפת בעקבי המשכיל המודרני בכל אשר ילך. מכאן הצורך שלו להסביר איך היהדות יכולה להתאים ל"תבונה" הטהורה. לפי תפיסה זו, רק לנו, היהודים הנאורים, הזכות המוצדקת להכחיש את האשמה של דחיית הלוגוס, ואילו באשר לפרושים על זקנם המלוכלך ופאותיהם המגודלות, הפרטיקולריסטים הבלתי אנושיים הללו, אלו שיישאו במזרח!⁸

ב. קיבעון מקראי או שנאת התלמוד

בפרק ה' משנה כ"ד של מסכת אבות מציב התנא יהודה בן תימא ציונים האמורים לשרטט את התפתחותו של האדם היהודי:

הוא [יהודה בן תימא] היה אומר: בן חמש שנים למקרא, בן עשר שנים למשנה...

ואכן, בחינוך היהודי המסורתי, בנים לומדים קרוא וכתוב עברית בגיל רך יחסית. לאחר למידת האל"ף-בית, הם מתחילים לקרוא חומש עם רש"י בסביבות גיל חמש או שש. ילד בני-ברקי ממוצע מתחיל בדרך כלל ללמוד משנה בסביבות גיל 8, וכשנה עד שנתיים אחר כך הוא עורך היכרות עם התלמוד, על פי רוב תחילה עם "אלו מציאות", הפרק השני בבבא מציעא. לכשיגיע לגיל בר מצווה, רוב שעותיו יוקדשו ללימוד התלמוד בליווי הפרשנויות של רש"י והתוספות. באופן מסורתי, יהודים לא נוטים ללמוד תנ"ך. חלקים מן התנ"ך נקראים

כפרשת השבוע וההפטרה השבועית, וחלקים מסוימים מן התנ"ך (בעיקר מתהילים) שזורים בתפילות. ואולם, מפגשים אלה עם המקרא לא נחשבים כ"לימוד". ואכן, באופן מסורתי, רוב היהודים רק לעתים רחוקות קוראים בספרי המקרא כספרי דברי הימים, עזרא, נחמיה ודניאל. למרות המחאות השונות המתעוררות לעתים כנגד סדר הלימוד המקובל, המעניק העדפה ברורה, ובמקרים רבים בלעדיות, לתלמוד, אין כל ספק שיהודי יכול בנקל להיות "תלמיד חכם" בלי להכיר את תולדות מלכי ישראל, כוהניו או אף נביאיו.⁹

מבט מהיר במדף הספרים היהודי יעיד בקלות על המהפך שחל ביהדות במשך מאתיים השנה האחרונות. הכותרת "תנ"ך הלימוד היהודי" (*Jewish Study Bible*) תיראה מגוחכת לחלוטין בסביבה מסורתית, אך למרבה הפלא את "תנ"ך הלימוד היהודי" מוציא לאור לא אחר מאשר בית ההוצאה היוקרתי של אוניברסיטת אוקספורד.¹⁰ בחברה היהודית המסורתית, אדם המוגבל ביכולתיו האינטלקטואליות יכול לקיים מצוות לימוד תורה באמצעות שינון המקרא (ובפרט ספר תהילים), אך האם זו אכן היתה כוונת העורך של הוצאת אוניברסיטת אוקספורד בפרסום "תנ"ך הלימוד היהודי"? האם מדובר בחומר לימוד ליהודים בוגרים בעלי מוגבלויות?

ללא ספק מצב עניינים זה משקף תהליך היסטורי עמוק בהרבה, שבו ההפנמה של התפיסה הנוצרית את היהדות כפרטיקולריזם השתלבה היטב בשנאה כלפי הטקסט הפרושי, הלא הוא התלמוד. בעוד התנ"ך היה לגמרי נגיש לקורא הלא יהודי, את טקסט התלמוד יכלו לפענח רק מתי מעט מאלו שלא השתייכו לתלמידי החכמים. מצבור הגידופים וביטויי הגנאי שהטיחו בתלמוד ה"נאורים", Aufklaerer – יהודים וגויים כאחד – מרשים ביותר. ברוב רובם של המקרים היתה "ביקורת" זו מושרשת בכורות גמורה בכל הנוגע להכרת התלמוד. ליהודי הגרמני המודרני היתה הערכה נמוכה מאוד כלפי התלמוד. בפיסקה בלתי נשכחת מכתיר היינה את מנדלסון בתואר "לותר יהודי":

מנדלסון הרס את מרות התלמוד וייסד את דת משה הטהורה... כשם שלותר הפיל את הפאפיזם, כך הדיח מנדלסון את התלמוד: על ידי דחיית המסורת והכרזת התנ"ך כמקור הדת... באופן זה הרס מנדלסון את הקתוליות היהודית כשם שלותר הרס את הקתוליות הנוצרית.¹¹

ספק רב אם מנדלסון היה שמח לשמוע את דברי השבח הללו של היינה. מנדלסון עדיין ראה עצמו חלק מן היהדות המסורתית, שסבבה באופן מובהק סביב התלמוד, והיתה לו ללא ספק היכרות רצינית עם הספרות התלמודית. עם

זאת, טענותיו של היינה אינן חסרות בסיס, ואם הן מפספסות במידת מה את הדקויות לגבי יחסו המורכב של מנדלסון לתלמוד, הרי שהן הולמות היטב את ההשקפה של תלמידיו הישירים של מנדלסון.

היהודי הגרמני דחה את התלמוד מסיבה מאוד קונקרטי, דחייה שלא היה לה בסיס אינטלקטואלי או מוסרי; מי שלמד הן את התלמוד והן את התנ"ך יכול להעיד על יתרונו הגדול של האתגר האינטלקטואלי הגלום בלימוד התלמוד. הסיבה אינה נעוצה גם בגופי התורה של התלמוד (אם יש כזו, בים הטקסט הכאוטי והפוליפוני הזה), שבמקרים רבים היתה הרבה יותר מתקדמת מאשר דעות המשכילים הגרמנים עצמם (חישבו למשל על תמיכתו הנלהבת של קאנט בעונש המוות, בהשוואה לעמדותיהם המסתייגות של חכמי התלמוד). היהודי הגרמני המודרני המיר את התלמוד בתנ"ך שכן בדרך זו היה יכול להפוך לבורגני טוב. הטקסט הפרושי המוזר לא היה יכול לעמוד במרכז היהדות הפרוטסטנטית. על מנת לחקות את שכנו הלותרני, היהודי הגרמני היה חייב לאמץ את הטקסט של שכנו. אם שכני לומד את התנ"ך, למה לא אעשה זאת גם אני?

תהליך מגוחך זה הגיע לשיאו כשפילוסופים יהודים ניסו להציג את הפנאטיות הקאלוויניסטית של מוסר אלוהי שרירותי (הטענה שאלוהים מכתוב באופן שרירותי מהו רע ומהו טוב) כחלק מן המחשבה היהודית. הקאנון היהודי כולל השקפות רבות שעשויות וצריכות לעורר אי נחת וביקורת מוסרית (כמו גישת ההלכה לגוי ולערך חייו), אולם האכזריות הגלומה בתיאוריות לפיהן האל מצווה באופן שרירותי מהם טוב ורע היתה נדירה למדי בקרב כותבים יהודים מסורתיים. אלא שבמסגרת המורשת של היהודי הנאור המכונה "דעת מיכה [Micha's view]", אותה פנאטיות קלוויניסטית מוצגת כעמדה יהודית "טהורה"¹². אם שכני יכול להיות פנאט ואדם מכובד, מדוע לא אהיה כזה אף אני?

הפרוטסטנטיזציה של היהדות בתקופה המודרנית דורשת דיון נרחב בהרבה מזה שמתיימר לו מאמר זה.¹³ לעניות דעתי, הפרוטסטנטיזציה של היהדות היא המאפיין החשוב ביותר של הכתיבה והמחשבה היהודיות בנות זמננו. הפילוסופיה היהודית המודרנית מילאה תפקיד מרכזי בתהליך זה.

להוציא שתיים או שלוש דמויות (בעיקר לייבוביץ', סולובייצ'יק וליונס), הפילוסופים היהודים המודרניים התייחסו אל התנ"ך כאל הטקסט המכונן של היהדות. בדיוק כמו עמיתיהם הפרוטסטנטים, הם פיתחו ז'אנר של הגיגים יהודיים על התנ"ך, מעין דרשות פרשת-שבוע ליהודים נאורים ומכובדים. שלא כמו

עמיתיהם הפרוטסטנטים, הפילוסופים היהודים המודרנים הגבילו את הגיגיהם לברית הישנה, אבל מלבד הבחירה להתמקד בביבליה היהודית נמצא מעט מאוד הבדלים בין השאלות שהעסיקו את שני המחנות (אם אפשר בכלל להבחין בין שני מחנות). אכן, אין זה מפתיע שלאחר חורבן יהדות אירופה ובעקבותיו, פילוסופים ותיאולוגים פרוטסטנטים רדופי אשמה יכלו לאמץ לחיקם בקלות את רוזנצוויג ובובר, שהרי מה שמצאו אצלם היה מוכר ביותר: לא היתה זו אלא אותה לותרניות גרמנית ישנה.

ג. ליאו שטראוס והפילוסופיה של העם-ארצות

אפשר כמובן להציג דוגמאות נגד לטענה שהפילוסופים היהודים המודרנים כילו את זמנם בחיקוי עברותי של עמיתיהם הפרוטסטנטים. יהיה מי שיטען כי בובר עסק ברצינות בטקסט חסידי (טענה בלתי מדויקת, שכן בובר עסק בעיקר במעשיות-עם חסידיות פופולריות, ולא בהיבטים הקבליים והתיאורטיים של החסידות, שלעומקם מעולם לא חדר). הרמן כהן מצטט לעתים קרובות פתגמים תלמודיים ממסכת זו או אחרת בדת התבונה ממקורות היהדות (1919) אבל כל זה אינו מן העניין. העובדה הפשוטה והמדהימה למדי היא שילד בני-ברקי ממוצע ("דלא חכים ולא טפיש") בן עשר, נאמר, יש לו יכולת רבה יותר ללמוד דף תלמוד מקרי מאשר כל אחד מן הפילוסופים היהודים המודרנים, כולל שפינוזה, כהן, בובר, רוזנצוויג, ליאו שטראוס, פקנהיים, ואפילו לוינס. המקרים של שטראוס, פקנהיים ורוזנצוויג הם עגומים במיוחד, שכן אלו לא היו אלא עמי ארצות גמורים.¹⁴ אך כיצד יכול אדם לכתוב על מהות היהדות בלי שתהיה לו גישה כלשהי לחלק עיקרי של הספרות היהודית?

אם נקבל את הטענה העובדתית, לפיה עד למאה התשע-עשרה (ולמעשה עד ימינו אלה) התלמוד, פירושו, והספרות הרבנית כוננו את רובה של הספרות היהודית, ואם אכן נכונה טענתי שמלכי הפילוסופיה היהודית המודרנית היו עירומים כביום היוולדם מבחינת היכרותם עם התלמוד והספרות הרבנית, הרי שניתן להעריך את מידת השרלטנות שנדרשה כדי לכוון את הפרויקט אשר כונה הפילוסופיה היהודית המודרנית.

הרשו לי להבהיר נקודה אחת. הטענה שאני מציג כאן איננה טענה לגבי מקור של סמכות. בשום פנים אינני טוען כי צריך אדם להיות רב, או להחזיק בעמדה דתית או אפילו לזהות עצמו כיהודי, על מנת לעסוק ברצינות בלימוד ומחקר פילוסופי של היהדות. מה שאני דורש היא אתיקה בסיסית של עיסוק פילוסופי:

פילוסוף של ספורט ראוי שיידע מהו ספורט ופילוסוף של מתימטיקה ראוי שיהיה בעל ידע במתמטיקה. ובנוסחה כללית, פילוסוף המציג עצמו כמומחה ל-x, ראוי שיהיה בעל ידע והיכרות נרחבת עם x.

כעת, יכול מי שירצה לטעון כי ידיעת התלמוד אינה ניתנת למדידה או להשוואה, ולכן אין דרך מוצדקת להוקיע או לגנות אישים כבוכר והרמן כהן, ולהציגם כשרלטנים וכבורים. אחרי הכל, שני חוקרים אלה היו לפחות בעלי ידע מסוים באגדות של התלמוד, ויכלו לצטט פתגם או שניים. לכן הרשו לי להציע מעין מבחן לקמוס. אילו נתקל אי פעם הפילוסוף המודרני של היהדות בשאלה: "מהו 'יעל קגם'?" מה היתה תשובתו? הרושם שלי הוא שלרוב הדמויות שהזכרתי לעיל לא היה מושג קלוש לגבי משמעות הצירוף. ייתכן שהיו חושדים כי "יעל קגם" הוא חיה מסוימת – אולי צבי לא כשר, או מלה אכרית מן המאה הרביעית, או היפופוטם בשומרית, או אריה בארמית, אך בעיקרו של דבר הם לא היו עתידים לזהות את הצירוף.

דרך הלימוד התלמודית הנפוצה ביותר היא הפולמוס. בתלמוד מופיעים מספר זוגות של מתדיינים המנהלים ויכוחים בשאלה אחר שאלה. הזוג התלמודי המפורסם ביותר הוא מן הסתם צמד האמוראים הבבלי: אביי ורבא. כמעט בכל ויכוח בין אביי ורבא, ההלכה נפסקת כדעתו של רבא. יש רק שישה מקרים של סטייה מן הכלל הזה, ויע"ל קג"ם הם ראשי התיבות המסייעים לזכור את ששת המקרים שבהם ההלכה נפסקת על פי דעת אביי. זהו ידע בסיסי וטריוויאלי שמכיר כל ילד בני-ברקי ממוצע.

הזן השטראוסיאני של עם-הארצות ראוי לתשומת לב מיוחדת, שכן הוא מדגים באופן מזוכך את מחירה של הבורות: כל עוד אדם בור לגבי תוכנם של הטקסטים היהודיים, הוא יכול לטעון את הטענות המהותניות וחסרות הבסיס ביותר, שכן בהעדר היכרות עם עובדות – אין דרך להפריך גם הכללה משוללת כל יסוד. צריך אדם להיות שוטה ובור על מנת להציג את הדיכוטומיה המופרכת בין דת ההתגלות של ירושלים לרציונאליזם של אטונה. זכה ליאו שטראוס ונפלו בחיקו קבין רבים ויפים של שתי "מעלות" אלו, ומאז נידונו כולנו לקיתונות של הבל והגיגים פרוטסטנטיים על מהותה של היהדות כדת התגלות ויראה, העומדת בניגוד לרציונאליזם של אטונה. רק מי שאינו יודע דבר על התלמוד, יכול להציגו כמייצג דת היראה וההתגלות של ירושלים (ואגב, מדוע ירושלים? אילו מפעלים אינטלקטואליים גדולים [או קטנים] התרחשו בה?), ורק מי שאינו מכיר דמות כר' ירמיה (האמורא שנהג להעמיד את שתי רגליו משני צדיה של כל דיכוטומיה תלמודית ולשאול את שותפיו לוויכוח: מה

דינו) יכול לצייר את היהדות בדמותו של הפונדמנטליזם הפרוטסטנטי-גרמני. הניסיון להגדיר את מהותה של היהדות היה פרויקט מרכזי בפילוסופיה היהודית המודרנית, והבורות ביחס לספרות התלמודית והרבנית בקרב פילוסופים יהודים מודרנים איפשרה – למעשה, הזמינה – מהותנות חסרת יסוד ותוחלת זו.

ד. פילוסופיה יהודית: כיצד היא מן האפשר?

הבה נחזור כעת לעובדת היעדרותו של מימון ממרבית המחקרים העוסקים בפילוסופיה היהודית המודרנית. במאמר שפורסם לפני שנים אחדות טען אליעזר שביד שלמימון היתה תפיסה "אמפירית א-פוסטריורית של היהדות".¹⁵ לא ברורה לי מה יכולה להיות ההווא אמינא של תפיסה "אפריורית" של היהדות (האם המצוות הן אידיאות מולדות? או שמא "תורה למשה מסיני" היא שיפוט סינתטי-אפריורי?). כך או כך, אני מסכים כי חלק ניכר מן החשיבות של תרומתו של מימון לפילוסופיה היהודית נעוץ בחירותו מתפיסות מהותניות ואפריוריות של היהדות. במקום לספק הגיגים אפריוריים על מהותה של היהדות, ניסה מימון לספק תיאור זהיר וניואנסי של התרבות היהודית, תיאור המבוסס על ידע והיכרות עמוקה עם הספרות התלמודית והרבנית.

מימון גדל והתחנך בסביבה יהודית מזרח אירופית והושפע מהתנועות האינטלקטואליות הגדולות שפעלו בה. תלמוד, קבלה, חסידות בת הזמן ופילוסופיה יהודית ימי-ביניימית מילאו תפקיד מכריע בעיצוב הכתיבה הפילוסופית כמו גם הפרשנית שלו. יותר מכל הושפע מימון מהרמב"ם, שאת הרציונליזם המחמיר וחסר הפניות שלו החשיב כמופת ודוגמה לכל אורך חייו (אף כשחדל לדבוק במטאפיזיקה שלו). בעקבות הרמב"ם האמין מימון ששלמות אינטלקטואלית היא תכליתו של האדם, וראה בשלמות מוסרית רק אמצעי להשגת תכלית זו. בעקבות הרמב"ם ראה מימון בשכל את "צלם אלוהים" שבאדם, ולפיכך טען כי ככל שאנחנו משכללים את התפתחותנו האינטלקטואלית, כך אנחנו מתקרבים ודומים יותר לאל.

יחסו של מימון לקבלה היה מעט יותר אמביוולנטי. לא היתה לו סימפתיה כלשהי לאנתרופומורפיזם של כמה מגדולי הקבלה,¹⁶ אך הוא עמל על חשיפת מה שהחשיב כליבה הרציונלית שלה, ליבה אותה זיהה עם תורתו הפנתאיסטית של שפינוזה. בכתביו המוקדמים בעברית פיתח מימון את עמדתו לפיה אלוהים הוא גם הסיבה החומרית של העולם (כלומר, שכל הדברים הם רק אופנים של האל, והאל עצמו הוא הנושא שלהם). כיוון שמימון תפס את האל כשכל

טהור, התוצאה היתה צורה ייחודית של אידיאליזם רדיקלי ופנתיאיסטי. צורה זו של פנתיאיזם היה לה תפקיד מכריע בהתפתחות האידיאליזם הגרמני. נדמה שמימון גם שאל מן הקבלה ומכתבי החסידות בת זמנו את הרעיון של התהליך האינסופי, שבו אנו "שואפים להפוך את החומר לצורה", אף על פי שהוא היה מפרש נוסחה זו במונחים מטאפיזיים ולא אתיים, במטרה להשתמש בה כאלטרנטיבה מגשרת לחיץ הקאנטיאני שבין מושגים להסתכלויות.

אחרי שהיגר מליטא לגרמניה נכנס מימון לחוגי ההשכלה של ברלין והיה שותף לרעיון של חוג זה, שיש צורך להפיץ ולקדם את ההשכלה והחינוך המדעי בקרב היהודים המסורתיים. יחד עם זאת נדמה שהיתה לו הבנה שונה מאוד של מטרות הנאורות. בעוד להשכלה היהודית הברלינאית, משמעו המרכזי של רעיון ה"השכלה" היה הניסיון לתרבת את ההמון היהודי כדי לאפשר את התקבלותו אל חיק החברה הגרמנית, הרי מימון תפס את הנאורות כהפצת המדע והפילוסופיה בקרב הציבור היהודי. הבנה זו של ההשכלה היתה טבועה עמוק במורשת הפילוסופית שירש מהרמב"ם, ואשר החזיקה את הפילוסופיה והמדעים כשלבם הגבוהים ביותר של העבודה הדתית, באמצעותה אפשר להגיע להבנתו של האל במובן העמוק ביותר. גישה זו באה לידי ביטוי מובהק בפרשנותו של מימון למורה נבוכים, הלא הוא חיבורו גבעת המורה שפירסם ב־1791. בחיבור זה הוא מפרש תכופות את טענותיו של הרמב"ם על פי הפילוסופיה והמדע של המאה השמונה־עשרה (במיוחד זו של קאנט). בעוד צורה זו של אנאכרוניזם מכוון משקפת את עמדתו של מימון לגבי הפילוסופיה כשיח אל־זמני, הרי היא גם מכוונת להפצת המדע והמחשבה המודרניים בקרב קוראיו העבריים.

כמו דמויות אחרות בהשכלה היהודית, מימון מתח ביקורת על החברה היהודית המסורתית, ובכלל זה על התלמודיסטים, בשל דעותיהם הקדומות ובטלנותם. עם זאת, ויחד עם ביקורת ישירה זו, הוא גם הביע הערכה עמוקה לחדות המחשבה, המסירות והאופי המוסרי של תלמידי החכמים, ובעיקרו של דבר ראה את חלקו עימהם. באוטוביוגרפיה שלו כותב מימון שהיה עליו לכתוב ספר, לו היה חפץ "לענות על כל ההאשמות הבלתי מוצדקות והמגוחכות שהוטחו כלפי התלמוד על־ידי כותבים נוצרים כמו גם אלו שמבקשים להיות יהודים נאורים"¹⁷. אותה אוטוביוגרפיה מציירת תמונה מפורטת של הזרמים וההיבטים השונים של התרבות היהודית המזרח אירופית בת־זמננו. דיונו של מימון בתרבות היהודית הוא יצירת מופת של חקירה ביקורתית מלאה ידע ומחשבה בתרבותו של הכותב עצמו.

התקבלותו של מימון על־ידי יהודים מסורתיים ומשכילים כאחד היתה

אומללה למדי. בכמה חיבורים נכלל מימון, יחד עם שפינוזה ואקוסטה, כחוליה ב"שרשרת הגדולה של הכופרים היהודים" (אליה הוא השתייך, ללא ספק), אך בדרך כלל הוא וכתביו ספגו התעלמות גמורה. הקהילה המסורתית סירבה לסלוח לו על אי-נאמנותו ועריקתו משורותיה. כמה מקורות ספרותיים מספרים לנו שבהלווייתו של מימון בגלוגאו רצו ילדי הקהילה היהודית בעקבות ארונו ויידו בו אבנים. מימון נקבר בשולי בית הקברות של גלגאו. כשחברו ומיטיבו הגראף קאלקראות' שאל מדוע קיבל יחס של חוסר כבוד שכזה, הוא נענה כי "שולי בית הקברות הם מקום של כבוד, המיוחד באופן מסורתי לפילוסופים ולדומיהם". לגבי היהודים המשכילים של גרמניה, מימון היה ונשאר אוסטודה, בעל אהדה לתלמודיסטים מן המזרח, וגם, צריך לומר, דמה להם מאוד. כפי שכבר ציינתי, מימון מעולם לא נטל חלק בניסיון להגדיר את "מהות" היהדות ולספק בכך תיאולוגיה שתחקה ותתחרה בתיאולוגיה הפרוטסטנטית. למימון היה ידע עשיר ומקיף במגוון הספרות היהודית, ולכן פשוט לא היה יכול להשתתף בפרויקט המרדד הזה שתפס מקום מרכזי בפילוסופיה היהודית המודרנית. לכן, למרות העובדה שללמדנותו היהודית, חריפותו וחדשנותו הפילוסופית לא היו מתחרים בקרב ההוגים היהודים המודרנים, הושמט שמו מרוב המחקרים והסקירות של תולדות הפילוסופיה היהודית המודרנית.

אחרית דבר

במאמר זה טענתי כי לרוב הגדול של הפילוסופים היהודים המודרנים לא היו הכישורים הבסיסיים הדרושים ללימוד הספרות היהודית הקלאסית. עובדה בלתי נעימה זו הופכת למטרידה אף יותר אם מעלים מעט את הרף ותרים אחר פילוסופים יהודים מודרנים שהיו גם בעלי ידע מספק בספרות היהודית הקלאסית, וגם פילוסופים בעלי שיעור. בין הפילוסופים היהודים המודרנים ניתן למצוא פילוסופים טובים (כמו שפינוזה והרמן כהן), ואחרים שהם בעלי ידע והיכרות מעמיקים עם הספרות היהודית (כמו מנדלסון, קרוכמאל, וסולובייצ'יק), אלא שלמרבית הצער רוב מניינה לא זכה, לא לכתר תורה ולא לכתר חכמה.

1 אני חב תודה לנטע שטהל, זאב הרווי, עודד שכטר, ניקולא וייל, ריוויד נירנברג, מיכה גוטליב ואייב סוחר על הערותיהם וביקורתם על טיוטות מאמר זה. כמובן שהאחריות על הדברים הבוטים שיובאו להלן מוטלת כולה עלי.

- 2 כדוגמה למספר מחקרים בולטים ולאנתולוגיות שבהן שמו של מימון מושמט כמעט לחלוטין ראו: Julius Guttmann, *Die Philosophie des Judentums* (München: E. Reinhardt, 1933); Simon Bernfeld, *Daat Elohim* (Warsaw: Achiasaf, 1899); Daniel Frank, Oliver Leaman, and Charles H. Manekin (eds.), *The Jewish Philosophy Reader* (London: Routledge, 2000). אפילו חוקר זהיר כשלמה פינס טען כי הגותו של מימון (ברומה להוטל, ברגסון ושסטוב) אינה שייכת לתולדות הפילוסופיה היהודית, שכן הכללתו בקורפוס זה "תהיה בניגוד לכוונתו של מימון עצמו וכן יהיה בזה כדי הוצאת השקפתו מהקשרן הטבעי" (Shlomo Pines, *Studies in the History of Jewish Thought*, W.Z.) (Harvey and M. Idel eds. (Jerusalem: Magness, 1997), 39). פינס אינו תומך טענותיו בהפניה כלשהי לכתבי מימון. כיוון שהיכרותו של מימון עם הספרות היהודית עמוקה לאין שיעור משלוש הדמויות האחרות שפינס מזכיר קשה להבין מה הביא אותו לטענה אבסורדית זו.
- 3 Arthur C. Cohen and Paul Mendes-Flohr (eds.), *Contemporary Jewish Religious Thought* (New York: Scribner, 1987). רשימת המצאי המעולה (1160 עם כ־140 ערכים) מתעלמת לחלוטין מהדמויות שזכרו לעיל.
- 4 ראו את מכתבו של קאנט אל מרקוס הרץ מן ה־26 במאי 1789 (Ak. 11:49).
- 5 Henry S. Levinson and Jonathan W. Malino, "Contemporary Jewish Philosophy" in *The Routledge Encyclopedia of Philosophy* (Routledge: London and New York, 1998).
- 6 See Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (Ak. 6:127); Hegel, *Vorlesungen: Ausgewählte Nachschriften und Manuskripte*, ed. Walter Jaeschke (Haburg, 1985), vol. 4, 335
- 7 מחברים יהודים ביקרו את קאנט בשל דבריו אודות "המתת החסד של היהדות" (*Streit der Fakultäten* (Ak. 7:53) ואת שליירמאכר בשל תיאורו את היהדות כדת מתה שמאמיניה "מקוננים וכוכים סביב הגופה הנרקבת" (Schleiermacher, *On Religion*, tr. Richard Crouter (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). במאמר מעניין ומשכנע מראה ג'וזף פיקל שטענות אלו של קאנט ושליירמאכר אינן אלא חזרה על הערכות דומות שהציעו אנשי ההשכלה היהודית כברלין בביקורתם את היהדות המסורתית. ראו Joseph W. Pickle, "Schleiermacher on Judaism," *Journal of Religion* 60 (1980), 115-37. שליירמאכר היה מקורב לחוגי המשכילים היהודים כברלין.
- 8 פעולתה של הנאורות בהצבת היררכיות של עליונות תרבותית היא נושא חשוב שאינו יכול להידון בפירוט פה. לדוגמה משעשעת ובעלת נימות גזעניות ראו למשל טענתה של פמלה ורמס: "החומרים [שבובר] וחבריו אספו ופירסמו בזמנם נראים עתה כחומר עלוב למדי, אבל היה זה יותר מכל כתוצאה ממאמציהם שהיהודיות הלא מתוחכמת מבחינה אינטלקטואלית הוצגה ליהודים המתקדמים של גרמניה ואוסטריה." Pamela Vermes, *Buber on God and the Perfect Man* (London: Littman Library, 1994), p. 8. לא נותר לנו אלא לתהות אודות הכלים המדעיים שבהם השתמשה מן הסתם ורמס במדידת התחכום האינטלקטואלי של האוסטריה, שהרי קשה להאמין שהיה ביכולתה ללמוד ולו שתי שורות מספרות הישיבות של מזרח אירופה.
- 9 על הפולמוס אודות הבלעדיות של הוראת התלמוד ראו מאמרו המצויץ של אלחנן ריינר, "איך צריך שום יהודי ללמוד דבר רק התלמוד לברו" – על דרשת שבת הגדול בפוזנא בשנת שי"ט בתוך *ספר הזיכרון לישראל תא-שמע* (ברפוס).
- 10 Adele Berlin and Marc Zvi Brettler (eds.), *The Jewish Study Bible* (Oxford: Oxford University Press, 2004).
- 11 Heinrich Heine, *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland*,

Zweites Buch.

- 12 "הערך הפנימי של אישיות האדם, אשר בשביל קאנט היא של התבונה, הינה ביהדות מתת החסד האלוהי." Henry S. Levinson and Jonathan W. Malino, "Contemporary Jewish Philosophy", §3. Cf. Emil Fackenheim, *Encounters Between Judaism and Modern Philosophy*, (New York: Basic Books, 1973), 69
- 13 על הפרוטסטנטיזציה של היהדות ראו מאמרו של עודד שכטר, "ביקורת החילוניות" (בכתובים).
- 14 זאב הרווי העירני, ובצדק, כי גם בימי הביניים לא כל הפילוסופים היהודים היו תלמידי חכמים. ובכל זאת דומני שיש הבדל עצום בין האוריינות היהודית של הבלתי־תלמודיים מבין אנשי הפילוסופיה היהודית הימ־ביניימית (כמו אבן עזרא) לבין הבורות הגמורה של מחברים כרוזנצוויג ושטראוס.
- 15 אליעזר שביד, "האם היהדות היא דת או חוקה מדינית? (השקפת קאנט על היהדות וביקורתו של שלמה מימון)", *דעת* 43 (1999), 79.
- 16 ראו שלמה מימון, "מעשה לבנת הספיר" בתוך *חשק שלמה* (כתב יד 806426 בית הספרים ירושלים), עמודים 129-130.
- 17 Maimon, *Gesammelte Werke*, ed. Valeio Verra (Hildsheim: Olms, 1965-76), vol. I, 172.

סיגל בן יאיר

ששה שירים

שמועה

רובן מת אתמול הוא נפל
 מסלם הוא קפיץ ראש
 לרצפה הוא תלה תמונה
 היה לו פטיש הפטיש פגע במרצפת הצהבה
 אולי רובן מת באמת. כשרובן היה
 בן ארבעים-ושבע חשבנו שרובן
 בן עשרים-ושבע ולא האמנו שהוא בדיוק כמו איבן
 שתלה וילון ועלה על שלחן, קודר ואמלל,
 מת בלי שנדע את גילו האמתי
 אותו הטמין עם גופו באמבטיית האבן בחדרו הישן העגל
 על צלע הרי הפרמל העצובים ומהר, מהר
 מכפי שחשבנו, נצח רובן את הזמן ולא שמענו.
 באמת. הכל הפך לחישה – ארכה, כמו אור,
 כמו אושה.

והרי לנו יש

גברים שהיו מביטים ברגלי אמרו
 הולכת היא (הרי שהאהבה דרוש לה מעט עתיד).
 זוממת הייתי היכן אטמין את פלי המבהיקים.
 ראה בי יריב (גרזן יש) ראה את הנחשת המבריקה
 באישוני. מחשבותי מסתכסכות.
 אם פן, אויב אני (שלך) והרי לנו יש
 רק רגעים בודדים.

מִרְפָּסַת

סְדִין אָדָם נִחְבֵּט מִחוּט כְּבִיסָה
כְּנֶגֶד הַשָּׁמַיִם, אֵינֶנִּי יְכוּלָה
לְשֹׂאת יוֹתֵר אֶת קוּלוֹ שֶׁל
קִרְיַן הַחֲדָשׁוֹת

פְּקֻטוּרִים

מְלִים אֲרַכּוֹת בְּלִטְיָנִית סְטֵרִפְטוֹקוֹקִית אֵינְפִרְקָטוֹס קוֹרְדִים פְּקֻטוּרִים עָשׂוּ לִי
לֵב בְּחוּץ כְּמוֹ בּוֹם
עַל קוּלִי תַת וְרִידִי וְגַם הַדָּם זָרָם
בְּמַהֲפֵךְ נֶדָם לְקִצּוֹת הָאֶצְבָּעוֹת
בָּא לִיבִירוֹ מִינוֹס שֵׁשׁ
אֲרוֹן גְּרוֹן נִנְעַל עָלַי
וְזֶה מָה שֶׁעָשִׂיתִי. הַתְּפִוצָתִי בְּמִטָּה הָיִיתִי
חַד מִמֶּד הָיִיתִי קוֹ צֵר מֵר וְלֹא כְּתַבְתִּי
שׁוֹם דְּבַר אַחֵר מִלְבָּד

פְּנִימִית ג' רמב"ם

1.

אֲבִיךָ אוֹבֵד
בְּמִסְדְּרוֹנוֹת
בֵּית הַחוֹלִים
כְּמוֹ יֶלֶד
שֶׁאֵבֵד אֶת אִמּוֹ
בְּגֵן הַשְּׁעִשׁוּעִים הַגָּדוֹל

2.

הָיִית מְכַרְחָה לְהוֹרִיד אֶת רֵיחַ הַמַּחְלָקָה שְׂדֵבֶק בְּבִשְׂרָךְ.
לֹא סִפְרָתִי לָךְ
עַל הַשָּׁנִים, בְּהֵן נִסִּיתִי
לְקַלְפּוֹ מֵעַל עוֹרִי
כְּמוֹ גֵלֶד פָּצַע אֲכֹזֵר

.3

בְּלִילָה אֶת חוֹלְמֵת עַל רֹאשׁ סִבְתָּךְ.
 הִיא מְדַבֶּרֶת בְּלִי הַפֶּסֶק. אוֹלֵי בְבוּלְגָרִית.
 אֵינִי מְכִירָה אֶת חִלּוּמוֹתֶיךָ. גַּם הַשְּׁפָה הַזֶּה
 לֹא הוֹפֶכֶת מִשְׁהוּ מְכַר לְמִכָּר וּבְכָדִי לְצַחֵק
 אֶת מוֹחָאֵת כַּפִּים כְּכֶלֶב יָם.
 כַּמָּה זְמַן יִחַלֵּף
 עַד שִׁיטְשִׁטְשׁוּ הַמְרָאוֹת לְצַבְעִים עֲמוּמִים
 לְלֹא רֵיחַ אוֹ שְׁפָה אוֹ שֵׁם

.4

כְּלוֹמֵר. וּמִהֶתְחַלֵּה, תִּחְלֶה
 הֵיטָה מְדַבֶּרֶת בְּמִטְבָּחָה, בְּסֶלּוֹן
 בְּטֶלְפוֹן
 לְאַחַר מִכּוֹן בְּמִטָּה נִכְרַכֶּת בְּסֶדִינִיָּה
 בְּחַתוּלִיָּה מְמַלְמֶלֶת הַכְּרוֹת בְּדַמְדוּמִי
 מְנוֹרֵת הַחֹדֵר הַמְכִּים זְהוּרֵי אוֹר עַל הַקִּיר הַלְבֵּן

.5

חֲמִצָּן רְטִיּוֹת קְרוֹת חֲמוֹת תַּחְבוּשׁוֹת אֶלְסִטִּיּוֹת גָּזָה חֲמֹר מְחֻטָּא
 אֵינְסוּלִיּוֹן חֲמִצָּן מוֹרְפִיּוֹם חֲמִצָּן פֶּה נִפְעֵר מִמַּעַמְקִים קְרָאֲתֶיךָ

פִּיתוּם

פִּיתוּם מְדַבֵּר מִהֶבֶטֶן שֶׁלֶךְ פִּתְאוּם לֹא הַכְרַתִּי
 אֶת הַמְּלִים מִה שֶׁלֶךְ וּמֵה הַתְּגַנֵּב וְלִמַּד
 לְדַבֵּר בְּקוֹל שֶׁלֶךְ.
 מֵהוּ שִׁיר. אֲנִי רוֹצֵה לְדַיֵּק. אוֹר מְרֻצֵּד
 אוֹר כָּא
 בְּצוּרוֹת גְּאוּמְטְרִיּוֹת. בְּחוּטִים
 לְרִגַע,
 מְחֻצִּית פְּנִיךְ נוֹגְעוֹת בְּפָנַי.
 מֵה הִיָּה הַשִּׁיר. צִבְעַתְּ כֶּתֶם חוֹלֵף לְרִגַע עַל עֵץ.
 מְלִים אַחֲרוֹת.
 לֹא אוּכַל לְדַיֵּק.

תהל פרוש

טריפטיכון גוף

.1

מה נותרתי כאן. אולת!
 יד היי יד ולב הייה לב. מח צף
 מתוק כמו סכר, כמו קרמל,
 מפלצת ערב יקרה, הנה
 השמלה, הנה המטה והמצנפת.
 למלאכה! עכשו קשרי אותי
 פזוז כעור, רטט עין מיתר,
 ריסי נופלים שוב למרתף.
 תני המטאטא, תני לי מלמלה
 עין ירקה, יד שחרה
 המתניני לזו הממתנה, אולת
 עשי כבר.

.2

תרמתי לבכה אצילית שחממה
 ונרגנת. היתה בי תרומה גדולה לרגלי
 האחוריות, לשד העצום באמצע גבי,
 לכל שערוטי הזקורות. ברך בודדה
 תרמתי ועפעף סורר. זרם בי נוזל.
 הקציפו אברי בשצף כל חלום
 תקף אלם משנה.

.3

כְּמוֹס הוֹלֵךְ הַלֵּילָה הַחֲצוּף, גְּלִימָתוֹ הָאֲרוּרָה נִשְׂרָכֶת
 רַחֵשׁ קָסֶם. גְּמָדָה אֲנִי, גְּמַדְנָת עֲגִלוּלִית, דְּבִיקָה. כּוֹכֵב
 לִי עַל פְּנֵי וְעָרֵב רַע חוֹתֵךְ, דּוֹקָא עֵכָשׁוּ, הוֹלֵךְ,
 עֲשִׂשִׁיתוּ נוֹטְפָת, אֲנִי מְלַקֶּקֶת וְצִמְאָה, וְצִמְאָה אֲנִי נִגְרָרֶת.
 חֲשׂוֹךְ הוֹלֵךְ הַלֵּילָה הַכְּמוֹס. יֵשׁ לוֹ מָה לוֹמֵר. יֵשׁ לוֹ דֶּרֶךְ
 אֲבָל אֲנִי קִטְנָה כָּל כֶּה, כְּלִי כְּדוֹר בְּשָׁר אָדָם, אֲפִלוֹ כְּמוֹ
 גְּלִיל בְּלוּל שֶׁל צֶמֶר.

ז'וזה סאראמאגו

כמה הוכחות לקיומו הממשי של הרברט קויין

כולנו מכירים את הציור של מאגריט, בו מוצג תפוח ובה־בעת נאמר לנו: "זה לא תפוח". הציור צודק: מה שמאגריט יצר אינו תפוח, אלא דימוי של תפוח, ייצוג שלו. ואף על פי כן, ולמרות הראייה הסותרת והצהרותיו של הצייר, כאשר אנו מביטים בתמונה, או מזכירים אותה, אנו ממשיכים לומר: "זה תפוח". כמו מאגריט, גם אני רואה לנכון להזהירכם ברגע זה ולומר כי זו אינה הרצאה. ואולם, לא אתפלא אם אחד מכם, שהריטואל של אירועים ספרותיים כאלה הטביע בו את חותמו בחומרה יתירה, יאמר בסוף למי שיושב לידו: "זו היתה הרצאה". אני מקווה שלאיש יהיה האומץ לענות לו: "זו לא היתה הרצאה, זה היה דימוי של הרצאה".

קראתי תיגר על ספקנותכם, שבהחלט יש לה על מה להתבסס, ונתתי למה שאינו הרצאה את השם "כמה הוכחות לקיומו הממשי של הרברט קויין". בהתאם למה שחורחה לואיס בורחס איפשר לנו לדעת בעניין זה, אין בהיותו של הרברט קויין מחברם של ספרים אחדים משום הוכחה מספקת לקיומו כאדם. ובאמת, האם מישהו ראה תמונה של קויין? דוגמה של כתב היד שלו? את טביעות אצבעותיו? את דרכונו? איזה ערך ב"לארוס" או באנציקלופדיה בריטניקה? מכתב אהבה שכתב או קיבל? לא, איש לא ראה, איש לא קרא, ולפיכך דומה שבורחס צודק, הרברט קויין לא היה קיים ממש, והכל לא היה אלא משחק. אבל איך ייתכן שכל זה היה רק משחק, אם בורחס עצמו טוען שהוא קרא את הספרים האלה, וביניהם ספר ששמו *The God of the Labyrinth*? ולא זו בלבד שהצהיר כי קרא אותו, אלא אף מסר לנו פרטים מדויקים על העלילה הבלשית המסופרת בו... נוסף על כך, דומני כי קשה להעלות על הדעת שמישהו ישחית את זמנו בהכרזות על אי־קיומו של אדם ובד־בבד ימסור לנו מידע, למשל, על מקום פטירתו של אותו אדם. לפי דברי בורחס, הסופר הרברט קויין מת בעיר ושמה רוסקומון, אך אינו אומר לנו באיזו רוסקומון מדובר. וכי ייתכן שבורחס לא ידע כי יש בעולם לפחות שני מקומות הנושאים את השם הזה, אחד באירלנד

ואחד בארצות הברית? בהתחשב בכך שרק בשני עיתונים – *The Times* ו-*The Spectator* – שניהם אנגליים, התפרסמו מאמרים לרגל מותו של קויין, אנו נוטים להאמין שרוסקומון הנ"ל היא באירלנד. ובכל זאת, אם רק נזכור את המספר העצום של אירים החיים בארצות הברית, יהיה עלינו לקבל גם את ההשערה כי הרברט קויין האירי היגר לארצות הברית והשתקע שם. יאמרו לי ששום עיתון בצפון אמריקה לא כתב על יצירתו ועל חייו, אבל ההשמטה הזאת, כפי שכבר למדנו מהניסיון, אינה מוכיחה דבר...

כיוון שאנו מסתבכים בשלל סתירות חמורות ותועים במבוכ שכל הנראה אין לו מוצא, יהיה לנו נוח יותר לוותר על העיון ב-*Examen de la Obra de Herbert Quain*¹ ולקבל שחורחה לואיס בורחס המציא את הרברט קויין האירי כשם שהמציא את פִּיר מְנָאר הצרפתי. אבל בכל זאת לא נרפה כל-כך מהר. המצאתו של פִּיר מְנָאר, שלקיומו הממשי באמת אין לנו הוכחות, התרחשה בשנת 1939, וזמן קצר לאחר מכן, ב-1941, אירע מה שלפי אותה שורת היגיון נוכל לכנות "המצאתו של הרברט קויין". אלא שבניגוד לִמְנָאר, מחברו של *The God of the Labyrinth* באמת היה קיים. אמנם לא נמצאו מכתבי אהבה, גם לא תצלומים, גם לא טביעות אצבעות, גם לא דוגמאות של כתב היד, אבל יש הוכחות מוצקות, הן אובייקטיביות והן סובייקטיביות, לכך ששהה בעולם ובאמת היה סופר, כפי שאוכיח להלן.

בשלהי שנת 1935, כלומר שנתיים לאחר פרסומו של *The God of the Labyrinth*, נכלל עותק אחד של הספר הזה, עותק אחד לפחות, בספרייה של ספינה אנגלית ששמה Highland Brigade. ואת העותק הזה הפקיע מרשותו של הספרן ריקארדו רֵיש, משורר פורטוגזי שעלה לספינה בריו דה ז'נרו, ולמרבה הפלא גם עליו אמרו שנים רבות שאינו קיים. הרי אין צורך ללמוד לוגיקה אינטואיציוניסטית כדי להבין ששתי טענות סותרות אינן יכולות להיות, שתיהן, שקריות. איך מחילים את העניין על ריקארדו רֵיש והרברט קויין, ומקבלים, אף כי תוך כדי אימוץ פרדוקס, שאם אחד מהם אותנטי יכול גם האחר להיות אותנטי? חוץ מזה, יש הוכחה ניצחת, הלא היא הספר. כאשר ירד המשורר ריקארדו רֵיש מהספינה בליסבון, הוא שכח להחזיר את *The God of the Labyrinth* לספרייה. דברים כאלה קורים תמיד, אנחנו שוכחים להחזיר ספרים... ורק כשכבר היה בבית המלון, כשפתח את המזוודות, נתקל ריש ב-*The God*. נאמר

1 ספרדית: "עיון ביצירתו של הרברט קויין", בתוך: חורחה לואיס בורחס, בדיננות, תרגום יורם ברונובסקי, הספרייה החדשה, הוצאת הקיבוץ המאוחד / ספרי סימן קריאה, 1998

אפוא שקיומו החומרי של הספר מוכח בעליל, ראשית, כיוון שריקארדו ריש מצא אותו בספרייה של הספינה, ושנית, כיוון שלקח אותו למלון. עלי לומר שריקארדו ריש לא הצליח לסיים את קריאת *The God of the Labyrinth* אף שניסה לעשות זאת פעם אחר פעם. וזאת הסיבה שבגללה נבצר ממני להכיר את תוכנה של היצירה הרבה מעבר למעט-שבמעט אותו מסר לנו בורחס...

האירועים האקראיים בחיים הם ממשות, די שנקדיש להם תשומת לב מזערית ונבין כי בני האדם והדברים קשורים כולם אלה לאלה, אבל לרוע המזל, לא תמיד אנו יודעים היכן החוט המקשר ביניהם, ולפעמים הוא בידינו, ואנו מבחינים בכך רק מאוחר מדי. אותי מפתיע מאוד שבורחס לא כתב, למשל, את שנת מותו של ריקארדו ריש.² אין ספק שבורחס ידע כי המשורר הפורטוגזי היה רופא וכי היה מלוכני שהיגר לברזיל בשנת 1919, ובשנת 1935, לאחר שקיבל את הידיעה על מותו של פרנאנדו פסואה, חזר לליסבון. מן המעט הזה נברא הרומן. ואם בורחס היה מסוגל להמציא את פיר מנאר ואת הרברט קויין, ברור שהענקת חיים לריקארדו ריש יכלה להיות בשבילו משחק ילדים. ואולי לא עשה זאת דווקא משום שזה כל-כך קל...

נעבור עכשיו, בפרוטרוט, להוכחות הנוספות לקיומו הממשי של קויין. נראה מה אומר לנו שנת מותו של ריקארדו ריש:

הוא השאיר את החלון פתוח, הלך לפתוח את השני, ובלי המקטורן, מרוענן, מלא און פתאומי, החל לפרוק את המזוודות, בפחות ממחצית השעה רוקן אותו, העביר את תוכנו אל הרהיטים, אל מגירות השידה, את הנעליים אל מגירת הנעליים, את החליפות אל הקולבים שבארון, את תיק הרופאים השחור לפינה חשוכה של הארון, ואת הספרים הניח על מדף, את המעטים שהביא עמו, כמה קלאסיים בלטינית, שלא נהג עוד לקרוא בהם בקביעות, כמה משוררים אנגלים מקומטים מרוב עלעול, שלושה או ארבעה מחברים ברזילאים, פחות מעשרה פורטוגזים, וביניהם מצא עכשיו ספר שהיה שייך לספרייה ה-*Highland Brigade*, הוא שכח להחזיר אותו לפני שירד מהספינה. בשעה זו, אם הספרן האירי שם לב לחסרונו, מן הסתם הוא מטיח האשמות כבדות וחמורות לעבר המולדת הלוזיטנית, ארץ של עבדים וגנבים, כפי שאמר פעם בירון ויאמר או'ברין, לסכסוכים זעירים מעין אלה, סכסוכים מקומיים, יש בדרך כלל השלכות מרחיקות לכת ועולמיות, אבל אני חף מפשע, אני נשבע, פשוט שכחתי, זה הכל. הוא הניח את הספר על ארון-הלילה, מתוך כוונה לגמור לקרוא אותו באחד הימים הבאים, כשיתחשק לו, *The God of the Labyrinth* שם הספר, ומחברו הרברט קויין, אירי אף הוא, וזה צירוף

2 ז'וזה סארמאגו, שנת מותו של ריקארדו ריש, תרגום: מרים טבעון, הספרייה החדשה, הוצאת הקיבוץ המאוחד / ספרי סימן קריאה, 1996

מקרים שאינו מיוחד במינו, אבל השם כן, בהחלט מיוחד במינו, שכן, בלי טעות גדולה מדי בהגייה אפשר לקרוא את קויין כ-Quem³, כך, Quain, מי, סופר שכבר אינו בלתי מוכר, כי מישוהו גילה אותו על ה-Highland Brigade, ואם היה שם רק עותק יחיד, ועכשיו אפילו לא זה, יש סיבה כפולה ומכופלת לשאלה, מי. שיעמום ההפלגה, וההבטחה שנרמזה בשם הספר, משכו אותו, מבוך עם אֵל, איזה אֵל זה יכול להיות, איזה מבוך זה יכול להיות, איזה אֵל של מבוך, אבל בסוף זה היה סתם רומאן בלשי, סיפור שגרתי על רצח וחקירה, הפושע, הקורבן, ואולי בסדר הפוך, אולי הקורבן קודם לפושע, ולבסוף הבלש, שלושתם שותפים למוות, ואם לומר את האמת, לעניות דעתי קורא הרומאנים הבלשיים הוא השורר הממשי היחיד מן הסיפור שקרא, ואולי כל קורא קורא כל סיפור שלא יהיה כשורר היחיד הממשי.

ובהמשך, ריקארדו ריש הולך לישון:

הוא נכנס למיטה, פתח את הספר שהיה למראשותיו, של הרברט קויין, העביר את עיניו על פני שני עמודים בלי להקדיש תשומת-לב רבה למשמעות הדברים שהוא קורא, היה דומה שנמצאו שלוש סיבות לפשע, וכל אחת די בה להרשיע את החשוד שאליו התמקדו כולן, אבל החשוד הזה, שהשתמש בזכותו ומילא את חובתו בשיתוף-הפעולה עם החוק, העלה סברה שהסיבה האמיתית, אם באמת הוא הפושע, יכולה להיות סיבה רביעית, או חמישית, או שישית, שכולן מספיקות גם הן, ושהסבר לפשע, למניעיו, נמצא אולי, רק אולי, בנקודת המפגש בין הסיבות האלה, בפעולתן ההדדית, בהשפעתו של כל צירוף על שאר הצירופים ועל הכלל, בביטול או בהחלפה של ההשפעות בהשפעות אחרות, האפשריות מעבר לאקראי, וכיצד יגיעו לתוצאה הסופית, המוות, ובכל-זאת צריך היה לברר גם מה חלקו של הקורבן באחריות, כלומר, אם צריך או לא צריך להביא זאת בחשבון, מטעמי מוסר וחוק, בתור סיבה שביעית, ואולי, אבל רק אולי, סיבה מכרעת. הוא חש מאושש, הבקבוק החם חימם את רגליו, מוחו פעל בלי קשר מודע עם החוץ, שיממון הקריאה הכביד את עפעפיו. הוא עצם לכמה שניות את עיניו, וכשפקח אותן ישב פרנאנדו פסואה למרגלות המיטה, כאילו בא לבקר חולה, באותה הבעה מהורהרת שהותיר בכמה דיוקנאות, ידיו שלובות על ירכו הימנית, ראשו שמוט קלות קדימה, חיוור.

מכרסם בי איזה ספק, איני יודע אם זה מה שבורחס כתב, או שאני העתקתי את זה. על כל פנים, ברור שהמשחק הזה דומה להמצאות של בורחס, יותר משהוא דומה למשהו מבית היוצר שלי. וכבר עכשיו, לפני שאני שוכח, אני מודיע שפרנאנדו פסואה לא הופיע עטוף בסדין לבן, ולא חדר מבעד לקירות, הוא

דופק על הדלת ככל בן תמותה ונכנס, גם כשלא פותחים לו.
לאחר עוד מפגש עם פרנאנדו פסואה,

הוא הדליק את האור, פתח את 'אלוהי המבוך', קרא עמודי-וחצי, שם לב שמדובר בשני שחמטאים, אבל לא הצליח להחליט אם הם משחקים או משוחחים, האותיות ניטשטשו לנגד עיניו,

מאוחר יותר שב לקריאה. הוא התיישב על הכיסא שישב עליו פרנאנדו פסואה, כיסה את ברכיו באחת השמיכות של המיטה והחל לקרוא שוב מהעמוד הראשון:

הגופה שמצא שחקן השחמט הראשון תפסה, בזרועות פשוטות לצדדים, את המשבצות של חיילי המלך והמלכה, ואת שתי המשבצות הסמוכות, בכיוון של שדה היריב.

עלי לציין כי המלים שקראתי זה עתה אינן מוזכרות אצל חורחה לואיס בורחס ב-*Examen de la Obra de Herbert Quain*, אלא אפשר לקרוא אותן בשנת מותו של ריקארדו ריש, וזו עוד הוכחה לקיומו של *The God of the Labyrinth*, ולפיכך של מחברו. כלומר, בזכות קריאתו של ריש את הספר הזה, נודע לנו עוד משהו על תוכנו של הרומן של קויין. אני ממשיך:

הוא המשיך לקרוא, אבל, עוד לפני שהגיע לנקודה שבה השאיר את הסיפור, התחיל להרגיש מנומנם. הוא נכנס למיטה, קרא עוד שני עמודים במאמץ, נרדם בהתחלת פיסקה חדשה, בין המהלך השלושים-ושבעה והשלושים-ושמונה, כשהשחקן השני תהה על גורל הרץ.

מן הסתם הבחנתם שכל מעייני עד כה היו נתונים להצגת ההוכחות לקיומו הממשי של הרברט קויין ולביסוסן, ולשם השגת מטרה זו השתמשתי ברומן שיצא לאור בשנת 1984 וכותרתו שנת מותו של ריקארדו ריש. הגיע אפוא הזמן שאתפנה לעסוק באיזה ספק שעלול היה להתעורר בלבכם, לא בדבר קיומו הממשי של הרברט קויין, אלא של ריקארדו ריש. ולא עשיתי זאת עד כה מתוך צניעות, כי לא היה לי נעים להציג עובדות ונסיבות מחיי האישיים במסכת הוכחות שחייבת לכבד, לפחות, את גבולותיה של סבירות ספרותית. על אף החשש שלא תצליחו לכבוש את הפקפוק, אני מסתכן בקריאת קטע מתוך שנת מותו של ריקארדו ריש שמתוארת בו אפיזודה מנסיעתו של ריש לפאטימה כדי לפגוש בחורה שחשב כי הוא מאוהב בה. הרי הקטע:

בתחנת מאטו דה מיראנדה, אף כי איש לא עלה כאן, היה עיכוב, התנשמות המכונה נשמעה רחוקה, שם בעיקול, אבל שלוה גדולה היתה נסוכה על כרמי הזיתים. ריקארדו ריש הנמיך את הזוגית והביט החוצה. אשה קשישה, יחפה, לכושה בגדים כהים, חיבקה נער רזה כבן שלוש-עשרה, היא אמרה, ילדי היקר, שניהם חיכו שהרכבת תצא שוב לדרכה כדי שיוכלו לחצות את המסילה, אלה לא נסעו לפאטימה, הזקנה באה לפגוש את נכדה שחי בליסבון, הפנייה אליו כאל ילדה היתה רק סימן לאהבה, שאין, כך אומרים המבינים ברגשות, רגש נעלה ממנה.

ובכן, אף כי תתקשו להאמין, אותו נער בן שלוש-עשרה, שירד מהרכבת בתחנת מאטו דה מיראנדה בשנת 1936, הייתי אני. נכון שהיום, כעבור שנים כה רבות, לא אוכל לזכור אם איש שנראה כמו רופא ומשורר הביט לעברי כשחיבקתי את סבתי, אבל אם ריקארדו ריש טוען שהוא ראה אותי מחלון הרכבת, מי אני שארהיב עוז לומר היפוכו של דבר? לו אני הייתי במקום שריקארדו ריש אומר כי ראה אותי, פירוש הדבר יכול להיות אך ורק שריקארדו ריש אכן היה קיים, היות שאני אכן הייתי שם באותו יום. אלא אם נוסף על הספקות בדבר קיומם של קניין וריש נתחיל להטיל ספק גם בדבר קיומי שלי. אני מקווה שלא תאלצו אותי להציג הוכחות לכך... על כל פנים, דומני שהוכחתי בעליל שיש, או לפחות היה כשהייתי בן שלוש-עשרה, קשר ישיר וכמעט אורגני בין בורחס, הרברט קניין, ריקארדו ריש ובני.

זאת ועוד. מגיע רגע שבו ריקארדו ריש מתלבט אם עליו להישאר בליסבון, או לחזור לריו דה ז'אנירו. לא ציינתי עד כה שלריקארדו ריש יש קשר אינטימי שהוא גופני יותר משהוא רגשי, וזה לא צריך להפתיע אתכם, עם חדרנית בבית המלון שהוא מתאכסן בו. חולשות בשרים... קוראים לה לידיה, וכידוע לכם, זה שמה של אחת הבריות הערטילאיות ששימשו לריש כמוזות וכעילות לכתיבה ברבות מן האודות שלו. מידע זה היה חיוני להבנת הקטע הבא:

ואפילו יוכל להעסיק את לידיה כפקידה, שתקבל את החולים, לידיה אינטליגנטית, לא ביישנית, בעלת תושייה, בתוך זמן קצר תהיה מסוגלת לעשות את העבודה, ואחרי תקופת לימוד קצרה תפסיק לעשות שגיאות כתיב, תיפטר מחייה כחדרנית. אבל זה אפילו אינו חלום, סתם הזיה בהקיץ של מי שיכול להרשות לעצמו להרהר בניחותא, ריקארדו ריש לא ילך לחפש עבודה, הדבר הטוב ביותר שעליו לעשות הוא לחזור לברזיל, להפליג ב-Highland Brigade בהפלגתה הקרובה, להחזיר בחשאי את 'אלוהי המבוך' לבעליו החוקיים, או'ברן לעולם לא ידע איך הספר הזה שנעלם שב והופיע.

אז פורצת מלחמת האזרחים בספרד. ללידיה יש אח, והאח הזה הוא מלח ופעיל

פוליטי שמאלני, וקומוניסט, נאמר, כדי לא לכתח דבר. היא עצמה, מתוך אינטואיציה של אדם עני ולא דווקא מתוך הכרה של אדם משכיל, שותפה לדעותיו של דניאל, זה שמו של אחיה. לידיה מספרת לריקארדו ריש על טבח של אלפיים איש שעשה צבאו של פראנקו בזירת השוורים בבאדאחוס:

לידיה אינה בוכה עוד, היא אומרת, אלפיים נהרגו, ועיניה יבשות, אבל שפתיה רועדות, לחייה להבות. ריקארדו ריש ניגש לנחמה, לאחוז בידה, נזכור כי זו היתה התנועה הראשונה שעשה כלפיה, אבל היא מתחמקת, ואינה עושה זאת מתוך טינה, אלא רק מפני שהיום היא לא יכולה לסבול אותה. אחר כך, במטבח, בעודה מדיחה את הכלים המלוכלכים שהצטברו, דמעותיה פורצות, בפעם הראשונה היא שואלת את עצמה מה היא באה לעשות בבית הזה, להיות המשרתת אל האדון הדוקטור, עוזרת הבית, אבל לא חברתו לחיים, כי בחברות יש שוויון, והם אינם שווים, והיא אינה יודעת אם היא בוכה על המתים בבאדאחוס, או על מותה שלה, ההרגשה שהיא לא-כלום. שם בפנים, בחדר העבודה, ריקארדו ריש אינו חושד כלל במתרחש. כדי לא לחשוב על אלפיים הגויות, וזה באמת הרבה, אם לידיה אומרת את האמת, שב ופתח את 'אלוהי המבוך', הוא עמד לקרוא החל מהסימן שהשאייר, אבל לא מצא משמעות שתתחבר אל המלים, אז הבין שאינו זוכר מה כתוב בספר עד כאן, והוא חזר לעמוד הראשון, והתחיל, הגופה שמצא שחקן השחמט הראשון תפסה, בזרועות פשוטות לצדדים, את המשבצות של חיילי המלך והמלכה, ואת שתי המשבצות הסמוכות בכיוון של שדה היריב, וכשהגיע לנקודה זו שב וניתק מן הקריאה, הוא ראה את הלוח, מישור נטוש, בזרועות פשוטות לצדדים, מה צעיר היה, ואחר כך מעגל משיק בתוך ריבוע עצום, זירה מכוסה גופות שנראו צלובות על פני האדמה, והלב הקדוש של ישו עבר מגופה לגופה ווידא שאין עוד פצועים. כשלידיה, לאחר שסיימה את עבודת משק הבית, נכנסה לחדר העבודה, היה הספר סגור על ברכיו של ריקארדו ריש. הוא נראה ישן. כשהוא חשוף כך, הוא אדם כמעט זקן. היא הביטה בו כאילו היה אדם זר, אחר כך, בלי להקים רעש, יצאה. היא הולכת וחושבת, יותר אני לא חוזרת, אבל לא היתה כל-כך בטוחה.

עכשיו תתריסו: "יפה מאוד. נוכח ההוכחות שהוצגו, אנחנו מקבלים שהרברט קוויין באמת היה קיים. אבל עדיין חסרה ההוכחה הסופית. האם מר ז'וזף סאראמאגו יודע היכן הספר שהוא כתב?" יש לי תשובה לשאלה הזאת. ראשית, אני מזכיר שידוע לנו על קיומם של שני עותקים בלבד של *The God of the Labyrinth*: זה שבורחס קרא וזה שריקארדו ריש לקח מספריית ה-*Highland Brigade*. על הראשון אי-אפשר לדרוש ממני דין וחשבון. עד כמה שידוע, לא מצאו אותו בספרייתו של חורחה לואיס בורחס. ואשר לעותק השני, אני יכול לספר לכם מה קרה לו:

הם היו בחדר השינה, פרנאנדו פסואה ישב על המיטה, ריקארדו ריש על הכיסא. הלילה ירד כליל. כך עברה מחצית השעה, צלצול אורלוגין נשמע בקומה העליונה, מוזר, חשב ריקארדו ריש, לא זכרתי את השעון הזה, או ששכחתי אותו אחרי ששמעתי אותו בפעם הראשונה. ידיו של פרנאנדו פסואה היו על ברכיו, האצבעות שלובות, ראשו מורכן. בלי לזוז, אמר, באתי לומר לך שלא נשוב להתראות, מדוע, כי זמני תם, אתה זוכר שאמרתי לך שנשארו לי רק כמה חודשים, אני זוכר, אז זהו זה, הם הגיעו לקצם. ריקארדו ריש הירק את הקשר בעניבתו, קם, לבש את המקטורן. הוא ניגש לארון-הלילה לקחת את 'אלוהי המבוך', תחב אותו לכיתשחיו, אז בוא נלך, אמר, לאן אתה הולך, איתך, אתה צריך להישאר כאן, לחכות ללידיה, אני יודע שאני צריך, אתה צריך לנחם אותה בצערה על ששכלה את אחיה, אני יכול לעזור לה, והספר הזה, בשביל מה הוא, למרות הזמן שהיה לי, לא הצלחתי לקרוא אותו, לא יהיה לך זמן, יהיה לי הרבה מאוד זמן, אתה טועה, הקריאה היא התכונה הראשונה שמאבדים, כבר שכחתי. ריקארדו ריש פתח את הספר, ראה כמה סימנים לא מובנים, כמה קווים שחורים, דף מלוכלך, כבר קשה לי לקרוא, אמר, אבל בכל-זאת אקח אותו, לשם מה, כך אשחרר את העולם מתעלומה אחת.

דומני כי הצגתי די הוכחות לקיומו הממשי של הרברט קניין. חסרה לי ההוכחה החומרית שתגרום לנו להכיר בכך שקניין היה סופר, הלא היא ספר ששמו *The God of the Labyrinth*. צר לי על קוצר ידי. וצר לי גם שכבר מאוחר מדי לקרוא לכינוס הזה את העדים הראויים ביותר: ריקארדו ריש וחורחה לואיס בורחס.

הרשו לי עוד הערה אחרונה. העובדה שאין עליה עוררין, שספרו של קניין היה ברשותו של ריקארדו ריש העניקה לי את הסמכות לבוא לבואנוס איירס ולהשתתף בדיון על המחבר של *Ficciones*⁴. אני מניח כי הוכח גם שלא היה בידי בורחס מידע שלם על סופר שהוא מניח כי הוא רק דימיין אותו ועל ספר שייחס לו. כאשר הטרוניםמים, פסאודונימים ודומיהם מתחילים להיות חיים משלהם, עלינו לצפות לכל דבר, בעיקר למה שנראה כבלתי אפשרי. העיר בואנוס איירס, שהדעות בה חלוקות בין הכבוד שהיא חבה למה שבורחס כתב על קניין ובין עדותו המכרעת של ריקארדו ריש, לא תדע ברגע זה מה לחשוב. הבה ניתן לזמן זמן, נחכה שהרוחות יירגעו. האמת סופה לנצח.

מפורטוגזית מרים טבעון

אפרין קריסטל

הספרן הזנוח

ב־1968 השמיע גבריאל גרסיה מרקס את הצהרתו הנודעת, לפיה אף על פי שהוא מתעב את עמדותיו של חורחה לואיס בורחס, הוא קורא בכתביו מדי לילה. אותה עת התייחס מרקס להתנגדותו הקולנית של בורחס למהפכה הקובנית, ואולי גם להוקעתו את חואן פרוץ, בעת שחלק מן הארגנטינאים ביקשו לגאול את זכרו של הפופוליסט הסמכותני כמשחרר מעמד הפועלים. מכל מקום, בשנות הששים המאוחרות הפוליטיקה של בורחס היתה עדיין רחוקה מנקודת השפל שלה. ב־1976 הוא בירך על ההפיכה של גנרל וידֶלָה בכיטויי תמיכה פומביים, וקיבל מהעריצות הצ'יליאנית אות כבוד שכלל ארוחת ערב פרטית עם פינושה. בתוך חודשים, העניק בורחס את יוקרתו הרבה לשניים מן המשטרים הנודעים ביותר לשמצה של אמריקה הלטינית. הוא המשיך בכיוון זה כשהשפיל בגלוי את אויביו בשמאל ובמרכז תוך ביזוי דמויות פוליטיות וספרותיות מצ'ה גווארה עד פדריקו גארסיה לורקה. כפי שהדגיש אדווין ויליאמסון בכיורפיה המחקרית היסודית של המספר הארגנטינאי, הצהרותיו הפוליטיות של בורחס "יגרמו לשמו נזק שלא יתקון בבית ובחו"ל".

בעוד ההתלהבות של מבקרים מסוימים מהפרוזה של בורחס הובילה אותם להמעט בחשיבותן של הצהרותיו הקיצוניות משנות השבעים, כאילו היו דברי פרובוקטור תמים ממגדל השן, ויליאמסון מראה כי בורחס היה רחוק מניתוק או מאדישות בעת שהשמיע את הצהרותיו הפוליטיות. ההיפך הוא הנכון. בתקופת הדיקטטורה בארגנטינה הוא היה מעורב באירועים היסטוריים ממש כמו במשך מרבית חייו הארוכים. לפיכך, תיאורו של ויליאמסון איננו אפולוגטי; הוא מציע תיאור מאוזן של עמדתו הפרו־דיקטטורית של בורחס, תוך שהוא מציב את תפיסותיו הפוליטיות בפרספקטיבה ארוכת שנים.

כמה וכמה ספרים כבר תיארו את חייו של בורחס, וסיכומים ביוגרפיים רבים פורסמו בשפות שונות מאז 1960, כולל "מסה אוטוביוגרפית" של הסופר עצמו, שנכתבה בשביל המהדורה האנגלית של "האלף" [The Aleph] ב־1970. לפני מותו של בורחס, ב־1986, הפיקו אָמיר רודריגז מונגָאל ודונלד ייטס שיחזורים

שימושיים של חייו הספרותיים. מכל מקום, רבות מן הביוגרפיות שהופיעו מאז אינן אלא אנקדוטות לשירות מכריו של בורחס, אף על פי שעבודתם של אלחנדרו וְקָארו, מרקוס־ריקדרו בְּרַנְתֵן וניקולס הֶלְפֵט הביאה לדפוס מכתבים, כתבי יד וכתבים עיתונאיים נדירים רבים.

ויליאמסון סינן בקפידה את החומרים הזמינים ואף חשף בעצמו מסמכים רבים. מרבית גילוייו מוכרים, מאחר שרוב העובדות העיקריות אודות חייו הציבוריים של בורחס ידועות היטב – מסעותיו, תפקידו המרכזי בכמה כתבי עת ספרותיים בבואנוס איירס, כולל *Sur* רב ההשפעה; שיתוף הפעולה שלו עם אדולפו ביזי קְסָאָרס ואחרים, עבודתו בספרייה הלאומית, מחלתו המולדת שהביאה לעיוורונו, הקשר שלו לאמו, איתה התגורר עד מותה, בעת שהיה בעצמו כבר עמוק בתוך שנות השבעים של חייו. ויליאמסון פותר סתירות ומתקן טעויות בביוגרפיות קודמות ומנצל מידע שצץ לאחרונה. במיוחד מנסה תיאורו לשחזר את חייו האישיים והפוליטיים של בורחס במושגים המאירים את יצירתו הספרותית.

לזכותו של ויליאמסון ייאמר כי הוא נמנע ממהמורה שכיחה בכתיבה הביקורתית האדירה על קבלת היצירה הבורחסית: חיפוש אחר תוכנות מטאפיזיות העשויות לקרוא תגר על כתבי הפילוסופים, או אף לעלות עליהם. בורחס היה אירוני וכתב בדרכים המקשות, אולי ממש לא מאפשרות, לשחזר תפיסה פילוסופית קוהרנטית; הוא נהנה לחזור ביצירותיו על רעיונות שכלפיהם חש אהדה מועטה; לעתים מזומנות שיבץ סתירות מכוונות או פערים בהגיגו הפילוסופיים. לכן הופכים סיפוריו ומסותיו בידיהם של קוראים רבים למבחן רורשאך, המתקשר לאותן נטיות פילוסופיות שככל הנראה קיימות כבר. יש מי שקראו את בורחס כדי לאשש עמדה פילוסופית מסוימת, ואחרים כדי לבקר אותו מפרספקטיבה פילוסופית אחרת. יש הרואים בו את מבשרה של עמדה תיאורטית מסוימת, ואילו אחרים – משרתה של חוכמה נצחית. בשביל פרשנים אלה, שום מידע קונטקסטואלי לא ישפיע באורח משמעותי על הערכת עבודתו של בורחס, והרגע ההיסטורי של הסופר אינו אלא רגע שולי להבנת יצירתו. ויליאמסון, לעומתם, מעגן בביורו את הביוגרפיה שלו בהקשר הארגוני של – בעקבות המחקר החלוצי של ביאטריס סארלו ב"בורחס: סופר על קו הגבול" – במטרה לשחזר את המסלול הפוליטי של בורחס ואת תהפוכות כתיבתו.

ההיסטוריה היא, אפוא, התפאורה להתפתחותו האישית והספרותית של בורחס. עם זאת, ויליאמסון מתעניין בחיים הפרטיים של מושא מחקרו, בה במידה שהוא מתעניין ברגע ההיסטורי, ומציב את נטייתו של בורחס לספקנות ואפילו לסוליפיסטיזם פילוסופי בהיבטים הכאובים והאינטימיים ביותר של

התקופה. התמונה המתקבלת היא של אדם אשר עד אחרית ימיו לא היה מסוגל להתערב בעולם באופן מלא, בגלל בעיות בלתי פתורות הקשורות בהוריו ובאהבותיו, ואשר הצפין או עידן את מצוקותיו ושאיופותיו האישיות בפרוזה. ויליאמסון טוען שדפוס כולל הגדיר את כתיבתו היצירתית של בורחס: האהבה קירקעה אותו, הכישלון באהבה הפך אותו לסוליפיסטי. בורחס של ויליאמסון רואה את העולם דרך הפריזמה של חיי הרגש שלו. על פי קריאה זו, כישלונותיו או הצלחותיו, וחוסר יכולתו להינתק מציפיות הוריו, היוו משמעות מובלעת ברוב יצירתו. במקרים מסוימים נקודה זו מודגשת מדי, ובאחרים – רדוקטיבית, ובכל זאת, רק מעטים יכולים לטעון כי חקרו את חייו של בורחס ביסודיות כזו. על בסיס זה מציע ויליאמסון לקחת את עמדותיו של בורחס בעניינים פוליטיים, אמנותיים ואישיים, בזהירות מסוימת, ואפילו במידה של פאתוס: מפגעים בחייו האישיים, ללא יוצא מן הכלל, עידנו את התבטאויותיו.

התפתחותו של בורחס כסופר, כפי שמבהירה ביוגרפיה זו, היתה קשורה באופן בלתי נפרד למגזר החברתי שבתוכו נולד ב-1899 – המעמד הבינוני העירוני הארגנטינאי. הוא לא היה אריסטוקרט נאמן לשלטונם של בעלי הקרקעות וטייקוני הייצוא הקריאולים, ולא בן למעמד הפועלים שנשא בעול התהפוכות הכלכליות והדיכוי הפוליטי של ארגנטינה במאה העשרים. אמו של בורחס התייחסה בגאווה לשושלת קצינים שלחמה במלחמות השחרור מספרד; בתקופת התסיסה האזרחית שלאחר העצמאות, צידדו אבותיה בליברלים נגד המשטר הדיקטטורי של חואן מנואל רוזאס. אבותיו של בורחס מצד אביו באו מרקע דומה, אבל סבתו היתה אנגליה. אביו – פקיד בבית המשפט של בואנוס איירס, בעל שאיפות ספרותיות כושלות – היה עסוק פחות מאשתו במוצאו הארגנטינאי והתעניין יותר בשורשיו הזרים. הנון-קונפורמיזם שלו התבטא באופן מודגש עוד יותר בנשיותו האנרכיסטיות: פעם אמר לבנו הצעיר "להתבונן בחיילים, במדים, בצריפי הבסיסים, בדגלים, בכנסיות, בכמרים ובאטליזים, מפני שכולם עומדים להיעלם". על פי ויליאמסון, בורחס היה רדוף באובססיה של אמו לגיבורי העבר ובשאיפות הנכזבות של אביו. אכן, לפני מותו ב-1938, ביקש אביו של בורחס מבנו לכתוב מחדש את הרומאן שלו, "אֶל-קְאוּדְיִלְיוֹ" – בקשה שוויליאמסון רואה בה את המקור שהזין את הסיפור המזוהר של בורחס על מקוריות וחזרה, "פייר מנאר, מחבר דון קיחוטה"¹, בו משכתב סופר צרפתי

1 |ראו את הסיפור ב"בדיונות", תרגום יורם ברונובסקי, הספריה החדשה, הוצאת הקיבוץ המאוחד / ספרי סימן קריאה, 1998, עמ' 41-50]

עלום שם את יצירת המופת של סרוונטס, כשהוא חוזר על המקור, מלה במלה, ולא רק מעתיק אותו.

כאשר החליט אביו של בורחס לקחת את משפחתו מבואנוס איירס לאירופה – לז'נבה מ-1914 עד 1919, ולספרד מ-1919 עד 1921 – אימץ לעצמו בורחס הצעיר (או חורחי, כפי שנודע אז) רעיונות סוציאליסטיים ומהפכניים, תיאר את עצמו כ"מקסימליסט", וצידד במיגור כולל של הקפיטליזם. עמדה זו הלכה יד ביד עם גילוי האקספרסיוניזם הגרמני, תנועה שהתנערה מייצוג נטורליסטי של המציאות, בהוקיעה את המיליטריזם של החברה הבורגנית. בין פרסומיו המוקדמים ביותר של בורחס היו אז "רוסיה", "אפוס סובייטי" ו"המשמר האדום", סדרת פואמות בולשביקיות שהיללו את שחר המהפכה הרוסית, בנוסח ויטמן והמטאפורות הבוטות של האקספרסיוניזם הגרמני. אותו רדיקליזם היה מונח ביסודו של מיזם קולקטיבי, בו דנו בורחס וחבריו במפגשים שבועיים שאירח בבואנוס איירס הפילוסוף האנרכיסט מְסֻדוֹנְיו פרננדז, לקראת רומאן כמוֹדֵאדאיסטי המתרחש בארגנטינה. העלילה עסקה במזימה מהפכנית להשרות התמוטטות עצבים קולקטיבית על תושבי בואנוס איירס כדי להכתיר את מסדונוי לנשיא הרפובליקה ו"לפרוץ את הדרך לבולשביזם": "תיבות נגינה לא יחדלו לנגן, יחתכו מנגינות לחציין"; העיר כולה תימלא בעצמים חסרי ערך, כמו ברומטרים, ידיות ברכבת התחתית יתרופפו וכו'.

ויליאמסון אינו מצביע על הרגע המדויק בו נטש בורחס את אמונותיו הבולשביקיות, או חוויות ספציפיות שעשויות להסבירו – כאשר הוא מייחס את השינוי, לפחות בחלקו, ל"אידיוסינקרטיות של ילדותו וחינוכו". טענתו, לפיה בורחס "מעולם לא נפרד ממורשת 1917" – תמימה בלשון המעטה, מאחר שרבות מן העמדות הפוליטיות המאוחרות יותר של בורחס הוזנו לא במעורבות רדיקלית, אלא בפרח מפני פרויקטים מהפכניים ומשברים חברתיים, פחד שכיח למדי בקרב גברים ונשים במעמדו, בכל רחבי אמריקה הלטינית. ואולם, ברור כי ב-1923 סיים בורחס את הפלירט שלו עם הבולשביזם; הוא הוציא את הפואמות המהפכניות שלו מן האוסף שפירסם באותה שנה, "קדחת בואנוס איירס" (*Fervor de Buenos Aires*). כעת היה דמות מובילה באוונגארד הארגנטינאי, בחוזרו מאירופה כשליח ה-*ultraístas* ממדריד – קבוצה בוהמית שניסתה להתנער מן הדימויים היגעים של הרומנטיקה באמצעות מטאפורות בוטות. ב-1922 יסדו בורחס וחבריו את כתב העת *Proa*, שהפך במהרה ליריבו של ה-*Martín Fierro*, אשר התווה בארץ מחלוקות ספרותיות במשך השנים הבאות. ויליאמסון מיטיב לתאר את הסביבה שבה התהלך בורחס, ממפגשי בית

קפה קלילים לגיטויים שתויים בסביבות ה-*orillas*, שכונות המהגרים העניות של בואנוס איירס, משכנם של הסכינאים והטנגו.

בורחס אימץ בשמחה את הסביבה העירונית (*porteño*)² ובאמצע שנות העשרים נדדו עמדותיו הפוליטיות בבירור למרכז. כתומך פעיל של המפלגה הרדיקלית – שייצגה את האינטרסים של המעמדות הבינוניים העירוניים, אליהם השתייכה משפחתו – גיבש בורחס קבוצה של אינטלקטואלים צעירים לעזרת הקמפיין הנשיאותי של איפוליטו איריגויין (*Hipólito Irigoyen*) ב־1927. ברגע שנבחר, הרחיב איריגויין את מספר המשרות בשירות המדינה והעלה את ההוצאה הציבורית; ואולם, אף על פי שראה בעצמו חסיד המעמדות העממיים, הביאה מדיניותו לעימות עם האיגודים המקצועיים שבהנהגת האנרכיסטים, ועם המגזרים השמרניים בעלי העניין בחקלאות ובכלכלת הייצוא. בורחס, באותה עת, פיתח תפיסה של לאומיות אזרחית חזקה, אשר בבסיסה זניחה מרצון של האתניות. ב־1928, בדברים שנשא בפני קבוצה של פעילי המפלגה הרדיקלית, טען כי בארגנטינה "בני אדם מלאומים שונים ייעלמו לתוך אדם חדש", וכי את האומה עצמה ניתן לראות כ"הרפתקה נדיבה של אנשים מבתי אב שונים, שמטרתה לא לשמר את השושלות, אלא לשכוח אותן. אלו השושלות המחפשות את הלילה".

בסוף העשור פירסם בורחס שני ספרי שירה נוספים "ירח על אם הדרך" (*Luna de enfrente* 1925) ו"מחברת סן מרטין" (*Cuaderno de San Martín*, 1929), שביססו אותו כמשורר חשוב; הוא הרגיש כי הוא תומך במפלגה פוליטית ראויה, שנועדה לעצב את עתיד האומה; הוא היה בעל השפעה בחוגי הספרות הארגנטינאית כסופר מקורי ועיתונאי; הוא היה אופטימי לגבי חייו הפרטיים. הגילוי העיקרי של ויליאמסון נוגע לחשיבות יחסיו עם נורה לאנג, סופרת צעירה אותה לקח תחת חסותו. לאנג דחתה אותו אחרי רומאן קצר, שהסתבר כמשפיל בכמה מובנים: היא התיידדה עם אוליבריו חירונדו (*Oliverio Girondo*), אחד מיריביו המושבעים של בורחס. היא פירסמה ביקורות מבזות על כתביו ואפילו כתבה זיכרונות לא מחמיאים על יחסיהם במסווה של סיפור. אליבא דוויליאמסון, כישלון היחסים השפיע על בורחס במשך העשורים הבאים: מיד אחריהם כתב אחדות מעבודותיו הסוליפסיסטיות והאובדניות ביותר, ובכללן "להרגיש בתוך מוות" (*Sentirse en muerte*), ואז נטש את השירה כליל למשך עשרים שנה.

2 Porteño] – ספרדית: כינוי עממי לבני בואנוס איירס וגם מלה המסמנת את האנשים מסביבות הנמל]

מאוחר יותר ניהל בורחס סדרה של יחסים מתסכלים – כולל נישואים כושלים לאלסה אסטט ורומאן לסירוגין עם הקומוניסטית הסוערת אסטלה קאנטו, לה הקדיש את סיפורו פרוץ הדרך 'האלף' (El Aleph).

מצוקותיו האישיות של בורחס חברו לקריסת תקוותיו הפוליטיות. ב־1930 הופל איריגוין בהפיכה פוליטית, וגאות הלהט הלאומני בארגנטינה ואירופה – עת גרמניה הנאצית זכתה לתמיכה רחבה בקרב אינטלקטואלים ופוליטיקאים בארגנטינה – שמה קץ לחלומות שטיפח בורחס ביחס לארצו מאז שנות העשרים. כעת הביכו אותו שלושת ספרי המסות הראשונים שלו – "חקירות" (1925), *Inquisiciones*, "גודל תקוותי" (1926), *El tamaño de mi esperanza*, ו"לשון הארגנטינאים" (1929), *El idioma de los argentinos* – אשר ביטאו אמנם חזון של ארגנטינה ליברלית ופתוחה למהגרים, אך הנושאים שבהם בחר חיברו אותו, במבט לאחור, עם שוביניזם לאומי, אותו תיעב. המתחים הפוליטיים של שנות השלושים השפיעו במישרין על החוגים האינטלקטואליים שבורחס פקד. אחדים נעו לעבר הימין הקיצוני, ואחרים נטו לשמאל ותמכו בסוציאליסטים ובקומוניסטים, קיטוב שהחריף עם פרוץ מלחמת האזרחים בספרד. בורחס, מכל מקום, נשאר תומך של המפלגה הרדיקלית למשך העשורים הבאים. הוא היה ספקן לגבי השמאל באמריקה הלטינית, אך הפך גם יריב מר של מי שאימצו בארצו את החזון הריאקציונרי, והתנגד לדמויות פוליטיות ואינטלקטואליות מרכזיות כמו ליאופולדו לוגוס, שתמך במדינה קורפורטיסטית המנוהלת בידי הקריאולים ולמענם. ב־1934 הפכה הקוסמופוליטיות של בורחס מקור לחשדנות: מגזין לאומני תקף אותו על שהסתיר את מוצאו היהודי (המופרך), טענה שזכתה לאישורו הלעגני והסרקסטי בטקסט שכינה "אני, יהודי".

עם פרוץ המלחמה ב־1939, בעת שתומכי הפשיסטים צעדו ברחובות בואנוס איירס למען היטלר, הזהיר בורחס מפני ניצחון גרמני שיוביל ל"הרס והידרדרות של העולם כולו". חששותיו ביחס לארצו התממשו ב־1943, כשהפיכה העלתה לשלטון את הואן פרוז, וכיססה שלטון אותו כינה בורחס "חיקוי בשפתנו המדוברת לפאשיזם". הוא הוקיע את עוולות השלטון, כולל צנזורה, החרמת רכוש ומעצר ועינויים של יריבים פוליטיים, הפך לפעיל ב-sade, אגודת הסופרים הארגנטינאים, ובמשך שנות הארבעים עלה מחדש כדמות בעלת מעמד לאומי. בשלב זה פירסם אחדים מן הידועים בסיפוריו: "גן השבילים המתפצלים" שראה אור ב־1941, ו"בדיונות" (1944). אפילו המטאפיזיים ביותר בין סיפורים אלה נשאו משמעות פוליטית שנסתרה מעיני מי שקראו את בורחס באופן א־היסטורי. הקוסמופוליטיות הספרותית היתה עלבון לתפיסת הספרות

הארגנטינאית של השלטון כמפעל פטריוטי מוסרי. ב־1945 זכה בורחס בפרס הגדול של אגודת הסופרים הארגנטינאית על "בדיונות", באירוע שתוכנן לגיוס תמיכה אנטי־פרוניסטית.

ב־1950 הפך בורחס לנשיא אגודת הסופרים המוחלשת, והמשיך לדבר נגד פרון ולמען חופש אינטלקטואלי. אבל כאשר הודח פרון בידי הגנרל אַרְאֵמְבוּרוֹ ב־1955, הזדרז בורחס להציע לחונטה את תמיכתו כמחסום בפני "הדיקטטורים הדמגוגים" משמאל או מימין. בראיון מ־1956 הצהיר כי יש לכוון דמוקרטיה בארגנטינה באופן הדרגתי, מאחר "שעדיין נותרו פאציניטים סוררים רבים המסרבים להחלים ומתנגדים לריפוי המהפכני". צירוף של שליטים צבאיים ובחירות שבהם נאסרה השתתפות המפלגה הפרוניסטית, מנעו מן הפופוליוזם, ממנו חשש כל־כך, לעלות לשלטון במשך קרוב לשני עשורים, במהלכם נותר בורחס עיון ומר נפש כלפי הפוליטיקה השמאלית, בארגנטינה ובמקומות אחרים בדרום אמריקה. בסיפור "דֶגְנֶרוֹק" ("דמדומי האלים")³ מ־1959, עולים האלים ממשכנות העוני של בואנוס איירס כיצורי פרא מעוותים ה"מפרסמים את גיוונו של המין האולימפי". ויליאמסון קורא את הסיפור כביטוי לאכזבתו של בורחס מתמיכת מעמד הפועלים בפרוניזם; ואכן, בסוף הסיפור, שולפים המספר וחבורתו את אקדחיהם "ובשמחה פותחים באש על האלים, ומחסלים אותם".

בינתיים הלך והתבסס במהירות מעמדו הבינלאומי של בורחס: רוז'ה קאיווה (Caillois) תירגם את 'בדיונות' לצרפתית ב־1951, והגיע שרשרת של ביקורות והכרה שהגיעו לשיאן בשנת 1961, כאשר קיבל בורחס את פרס הוצאות הספרים הבינלאומי הראשון, יחד עם סמואל בקט. שנה לאחר מכן תורגם 'בדיונות' לאנגלית, והזמנות להרצאות זרמו מרחבי העולם. אז גם הלכו והקשיחו התבטאויותיו הפומביות של בורחס, והוא תקף את ממשל קסטרו ותנועות מהפכניות אחרות ביבשת. ב־1962 נטש את המפלגה הרדיקלית לטובת השמרנים. כשחזר פרון לשלטון בבחירות דמוקרטיות ב־1973, בורחס זעם; מותו של פרון ב־1974 לא היווה נחמה, מאחר שאשתו השנייה של הנשיא, איזבליטה, ירשה את מקומו כנשיאה. כאשר סולקה מן השלטון ב־1976, בהפיכה של הגנרל ויֶדֶלָה, הגיב בורחס בהתרוממות רוח.

כפי שמראה ויליאמסון, הצהרותיו הפוליטיות של בורחס מתקופה זו הצטיינו בביטחון יתר, בה במידה שהיו מבלבלות וסותרות. ויליאמסון מסביר באריכות כי בורחס לא יכול היה לפשר בין שאיפתו לדמוקרטיה ליברלית לבין בחירות

3 | ראו את הסיפור בתרגומה של טל ניצן בהמשך הגיליון

חופשיות שהעלו לשלטון את יריביו הפוליטיים. בשם התקווה המפוקפקת שבאמצעות דיכוי הפרוניסטים והקומוניסטים תכונן דמוקרטיה ליברלית, הוא בחר לתמוך בדיקטטורה. כשלא יכול היה להמשיך להתכחש לשחיתות ולברוטליות של משטר וידלה, טוען ויליאמסון, הוא איבד את פשר ההיסטוריה הארגנטינאית, שכן 'אנשי הכבוד' ששיחררו את הארץ מן הפרוניזם הפגינו כעת אותה לאומנות תוקפנית שהיתה אחת הסיבות המרכזיות לשנאתו לפרון. אלא שוויליאמסון מתעלם מן העובדה שהביקורת של בורחס על העריצות הופיעה רק לאחר דיכוי התקוממות הגרילה של המונטונרוס' ב"מלחמה המלוכלכת". רק לאחר שהיה ברור כי השמאל הובס – וככל הנראה גם חרדותיו המעמדיות נרגעו – הפך בורחס למבקר נחרץ של החונטה הצבאית. ב־1980 הוא ביטא אהדה גלויה כלפי תנועת האמהות של כיכר מאי. על קריאתו לחקור מה עלה בגורל הנעדרים באותה מלחמה מלוכלכת, במטרה להעמיד לדין את האשמים, כונה בידי העיתונות הרשמית "בוגד גרוטסקי באומה"; סערות רטוריות המשיכו להסתחרר סביב בורחס אפילו לאחר נפילת הדיקטטורה. אין ספק כי זו הסיבה שבגללה החליט בסוף 1985 להגר לשווייץ, שם מת שנה לאחר מכן.

ארוחת הערב המפורסמת עם העריץ הצ'יליאני אוגוסטו פינושה הדגימה לדעת רבים את ההזדהות הריאקציונית של בורחס, אף על פי שהסופר מילא תפקיד רב־השראה ומהפכני בחיי הרוח של הספרות באמריקה הלטינית של זמננו. לאחר מותו ריככו מבקרי ספרות מרכזיים מן השמאל – מרוברטו פרננדז רֶטָאמָאר בקובה עד אנטוניו קורנחו פולאר בפרו – את ביקורתם כלפיו. ואמנם, מאז שנות הארבעים, ואולי אף קודם לכן, רבים שקראו בהתרגשות את כתביו של בורחס הלכו בעקבותיו, ושינו את הפרוזה הכבדה, הרטורית והמסוגנת שאיפיינה את הרומאן הלטינו־אמריקאי באמצעות מגע של הפנטסטי, האירוני, הדימוי הפילוסופי, ז'אנרים היברידיים, ואיקונוקלסטיקה. כתביו שמו לצחוק את הנטייה שרווחה בפרוזה הלטינו־אמריקאית – שהוא עצמו הדגים בשנות העשרים – לנוע בין רגשי נחיתות מרים כלפי ספרות העולם, לבין הפגנות של יוהרה לאומית. סופרים לטינו־אמריקאים רבים שאלו בחופשיות מכתבי בורחס למטרות ספרותיות משלהם. גארסיה מרקס, למשל, גישר בין הערצתו ליצירת בורחס להתרחקות מן הפוליטיקה שלו באמצעות שיכתוב של אחדים מהדימויים המפורסמים ביותר של בורחס והטענתם במשמעות סוציאליסטית מובלעת.

4 |גרילת ה"מונטונרוס" פעלה בשנות הששים והשבעים ברוח הפרוניזם השמאלי, למורת רוחם של הקומוניסטים הפרו סובייטים. המחתרת הוכרעה באמצעות משטר וידלה ב־1977.

הביוגרפיה הממצה של ויליאמסון מעגנת את הישגיו הספרותיים של בורחס בהקשר של ההיסטוריה הארגנטינאית ושל חייו האינטימיים. חיים אינטימיים אלו, ממש עד סופם, היו משמעותיים מאוד: אלמנתו של בורחס, מאריה קודאמה, מתגלה כקוראת האמיתית הראשונה של כתביו, ומסוגלת להבחין בייסורים שמתחת לדמיון השכלתני-מטאפיזי. כבת זוגו של בורחס מראשית שנות השבעים ועד מותו היא היתה, על פי ויליאמסון, מקור ההשראה לפרץ היצירתיות של שנות חייו האחרונות. התמונה מחמיאה לקודאמה, אבל גם סימפטומאטית לנטייה המאכזבת של ויליאמסון להשתמש באהבה כמפתח עיקרי לחייו ועבודתו של בורחס. עם זאת, ברור שאת מעורבותו של בורחס בספרות ובפוליטיקה הארגנטינאית צבעו מאבקיו האישיים, ודיוקנו של ויליאמסון מלמד יותר מן התפיסות הממוצעות, המשרטטות את בורחס כראש מקהלה המריעה לדיקטטור, או פטרות את חייו הפוליטיים והאישיים כבלתי רלוונטיים למסלולו הספרותי.

מאנגלית דפנה כרמלי

חורחה לואיס בורחס

רגנרוק'

בחלומות (כותב קולרידג') התמונות משקפות את הרגשות שאנו חושבים שהן מעוררות; איננו מרגישים אימה משום שספינקס מוחץ אותנו, אנחנו חולמים על ספינקס כדי להסביר את האימה שאנו מרגישים. אם כך הדבר, כיצד יוכל תיאור פשוט של צורות החלום מאמש לבטא את התדהמה, את ההתעלות, את הבהלה, את האיום ואת השמחה שטוו אותו? אף על פי כן, אנסה לתאר אותו; אולי העובדה שהכיל סצנה אחת בלבד תבטל או תרכך את הקושי הבסיסי.

המקום היה הפקולטה לפילוסופיה ולספרות; השעה, לפנות ערב. הכל (כאופייני לחלומות) היה מעט שונה; הדברים נראו מוגדלים קמעה. בחרנו את ההנהלה; אני שוחחתי עם פֶּדְרוֹ אַנְרִיקֶס אֹרְנֵיָה, שבערות היה מת זה שנים רבות. שאון של תהלוכה או של תזמורת החריד אותנו פתאום. זעקות אדם וחיות עלו מן העולם התחתון. קול אחד צעק: "הנה הם באים!" ואחר כך: "האלים! האלים!" ארבע או חמש דמויות יצאו מתוך ההמון ועלו לבימה באולם הגדול. כולנו מחאנו כפיים בבכי; אלה היו האלים ששבו מקץ גלות בת מאות שנים. נאדרים על הבמה, בראש מוטה לאחור וחזה מובלט לפנים, הם קיבלו את הערצתנו בגאיון. אחד מהם אחז בענף, שהתאים, בלי ספק, לבוטניקה הפשוטה של החלומות. אחר, בתנועה רחבה, הניף יד שהיתה טופר של חיה. אחד מפניו של יאנוס הביט בחשדנות במקורו המעוקל של תות. אולי בשל ההתרגשות שעוררו בו תשואותינו, אחד מהם, איני זוכר מי, פצח בקרקור ניצחון, צורם להדהים, ספק גרגור ספק שריקה. מרגע זה והלאה השתנו פני הדברים.

הכל התחיל בשל החשד (המוגזם, אולי) שהאלים אינם יודעים לדבר. דורות של חיי מנוסה ושפיכות דמים דילדלו את אנושיותם. סהר האסלאם והצלב של רומי לא ידעו רחם עם הפליטים הללו. מצחים נמוכים מאוד, שיניים צהובות,

1 | רגנרוק – במיתולוגיה הנורדית: הקרב של אחרית הימים בין האלים ובעלי בריתם ובין ענקים ומפלצות. פירוש המלה: "אובדן האלים", או "דמדומי האלים"

שפמים דלילים של מולאטים או של סינים ושפתיים בהמיות הסגירו את ניוונו של גזע האולימפוס. בגדיהם לא העידו על עוני צנוע והגון אלא על המותרות הפליליות של בתי ההימורים ובתי הזונות בעולם התחתון. בדש אחד הבגדים דימם פרח ציפורן. מאחורי מקטורן הדוק נרמזה בליטת פגיון. בבת אחת הרגשנו שהם מהמרים על הקלף האחרון שלהם, שהם ערמומיים, בורים ואכזריים כמו חיות טרף זקנות ושאם ניכנע לפחד או לחמלה, הם יכחירו אותנו. שלפנו את האקדחים הכבדים (פתאום היו אקדחים בחלום) ובעליצות הרגנו את האלים.

מספרדית טל ניצן

גבריאֵל גרסיה מרקס

שנת אחר־הצהריים של יום שלישי

הרכבת יצאה מהמסדרון הרוטט של סלעים אדמדמים וחדרה אל מטעי בננות סימטריים ואינסופיים. האוויר נעשה לח ואי אפשר היה לחוש עוד את הרוח הקלילה הנושבת מן הים. עמוד עשן מחניק נכנס בעד לחלון הקרון. בדרך הצרה, המקבילה למסילת הברזל, התנהלו עגלות רתומות לשוורים, עמוסות אשכולות ירוקים. בעברה השני של הדרך, במרחבים ששממה נפלה עליהם בטרם עת, נמצאו משרדים מצוידים במאווררים חשמליים, מחנות מגורים בנויים מלכנים אדומות ובתים שעל מרפסותיהם, בין עצי דקל לשיחי ורדים מאובקים, ניצבו כיסאות ושולחנות לבנים. השעה היתה אחת־עשרה בבוקר והחום טרם החל.

"עדיף שתרימי את החלון", אמרה האשה, "השיער שלך יתמלא בפיח".

הילדה ניסתה לעשות זאת, אבל המסגרת היתה תקועה בגלל החלודה.

הן היו הנוסעות היחידות בקרון החשוף של המחלקה השלישית. כיוון שעשן הקטר המשיך לחדור מבעד לחלון, נטשה הילדה את מקום מושבה והניחה שם את החפצים היחידים שלקחו איתן: שקית פלסטיק עם דברי מאכל וצרוור פרחים עטופים בנייר עיתון. היא התיישבה ממול, רחוקה מהחלון, נוכח אמה. שתיהן לבשו בגדי אבלות מחמירים ועניים.

הילדה היתה כבת שתים־עשרה, וזו היתה לה הפעם הראשונה שנסעה ברכבת. האשה נראתה מבוגרת מכדי להיות אמה, בשל הוורידים הכחולים בעפעפיה ובגלל גופה הקטן, שהיה רופס וחסר צורה, ונתון בבגד גזור כגלימת כמרים. עמוד השדרה שלה נשען איתן על מסעד המושב והיא החזיקה בחיקה, בשתי ידיה, תיק לכה מתקלף. היתה בה שלוה קפדנית, כזו האופיינית לאנשים המורגלים בעוני.

בשעה שתים־עשרה החל החום. הרכבת עצרה למשך עשר דקות בתחנה ללא יישוב כדי להצטייד במים. בחוץ, בדממה המסתורית של המטעים, היה לצל מראה נקי. ואולם, האוויר שנכלא בתוך הקרון הדיף ריח של עור לא־מעובד. הרכבת לא הוסיפה עוד להאיץ. היא עצרה בשני כפרים דומים זה לזה, עם בתי

עץ צבועים בצבעים חיים. האשה הרכינה את ראשה ושקעה בתרדמה. הילדה חלצה את הנעליים. לאחר מכן הלכה אל השירותים על מנת להניח במים את זר הפרחים שקמל.

כשחזרה למושב המתינה לה האם עם האוכל. היא נתנה לה חריץ גבינה, מחצית הקערית תירס ועוגייה מתוקה. לאחר מכן הוציאה משקית הפלסטיק מנה שווה בכמותה לעצמה. בעת שאכלו, חצתה הרכבת באיטיות רבה גשר מתכת, והגיעה אל כפר שדמה בכל לקודמיו, פרט לכך שכאן נאסף המון אדם בכיכר. חבורת מוסיקאים ניגנה יצירה עליזה תחת השמש הקופחת. בצידו האחר של הכפר, במישור סדוק ומיובש, הסתיימו המטעים.

האשה הפסיקה לאכול.

“נעלי את הנעליים”, אמרה.

הילדה הביטה החוצה. היא לא ראתה דבר מלבד המישור השומם, ממנו החלה הרכבת שוב בתנועה מהירה. היא הניחה בשקית את החתיכה האחרונה של העוגייה ומיהרה לנעול את הנעליים. האשה נתנה לה מסרק.

“תסתרי”, אמרה.

הרכבת החלה לצפור כאשר הילדה הסתרקה. האשה ייבשה את הזיעה מעל צווארה וניקתה באצבעות את שומן הפנים. כשסיימה הילדה להסתרק עברה הרכבת לפני הבתים הראשונים של כפר אחר, גדול מן הקודמים, אך גם עגום מהם. “אם את צריכה לעשות משהו, תעשי עכשיו”, אמרה האשה. “אחר כך, אפילו אם תהיי מתה מצמא, שלא תשתי מים בשום מקום. ויותר מכל, שלא תחילי לבכות”.

הילדה הנידה ראשה להסכמה. רוח לווהטת ויבשה חדרה בעד החלון והתערבה בצפירת הקטר ובהמולת הקרונות הישנים. האשה גילגלה את שקית הפלסטיק עם שאריות המזון ושמה אותה בתוך התיק. לרגע אחד השתקפה בחלון דמותו הכוללת של הכפר, באותו יום שלישי מוצף באור של חודש אוגוסט. הילדה עטפה את הפרחים בעיתונים הרטובים, התרחקה מעט מהחלון, ועיניה ננעצו באמה. זו השיבה לה מבע שָׁלוֹ. הרכבת חדלה לצפור והאטה את מהלכה. רגע לאחר מכן נעצרה.

התחנה היתה ריקה מאדם. בעברו השני של הרחוב, במדרכה המוצלת בעצי השקר, היה פתוח רק סלון הביליארד. הכפר צף בחום הכבד. האשה והילדה ירדו מהרכבת, חצו את התחנה הנטושה שאריחיה החלו להיסדק בלחץ העשבים השוטמים, וחצו את הרחוב עד למדרכה המוצלת.

השעה היתה כמעט שתיים אחר־הצהריים. בזמן זה הכפר נאנק בחום מעלף

ונם את שנת אחר הצהריים. המחסנים, המשרדים הציבוריים, בית הספר המקומי, הכל נסגרים באחת-עשרה, ואינם נפתחים שוב עד מעט לפני ארבע, כשהרכבת עושה את דרכה בחזרה. פתוחים רק המלון שממול לתחנה, הבר הצמוד לו, אולם הביליארד הנמצא בו, ומשרד הטלגרף הסמוך לכיכר. דלתות הבתים, שברובם היו בנויים על פי הדגם של חברת הבנות, היו נעולות מבפנים ותריסיהם היו מוגפים. בכמה מהם היה החום עז כל-כך שיושביו סעדו בחצר הפנימית. אחרים הציבו כיסאות בצל עצי השקד וישנו את שנת אחר הצהריים, ישובים בלב הרחוב.

האשה והילדה נכנסו לכפר, מבקשות את הגנת השקדיות ובלי להפריע לתנומה שירדה על הכל. הן צעדו היישר אל בית הכומר. האשה גירדה בציפורן את רשת המתכת של הדלת, המתינה רגע קט, ושוב חזרה להקיש. בפנים זימזם מאורר חשמלי. רחש הצעדים נבלע. בקושי אפשר היה לשמוע חריקה קלה של הדלת ומיד אחריה קול זהיר, קרוב מאוד לרשת המתכת: "מי שם?" האשה התאמצה לראות מבעד לרשת המתכת.

"אני צריכה את הכומר", אמרה.

"הוא ישן עכשיו".

"זה דחוף", התעקשה האשה.

בקולה היתה עקשנות רגועה. הדלת נפתחה מעט, ללא רעש, ובפתח הופיעה אשה בוגרת ושמנמנה, עורה חיוור מאוד ושערה בצבע הברזל. העיניים נראו קטנות למדי מבעד לזוגיות העבות של משקפיה.

"היכנסו", אמרה, ופתחה את הדלת לרווחה.

הן נכנסו לחדר טובל בריח ישן של פרחים. אם הבית הובילה אותן אל ספסל עץ וסימנה להן לשבת. הילדה התיישרה, אבל אמה נשארה עומדת על רגליה, מהרהרת, מחבקת את התיק בשתי ידיים. לא נשמע כל רעש פרט לזה של המאוורר החשמלי.

אם הבית הופיעה שוב בפתח הדלת שבעומק החדר.

"הוא אומר שתחזרו אחרי שלוש", אמרה בקול מאוד נמוך, "הוא נשכב רק

לפני חמש דקות".

"הרכבת יוצאת בשלוש וחצי", אמרה האשה.

היה זה מענה קצר ובוטח, אך הקול המשיך להיות שָׁלוֹ ועשיר בגווניו.

אם הבית חייכה בפעם הראשונה.

"טוב", אמרה.

כשהדלת שבעומק החדר נסגרה שוב, התיישרה האשה ליד בתה. חדר ההמתנה

הצר היה דל, מסודר ונקי. מעברו השני של מעקה עץ, שחילק את החדר, ניצב שולחן עבודה פשוט עם מפת שעוונית, על השולחן עמדה מכונת כתיבה פשוטה ולצידה צנצנת עם פרחים. מאחור נמצאו הארכיונים של הקהילה. ניכר היה כי זה משרד שעל ארגונו הופקדה אשה רווקה.

הדלת שבעומק נפתחה והפעם נראה בה הכומר, שניקה את עדשות המשקפיים במטפחת. רק לאחר שהרכיב אותם על חוטמו התברר בוודאות שהיה זה אחיה של האשה שפתחה בפניהן את הדלת.

"מה אפשר להציע לכן?" שאל.

"את מפתחות בית הקברות", אמרה האשה.

הילדה היתה ישובה, הפרחים מונחים בחיקה ורגליה שלובות מתחת לספסל. הכומר הביט בה, לאחר מכן הביט באשה, ואז בחן את השמים הבוהקים ללא ענן מבעד לרשת המתכת של החלון.

"עם החום הזה", אמר, "יכולתן לחכות עד שהשמש תרד".

האשה הניעה את ראשה בדממה. הכומר עבר אל הצד השני של המעקה, הוציא מהארון מחברת עטופה בשעוונית, עט בעל ידית עץ וקסת, והתיישב ליד השולחן. השיער שנעדר מראשו כיסה בנדיבות את ידיו.

"איזו מציבה בדעתכן לבקר?" שאל.

"זו של קרלוס סנטנו", אמרה האשה.

"איזו?"

"קרלוס סנטנו", שנתה האשה.

הכומר עדיין לא הבין.

"זה הגנב שהרגו כאן בשבוע שעבר", אמרה האשה בלי לשנות את גוון קולה. "אני האמא שלו".

הכומר בחן אותה במבטו. היא נעצה בו את עיניה בעוצמה אך בשלווה והוא הסמיק. הוא הרכיז את ראשו כדי לכתוב. ככל שהתקדם במילוי הדף ביקש מהאשה נתונים על זהותה, והיא השיבה ללא היסוס, בפרטים מדויקים, כאילו קראה מהדף. הכומר החל להזיע. הילדה התירה את שרוך הנעל השמאלית, חילצה את העקב והשעינה אותו על המסעד. כך עשתה גם בנעל הימנית.

הכל החל ביום שני של השבוע החולף, בשעה שלוש לפנות בוקר ובמרחק כמה רחובות משם. הגברת רבקה, אלמנה בודדה שחיה בבית מלא גרוטאות הרגישה מבעד לרחש הגשם הדק כי מישהו ניסה לפרוץ מבחוץ את הדלת הפונה אל הרחוב. היא קמה, מיששה בארון הבגדים וחיפשה את האקדח עתיק היומין שאיש לא ירה בו מאז ימי הקולונל אאורליאנו בואנדיה, והלכה אל החדר בלי

להדליק את האורות.¹ היא כיוונה עצמה על פי פחד שהתפתח בה במשך עשרים-ושמונה שנות בדידות, יותר משבהתאם לרעש שעלה מהמנעול. היא דימתה בנפשה לא רק את מיקומה של הדלת אלא גם את גובהו המדויק של המנעול. ואז החזיקה בנשק בשתי ידיה, עצמה את עיניה וסחטה את ההדק. היתה זו לה הפעם הראשונה בחייה שירתה באקדח. מיד לאחר נפץ הירי לא חשה דבר אלא שמעה את המיית הגשם הקל על גג הצינן. אחר כך קלטה מכה קלה, מתכתית, על רציף הבטון וקול נמוך מאוד, שָׁלוּ אך יגע באופן נורא: "אוי, אמא שלי". האיש שהתגלה מת לפני ביתה, עם אף מרוסק, לבש חולצת פלנל מפוספסת וצבעונית, מכנסיים רגילים, וקבל שימש לו כחגורה. הוא היה יחף. אף אחד מבין אנשי הכפר לא הכיר אותו.

"כך שהוא נקרא קרלוס סנטנו", מילמל הכומר כשסיים לכתוב.

"סנטנו איילה", אמרה האשה, "הוא היה בן יחיד".

הכומר חזר אל הארון. בצידה הפנימי של הדלת היו תלויים על מסמר שני מפתחות. הם היו גדולים וחלודים, כפי שדימתה הילדה את מפתחות פטרוס הקדוש, וכפי שדימתה אותם האם כשהיתה ילדה, וכפי שצריך היה הכומר לדמות באחת הפעמים.² הוא הסיר אותם מעל המתלה, הניח אותם על המחברת הפתוחה שעל המעקה, הביט באשה והצביע על מקום בנייר הכתוב.

"תחתמי כאן".

האשה שירבטה את שמה בעודה מחזיקה בתיקה מתחת לבית השחי. הילדה לקחה את הפרחים, ופנתה אל המעקה כשהיא גוררת את נעליה וכוונת בקפידה את אמה.

הכומר נאנח.

"האם לא ניסית אף פעם להחזירו לדרך הישר?"

האשה ענתה רק כשסיימה לחתום.

"הוא היה אדם מאוד טוב".

הכומר הביט לסירוגין באשה ובילדה, בוחן אותן במין סוג של חסידות נדהמת, שמה תתחלנה לבכות.

האשה המשיכה באותה נעימה:

"אמרתי לו לעולם לא לגנוב משהו שבגללו יחסר אוכל למישהו, והוא שמע בקולי. לעומת זאת, קודם, כשהתאגרף, היה נשאר אפילו שלושה ימים במיטה

1 על הקולונל ואקדחו, שנעשה בו שימוש בשנת 1875, ראו בסיפורו של גבריאל גרסיה מרקס, "טקס האשכבה של מאמא הגדולה" (כל ההערות הן של המתרגם).

2 ראו הברית החדשה, הבשורה על פי מתי, טז, 15-20.

באפיסת כוחות בגלל החבטות שספג".
"היה צריך לעקור את כל השיניים", התערבה הילדה.
"זה נכון", אישרה האשה, "באותה התקופה, כל נגיסה שנגס מהאוכל הציגה לי את המהלומות שהחטיפו לכן שלי בשבתות בערב".
"רצון האלוהים חידה הוא", אמר הכומר.

ואולם, אמר זאת ללא שכנוע רב. בחלקו משום שהניסיון עשה אותו סקפטי מעט, ובחלקו בגלל החום. הוא המליץ להן להגן על ראשיהן כדי להימנע ממכת שמש. מפקק וכמעט רדום הנחה אותן במה שעליהן לעשות כדי למצוא את הקבר של קרלוס סנטנה. עוד הוסיף שבחזרתן אין הן צריכות לדפוק. די ששימו את המפתח מתחת לדלת, ושגם ישימו שם, אם יש ביכולתן, נדבה עבור הכנסייה. האשה הקשיבה להסברים בתשומת לב רבה, אך הודתה בלי לחייך.

עוד לפני שפתח את הדלת הפונה אל הרחוב הבחין הכומר כי מישוהו מביט פנימה ואפו לחוץ אל רשת המתכת. היתה זו קבוצת ילדים. כשהדלת נפתחה לרווחה הם התפזרו. בשעה זו, בדרך כלל, אין אף אחד ברחוב. ואולם עכשיו היו שם לא רק ילדים. אנשים התגודדו בקבוצות מתחת לעצי השקד. הכומר בחן את הרחוב המעוות בגלל השתברות האור, ואז הבין. הוא שב וסגר בעדינות את הדלת.
"המתינו רגע", אמר בלי להביט באשה.

אחותו הופיעה בדלת שבעומק החדר, לבושה מעילון שחור על גבי כותונת הלילה ושערה פזור על כתפיה. היא הביטה בכומר בדממה.
"מה קרה?" שאל.

"האנשים תפסו את העניין", מילמלה האחות.
"אם כך, עדיף שתצאנה דרך דלת החצר הפנימית", אמר הכומר.
"זה לא משנה", אמרה אחותו, "כולם צופים בחלונות".

דומה היה שהאשה לא הבינה דבר עד לאותו רגע. היא ניסתה לראות את הרחוב מבעד לרשת המתכת. אז לקחה מהילדה את זר הפרחים והחלה לנוע לעבר הדלת. הילדה הלכה בעקבותיה.

"המתינו עד שתרד קצת השמש", אמר הכומר.
"החום ימיס אתכן", אמרה אחותו שעמדה ללא תנועה בעומק החדר. "המתינו מעט ואני אשאיל לכן שמשיה".

"תודה", ענתה האשה, "אנחנו בסדר ככה".
היא החזיקה בידה של הילדה ויצאה אל הרחוב.

מספרדית רון ברקאי

חוליו קורטאסר

האמונה בעולם השלישי

בשמונה בבוקר האב דאנקן, האב אַריברטו והאב לואיס מתחילים לנפח את הכנסייה, כלומר, הם נמצאים על גדת נהר או בקרחת יער או בכפר כלשהו, טרופי ככל האפשר, ובעזרת המשאבה המוצבת במשאית הם מתחילים לנפח את הכנסייה בעוד האינדיאנים מהסביבה צופים בהם מרחוק, המומים למדי, כי הכנסייה, שדמתה בתחילה לשלפוחית מרוקנת, מתחילה להתיישר, מתעגלת, מתעצבת, למעלה מופיעים שלושה אשנבי פלסטיק צבעוני, האמורים לייצג את הוויטראז'ים, ולבסוף מזנק צלב בנקודה הגבוהה ביותר, וזהו, הופ, הללויה, בהעדר פעמון נשמע צופר המשאית, האינדיאנים מתקרבים בהשתאות וביראת כבוד, והאב דאנקן מאיץ בהם להיכנס, בעוד האב לואיס והאב אריברטו דוחפים אותם כדי שלא ישנו את דעתם, וכך הטקס מתחיל ברגע שהאב אריברטו מציב את המזבח הקטן ושניים-שלושה קישוטים עתירי צבעים, כלומר, מן הסתם קדושים ביותר, והאב דאנקן מזמר מזמור שמאוד מזכיר לאינדיאנים את פעיית העזים שלהם כשאיוזה פומה מתהלך בסביבה, וכל זה מתרחש באווירה מיסטית לעילא ובתוך עננת זבובונים שנמשכו אל החידוש שבכנסייה, ונמשך עד שאחד האינדיאנים משתעמם ומתחיל לשחק בקיר הכנסייה, כלומר תוקע בו סכין כדי לראות מה טיבו של הדבר המתנפח הזה ומשיג בדיוק תוצאה הפוכה, הכנסייה מאבדת אוויר במהירות ובמהומה שנוצרת כולם נדחפים בחיפוש אחר היציאה והכנסייה עוטפת אותם, מועכת אותם, מכסה אותם בלי לפצוע אותם, כמובן, אבל מחוללת מהומה שכלל אינה הולמת את הדוקטרינה, על אחת כמה וכמה מאחר שהאינדיאנים זוכים להזדמנות נדירה לשמוע את גשם הלעזאזלים והבני-אלף-זונות שמפזרים האב אריברטו והאב לואיס בעודם מתחבטים מתחת לכנסייה ומחפשים את היציאה.

מספרדית טל ניצן

שחר מריו מרדכי

אמריגו

בְּטָרֶם הַסְכִּימָה אֲמַרִיקָה לְהַתְגַּלוֹת לּוֹ,
 גְּלָה קוֹלוֹמְבוֹס מְשַׁטֵּר רוּחוֹת חֲדָשׁ.
 הִיָּה קָשָׁה יוֹתֵר לְשַׁלֵּט בְּהַגּוּי,
 וְאִיזוֹ רוּחַ נִכְנָסָה
 בְּמַפְרָשִׁים...
 אֲבָל מִכָּל אֲבָרֵי הָאֲנִיָּה, הַסּוֹרֵר מִכָּל נוֹתֵר
 הֵיִם.

בְּכָל זֹאת, הִרְבָּה לְפָנַי שְׁגָלָה אוֹתָהּ קוֹלוֹמְבוֹס,
 וְהִדְהִד אוֹתָהּ כְּהִדּוֹ,
 כְּכֹר הַקְּדִימוֹ אוֹתוֹ
 הַצְּפָרִים. רַק שְׁאִפְלוֹ קוֹלוֹמְבוֹס לֹא גְלָה
 אֶת שְׁמָהּ
 הַמְּקוֹרֵי
 בְּשִׁפְתַי הַצְּפָרִים.

וּבְכֻלָּל, קוֹלוֹמְבוֹס לֹא יָדַע שְׁגָלָה
 הִרְבָּה יוֹתֵר מֵאֲמַרִיקָה.
 לְמִשְׁלָל: שְׁלַח־שׁוֹבִים מִתְמַטִּיִּים שְׁגוּיִים הַשְּׁפָעָה
 לֹא רַק עַל חֲשִׁבוֹן הַבֶּנֶק וְצִיּוֹן בְּמִבְחָן אֶלָּא גַם עַל
 טְרַמִּינולוֹגִיָּה.
 הָאִינְדִיאָנִים, לְמִשְׁלָל. שׁוֹב הַדּוֹ.
 כְּלוֹמֵר: שׁוֹב לֹא.
 (זֶה מְזִכִּיר לִי אֲגֻדָּה עַל מְגֻלָּה אֲרָצוֹת בְּרִיטִי, גִּ'יִּמְס קוֹק,
 שֶׁהַצְּבִיעַ וְשָׂאֵל מֵה זֶה, וְהַשִּׁיבוּ הָאֲבוֹרִיגִ'נִים:

"אֲנַחְנוּ לֹא מְבִינִים", כְּלוּמַר: "קִנְיָנוּ-רֵוּ".

קולומבוס גם גלה את תורת הריאל פוליטיק.
 פְּרִדְיֵנַד וְאִיזֶבֶל, לְמַשָּׁל, אָנְסוּ אֶת יְהוּדֵי סִפְרָד
 לְלַכֵּת. אֲבָל אָנוּס אֶחָד,
 לוֹאִיס דֵּה טוֹרֶס, שָׁלְחוּ
 עִם קולומבוס לְמַקְרָה שֶׁתִּגְלֶה מְמֻלָּכֶת
 הַשְּׂבָטִים הָאֲבוּדִים, וְיִתְעוֹרֵר צֶרֶךְ בְּמִשָּׁא וּמִתָּן
 בְּעִבְרִית אוֹ בְּאַרְמִית.
 טוֹב, נִמְצְאוּ שְׂבָטִים. אֲבָל סִנְסִקְרִיט הוּא לֹא יָדַע.
 וְגַם הֵם לֹא.

בְּכָל זֹאת, כְּמוֹ יֶלֶד שֶׁמְגִלָּה לְרֵאשׁוֹנָה זְקֵפָה,
 לֹא עֶזֶר לוֹ, לְקוֹלוּמְבוּס, שֶׁגִּלָּה אֶת אֲמֵרִיקָה
 כָּל עוֹד לֹא עֶמֶד לוֹ
 עַל מִשְׁמְעוֹת הַגְּלוּי. עַד שָׁבָא
 אֲמֵרִיגוֹ, וְעָשָׂה לוֹ
 אֲאוּרִיקָה.

אִז מַה? אֲמֵרִיגוֹ וְסִפּוּצ'י יַעֲקֹב
 אַחַר בְּכוֹרֵת הַגְּלוּי – כֶּךָ נִגְזֵר – בְּגִלָּל
 שְׂדֵכְרֵי הַיָּמִים
 עָשׂוּ
 גָּלִים לְקוֹלוּמְבוּס.

(וּבְכָלֵל, מַה זֶה מִשְׁנָה מִי גִלָּה רֵאשׁוֹן אֶת אֲמֵרִיקָה?
 מִיִּשְׁהוּ מְעַנֵּן לְגִלּוֹת מַה עוֹלֵל לָהּ הַגְּלוּי?)

הוּ, אֲמֵרִיגוֹ, כְּמַה זְמַן תִּשָּׂאֵר מֵת
 אַחֲרֵי שְׁמִתָּתָ, בְּעוֹד
 קוֹלוּמְבוּס לֹא מִפְסִיק לְחַיּוֹת?

אָמְרִיגוּ, אָמְרִיגוּ. כָּל סַפֵּן יוֹדֵעַ:
לְכָל צַפּוֹר בְּשָׁמַיִם, צֵל שְׂרוּדָף אוֹתָהּ עַל פְּנֵי הַיָּם;
כְּמוֹ צֵלוֹ שֶׁל קוֹלוֹמְבוֹס, שְׁאַתָּה תִּמְשִׁיךְ לְרֹדֶף, אָמְרִיגוּ,
בְּדַבְרֵי הַיָּמִים.
אֲבָל אֵל תִּדְאָג, אָמְרִיגוּ.
אֲנָשִׁים מְדַבְּרִים.
רְאֵה,
שׁוֹב צַחֲקָה הַטְּרַמִּינּוֹלוֹגִיָּה לְקוֹלוֹמְבוֹס.
לֹא מְשַׁנָּה כְּמָה שִׁפְתַיִם נוֹשְׁקוֹת לְשִׁמוֹ
הַרְבֵּה יוֹתֵר שִׁפְתַיִם חוֹשְׁקוֹת: אָמְרִיגָה, אָמְרִיגָה;
אָמְרִיגוּ.

מיכאיל נְעִימָה

הדיפלובנק

לאחר שקיבל את התשלום, לחץ את יד הקונה, ובירך על העסקה, התחרט אבו־שאהין חרטה עצומה. הוא חש כאילו ההר שעליו ניצב נשטט תחתיו וליבו צנח בחטף מטה. מבטו התעצב ונשמתו כמעט נעתקה, בעיקר כאשר ראה את העדר המתרחק ממנו לאיטו. הקונה הלך בראש העדר, מזרוז בשפה המובנת לתיישים. מאחוריו הלך בנו של הקונה, ונהג את העדר פעם במקל ופעם באבנים. העדר התרחק והתכנס בין סלעים שהתגבהו זה על גבי זה. אבו־שאהין ידע כי בעוד כמה דקות ייעלם מעיניו מראהו לנצח, והקונה יובילו למחוזות רחוקים. הפעמון על צוואר ה"חִימור", מנהיג העדר, צילצל בקול נקי וגבוה. אבו־שאהין התנער במקומו, וכאדם שנעקץ רץ לכיוון העדר. הוא נופף בשטרות הכסף שקיבל בעבורו וצעק בכל כוחו: "עצור! בבקשה ממך עצור! רגע, רק רגע!". העדר עמד מלכת. כשהדביק אותו, רץ אבו־שאהין אל ה"חִימור", אחז באחת מקרניו, שיקע את מבטו בעיניו, ומיד החל לנשקו בתשוקת אוהב עזה. הדמעות זלגו בשטף על לחייו. בגופו החסון חלפה צמרמורת, ורק קול בכיו נשמע מקוטע ורועד: "סליחה חימור! סליחה אוהב ליבי! זוהי הנשיקה האחרונה לכל רעיך ורעותיך ... אלוהים איתך, חִימור".

הקונה הופתע מן המחזה, ונדמה היה לו שאבו־שאהין שב על מנת לבטל את המכירה, אשר הושלמה בהתאם לכל הכללים המוסכמים, או שמא, חשב, בכוונתו לבקש תוספת תשלום. אבו־שאהין, שניחש את מחשבתו של הזר, הרגיע אותו ואמר כי מעולם לא חזר בו ממכירת עז, גדי או תיש, או כל דבר אחר, לאחר שנתן את ברכתו. גברים מחויבים למלתם, וכבודו חשוב לו יותר מכל ממון עלי אדמות. אבל ... את הלב אי אפשר למכור או לקנות. כל שביקש הוא להביע את אהבתו לבהמות הללו, שאותן גידל וליווה כמשך חודשים ושנים, כמו רבות כמותן שגידל מאז ירש מאביו את משלח היד. עם פרידתו מן העדר התקשה

[דיפלובנק: הכלאה משובשת של המלים "דיפלומה" ו"בנק". בערבית: אלבנכארוליא]

אבו־שאהין להיפרד ממקצועו. הוא איחל הצלחה לִוֵר בפעם השנייה והשלישית, והמתין נטוע במקומו עד שהעדר נעלם מאופק מבטו.

השמש שקעה אל הים, ואבו־שאהין שכור הלב ירד מן ההר לעבר הכפר, בידו מקל ועל כתפיו ילקוט עור ובו צידת יומו אשר לא טעם ממנה. עם כל צעד שעשה נפרד אבו־שאהין מן העפר והאבנים תחת סנדליו, מן הסלעים אליהם נהג לכוון את מבטו, מן הקוצים שקרעו את מכנסיו ודקרו את עור גופו, מן המעיינות שממימהם לגם ומן הציפורים שהרטיטו את ליבו בזמרתן. כל אלו היו החוליות החיות בעמוד השרדה של עולמו במשך שבעים־ושלוש שנותיו. פניו היו מיוסרות והוא חש קושי רב להיפרד מעליהם.

בדרכו חזרה אל הכפר חלף אבו־שאהין על פני מכלאת הצאן השוכנת על גבעה במורד ההר. כשדימה לעצמו כי זו תישאר מעתה נטושה לנצח, שבו הדמעות וזלגו מעיניו. הוא נזכר בימים ובלילות שבילה במכלאה או בסביבתה, ובחלב, בגבינה, בחמאת השמנת, בשיער ובגללים שיצאו מפתחה. עיניו נפלו על הקדרות והדללים הסדורים מתחת לעץ העוזרד, ולצידם ראה את מיטתו המקופלת המונחת על שטיח שחור. גרונו יבש מצער. הוא השליך עצמו על האדמה מלוא קומתו, וחש כי לא ימצא בו עוד את הכוח לקום בעצמו. מה גדול היה תימהונו כשלפתע הבחין בכלבו הרובץ כמה צעדים ממנו. גל העצב שהציף אותו מאז מסר את עדרו האהוב לאדם זר תמורת חופן של שטרות כסף מרוטים, השכיח ממנו את הכלב והוא לא הבחין איך זה השתרך אחריו בעת שירד מן הפסגה. אבו שאהין הורגל למבט של כלבו הנאמן. הוא התיישב, ניגב בשרוול העֵבֵאִיה את הזיעה שניגרה ממצחו, פשט את ילקוטו מעל כתפו, פרש את כל תכולתו לפני הכלב ואמר:

”נמרוד, אתה ראוי לצידה הזאת יותר ממני. פעמים רבות השגחת על העזים וגירשת את הזאבים ונותרת ער כל הלילה. מעתה לא נהיה עוד ערים כל הלילה, ושוב לא נגרש זאבים. בר מזל אתה, כלב, שלא נאלצת כמוני להחריב את ביתך במו ידיך, כדי שבנך ירכוש פיסת נייר המכונה ”פלובנק”.

אולם הכלב, שחש בליבו את עצב בעליו, לא נגע במזון. אבו שאהין קם על רגליו, נכנס אל מכלאת הצאן, נטל שלושה חופנים גדולים של גללים מעורבים בחול והניחם בילקוטו. הוא תלה את הילקוט על כתפו, הסתובב אל כלבו ואמר:

”הבה נלך, נמרוד”.

אבו שאהין נכנס לביתו בדלת האחורית ומצא את אשתו מלבה אש ומעליה

קדירת בישול. הוא השליך את שטרות הכסף מול פניה בלי לברך אותה לשלום. האש כמעט אחזה בכמה מהשטרות, אבל אָס־שאהין תפסה אותם בתנועה מהירה ופרצה בצעקות וגידופים:

"יגדע אלוהים את פרנסתך ויבלו ידיך! האם הכסף שייך לאויבך שאתה זורק אותו לאש! או שמא גנבת אותו?"

"לא אלוהים יגדע את פרנסתי, אלא את ובנך שאהין, גברת אָס־שאהין".

"אמור לי: מנין הבאת את כל הכסף הזה?"

"גנבתי אותו".

"וממי גנבת אותו?"

"מלבי, מרם לבי. גנבתי אותו כדי להשביע את רצונך ואת רצון בנך, גברת

אס־שאהין".

"אלוהים לא ישבע רצון ממך. המכרת את העזים?"

"מכרתי אותן".

"בכמה?"

"בחמשת אלפים".

"יתן לך אלוהים בריאות! השבח לאל! נפטרת מכל הגללים והשיער".

"בכי עליהם בדמך, גברת אס־שאהין".

"מי יתן ואבכה עליך בכבוד ריבון העולמים".

"שמרי את דמעוטיך לפלובנק".

"דיפלובנק חכם שכמוך, צח הלשון! דיפלו־בנק! כמה פעמים לימדתי אותך

איך הוגים זאת ולא למדת? לעולם לא תצליח ללמוד".

"שדים אדומים... שטנים שחורים... לא נורא. הדבר החשוב הוא שאת תהפכי

מהיום לגברת, ובנך יהפוך לאַפְנֵדִי. את לא תתביישי יותר בבעלך, ובנך לא

יתבייש באביו רועה העזים מפסגות ההרים".

"ודאי... ודאי! אהפוך לגברת. אָס־נבהאן לא תהיה טובה ממני. ואילו

שאהין יהפוך לאדם חשוב לאחר שיקבל את הדיפלובנק. זרת אחת שלו תהיה

שווה אלף מונים מאבן מראד אלת־נין ושכמותו, ואילו אתה תוכל להשתחרר מן

האוכף, העֵבֵאִיה והסנדלים. האנשים לא יטילו בנו דופי בשל השיער והגללים.

ושאהין – שיום אחד יהיה אולי שר – לא יתבייש, ולא יאמרו עליו כי הוא בנו

של רועה צאן. אפילו אם לא יישאר לך דבר על פני האדמה מלבד התקרה אשר

מעל לראשך, לא תתחרט על הכסף שהוצאת עבור לימודיו".

"הנה, הפרוטה האחרונה שאני מחזיק עוברת עתה לידיך. לא נשאר אלא הבית והכרם. ייתן לנו אלוהים את ברכתו, גברתי אם־שאהין, יברך את שאהין, ואת הפלובנק ... אמן!"

חלפו חמש שנים מאז היגר שאהין למחוזות אמריקה. לפני שעזב לשם, ולאחר שקיבל את הדיפלומה שלו, ניסה, לשווא, במשך שנתיים וחצי לחפש עבודה, ולא עלה בידו לקבל את המשרה שביקש כפקיד בשירות המדינה. חומר הלימוד שבו מילא את כרסו לצורך קבלת הדיפלומה לא הכשיר אותו לעבודה שתוצאה את גאוותו וגאוות השווא על הדיפלומה. את המשרות הקטנות והמשפילות לא שקל כלל, שכן "הן אינן הולמות את ידיעותיו". כך היה עד שהחליט להגר. כדי להבטיח את הוצאות הנסיעה, נאלץ אביו המסכן, בלחצם הכבד של שאהין ואמו, למכור את הכרם. האם לא הפסיקה לנחם את עצמה ואת בעלה כי יום יבוא ושאהין יפצה אותם עשרת מונים, עת ישוב אליהם עתיר הון וירומם אותם מעל לנישאים שבתושבי הכפר. אחרי ככלות הכל, האין הוא בעל דיפלובנק? כל אימת שחזר אבו שאהין והשמיע באוזניה את האימרה הרווחת: "אין גשם ללא עננים", היתה אם שאהין מכנה את בעלה קרקרן וצווחן.

יום אחד שהה אבו־שאהין בביתו בגפו, ובעת שחלף מבטו מתמונתו של שאהין על הקיר אל תעודת הדיפלומה התלויה במסגרת מוזהבת על הקיר ממול, בא הדוור והביא אליו מכתב. הוא זיהה מיד כי זה נשלח מבנו יחידו שבניכר. לאבו שאהין היתה שליטה מסוימת בקריאה ובכתיבה. הוא פתח את המכתב ומצא בו בקשה דחופה למשלוח כסף על מנת ששאהין יוכל לחזור למולדתו ולביתו, לפי שהתנאים במחוזות הגירתו טפחו על פניו. לא היה מה להתפלא על כך, שהרי המשורר אמר זה מכבר כי "לנו הידע, ולעמי הארצות – ההון".

אבו שאהין החריש ארוכות. הוא גירד בראשו ובסנטרו שהצמיח שיער אפור וסמיך, נאנח אנחה עמוקה, ושב להתבונן בדיפלומה שבתוך מסגרתה המוזהבת. לאחר דקה ניגש אל התעודה, הסיר אותה מן הקיר ופירק אותה ממסגרתה. הוא נטל את ילקוטו, רוקן אותו מן הגללים, ואירגן אותם שורות־שורות על גבי לוח הזכוכית שהגן על התעודה מפני חול ואבק. את התעודה השיב אל המסגרת ותלה אותה על הקיר. הגללים כיסו אותה בשלמותה. אבו־שאהין נטל דף נייר, מעטפה ועט, וביד רועדת ובשפתו הפשוטה כתב את הדברים הבאים:

"בני שאהין! זה כל הכסף שהותרת והותרה לי הדיפלומה. אני שולח לך אותו כדי שתשתמש בו לצורך חזרתך אל מחוזות ארצך. אם לא תעשה כן, הישאר במקומך. שלום."

הוא קיפל את המכתב סביב שתי שערות משיער התיש ושני גללים שכתש עד דק. אחר כך לקח את המכתב לבית הדואר ושלח אותו בדואר רשום. כלבו השתרך בעקבותיו, תשוש מזקנה כמוהו. כשחזרו שניהם אל הבית יגעים מצער ומתשישות השליך אבו שאהין את מקלו הצידה, רכן מעל הכלב, ליטף את שיער ראשו ואמר: "הנה נמרוד! נקמתי את נקמתי ואת נקמתך בדיפלובנק!"

מערכת יהודה שנהב־שהרבני

נמרוד מתן

על-פי

כְּמוֹ בְּרַנֵּר הִתֵּר אֶת יְרוּשָׁלַיִם בְּאֶבְרֵן דֶּרֶךְ
אֲבָל רַק מִפִּי יַחְזִק אֶל חֶפֶץ הוּא יִכַל לְהַפִּיק
אֶת הַחַזְיוֹן הַזֶּה אֶת הַהֲזִיָּה אֶת
הַדֶּרֶךְ

בְּסֻלְעִים

פִּי אֲדַל מִמֶּנּוּ מִפִּיק לִי

אֶת עֲמַל הַחַיִּים conte de fées

אֶת עֲמַל הַחַיִּים

נֹולְדִתִּי בְּחַג הַשְּׁבוּעוֹת

חִילִים אוֹסְטְרָלִים וְהוֹדִים הַקִּיפּוֹ אֶת הַכְּנֶרֶת

בְּדַהֲרָה מְדוּדָה מִירוּשָׁלַיִם

וְאֲנִי יִלְדָה

פַּעַם בְּטַבְרִיָּה הִיתָה נַעֲרָה שֶׁהִתְאַהֲבָה בְּעַרְבֵי וְהִסְתִּירָה הַדָּבָר מֵאֲבִיהָ

עַד שֶׁבָּא הָעַרְבִי לִילָה אֶחָד וְחָטַף אוֹתָהּ עַל סוּסוֹ אֶל הַהָרִים

עָלָה חֲכָם בְּאִשִּׁי אֲבוּלְעָאפִיָּה דוֹדִי אֶל הַהָר אֶל בֵּית הַשִּׁיחַ אֲבִי הָעַרְבִי

וְנִדְבַר אִתּוֹ בְּשִׁקֵּט

לְהַחְזִיר אֶת הַנַּעֲרָה וְאֲבִיהָ שָׁלַח אוֹתָהּ לְפָרִיז לְהַשְׁכִּיחַ אֶת הַמְּאָרְעוֹת

בְּלִילוֹת הַחַמִּים יִשְׁנֶנּוּ עַל הַגְּגוֹת וְדוֹדֵי הָאֵהוּב מְאִיר שְׂדֵבֵר בִּימֵים עַל לְבוֹ שֶׁל

אֲחִיו שִׁיתִיר לִי

לְלַמֵּד בְּפָרִיז וְשֹׁנְרִצַּח ב־1929 בְּצִפַּת בְּדַקִּירַת סַכִּין בְּפָנָיו

הָיָה מְשׁוֹטֵט עַל הַסְּפִים

וְהַשְׁכָּנִים קוֹרְאִים: יָא חוּוּאג'ה מְאִיר אַרְג'ע

וְסִבְתִּי מֵהֶסָה אוֹתָם: אִין לְהַעִיר סְהַרוּרִי בְּשִׁנְתּוֹ.

על-פי תהום בקיץ 1937

אני ובעלי עו"ד יוסף ממון

עָלִיו הַשָּׁלוֹם (בְּאָבִיב 1974 עוֹד הַסִּפְקוֹתֵי וְאֲנִי יֵלֵךְ
 לְנִשֵּׁק אֶת סְבִי עַל זִפִּים
 לְבָנִים נוֹדְפִים
 רֵיחַ אָבוֹד וְאָבִי אוֹמֵר: הוּא הָיָה קָשָׁה וּמְפַנֵּק כְּמוֹ תִּינוּק
 וְאֲנִי רוֹצֵה לְהִיּוֹת חֵבֵר שְׁלֵה, לְהִבִּין אוֹתָהּ, גַּם אֶת הַשִּׁירִים)
 נִסְעֵנוּ לְבַקֵּר אֶת חֲסֵן שְׂכָרֵי רֹאשׁ הָעִיר חִיפָה
 שֶׁהָיָה בְּנַפֶּשׁ לֹא בְּבִירוֹת הַהוֹמָה לֹא בְּזַחְלָה
 אֶלָּא בְּגִזִּין בּוֹא
 עִם הָרְנוּ הַחֲדָשָׁה קַח-נָא אֶת אֲבָרְהָם,
 אֶת מְזֻכֵּר רֹאשׁ הָעִיר, אֲשֶׁר לֹא יָדַע לְנַהֵג
 וְאֶת הַנְּשִׁים

[בְּדֶרֶךְ]

מִצַּד זֶה הַיָּם
 וּמִצַּד זֶה שְׂמָמָה
 בְּנֵאקוֹרָה כְּנִתִּינִים צְרֻפְתִּים הַמְשַׁכְּנוּ לְלֹא עֲצִירָה
 וּבְצַד הַדֶּרֶךְ
 מְנַגֵּד
 הַיָּם
 פְּרֻדְסִים גְּנוֹת יָרֵק תְּעֵלוֹת מִיָּם סְכוֹת גְּפָנִים
 שֵׁם
 חֲנִינוּ שְׁתִּינוּ
 מִיָּם מְכָרֵי חֶרֶס וְקָפָה
 וְנִתְּנוּ לָנוּ סִימְנֵי דֶרֶךְ:
 קִצֵּת לְפָנֵי צִידוֹן דֶּרֶךְ צְדָדִית לֹא סְלוּלָה
 תְּעֵלָה אֶל הָהָר אֶל גִּזִּין
 וְהַדֶּרֶךְ הַלְכָה וּגְבָהָה וְאֲבָהָה וְתַהוֹם
 נִפְעָרָה לְצִדָּה
 גִּוֹ כְּבִיר
 וְיוֹסֵף
 שְׂאֵת הַמְּכוֹנִית קָבַל בְּמִקוֹם
 שְׂכָר טְרַחָה נִבְעַת

Vertiges

התהום מושכת אותי אליה

שיר

הנשים

להשכיח את התהום באה מנוחה

ליגע ומרגוע לעמל

נפתחה הדרך אל המישור הגדול פאתי ג'זין

אז אמר יוסף: אני בלבנון לא אנהג עוד.

בין בתים קטנים ועצי פרי

רחבה גדולה מוצלת

ולגיון גברים מפל המזרח הקרוב

ובליל לשונות נפלא

אמרנו: כאן

בגן הזה גם אנו כאן

עתה

ערבית כבדה עיראקית, ערבית מצעצעת מצרית

(מדרגות אנו אומרים דרג' והם סלאלה)

ערבית סעודית, והערבית שלנו ערבית המזרח

על השלחנות אגוזים ירקים שעוד לא הבשילו

ושקדים ירקים (את טבעת הזהב של סבי שמצאתי תחת עץ השקד בבית בחיפה

ב-1977 בקשה אמי שאסתיר שלא לעורר את המתים ואבי במלואים)

ואז כבחלום

בא הלילה בא היום

קרא יוסף לנהג שיקח אותנו לזחלה.

ב-Hôtel de Paris הושם לנו

שלחן בתוך הנחל ואנו יושבים על המים

לאכל לפנה, זיתים וירקות

ויוסף ואברהם נפנו לשחק טריק-טראק

על המים מן המים

אל החר הגבוה הר

הארזים

הַדֶּרֶךְ קִשָּׁה וּמִפְתָּלֶת כְּמוֹ מִדְּרָגוֹת לְוִלְיָנוּת
וּבְחֻצֵי הַדֶּרֶךְ בְּצִהָרִים נִעְצָר הַנְּהַג תַּחַת מְעַרְת קִדְיִשָּׁא
הַשְּׂבִיל אֶל הַמְּעָרָה צָר עוֹלָיִם בְּטוֹר
וַיִּוֹסֵף אֹמֵר: אֲנִי נִשְׁאָר
אֲנִי מוֹתֵר עַל מְעַרְת קִדְיִשָּׁא
וְהַמְּעָרָה גְרוֹת טְפָה אַחַר טְפָה
גַּר עוֹלָה מִן הַרְצָפָה
לְגַר יוֹרֵד מִן הַתְּקָרָה בְּחֻזְרָה
אֲחֻזְנוּ יָד בְּיָד
וַיִּוֹסֵף
לְיַד הַמְּכֻנִית הַחֹנָה:
טוֹב שְׁלֹא בָאתִי לְמַעְרָה.

ב- cèdres Hôtel des- בית הַקֶּפֶה הַגָּדוֹל
légion étrangère- מֵה- רוֹחֵשׁ חֵילִים
מְדָרוֹם אֶלְג'רִיָּה, מִסְהָרָה, מִהַרְוֹמָנִים הַגָּדוֹלִים
וַיִּוֹסֵף נִקְרָא בְּטֵלְפוֹן לְעֶרֶךְ חוֹזָה גָּדוֹל
וְנִסַּע עִם הַנְּהַג לְבִירוֹת.

[בְּבֵית־הַקֶּפֶה בְּלִילָה]

עִם אֲבָרְהָם וְצִפּוֹרָה שְׁמַעְתִּי
"Rosalie est Partie"

וְאֲבָרְהָם אִישׁ לֹא גְבוּהָ, לֹא רְזָה
וְהִנֵּה עוֹמֵד מוֹלֵי קֶצֶין עֲטוּר־חֹזָה

פָּנָיו הָאֲדָמוֹת לַחֹת
מִגְלָחוֹת

וּבְעֵינָיִם דְּלוֹקוֹת הוּא שׂוֹאֵל:
allez-vous me donner cette danse, madame (לֹא מִדְּמוֹאֵזֶל)

השבת: לא, איני רוקנת
והוא פנה משם – לחיו יוקנת

ויוסף בבירות

(רד, חזר, קוראים בני
בשנתם)

[לבנון]

מלבנון גודדים גודדים ילדים
ילדים יורדים
לארץ החוף
ארבי-שער ורכי-שפה
ואני צמא בין הפרדסים והגנות הפרוצות:
נולדתי בירושלים לפני מלחמה שהרגה
את רצף הדורות
ממשטר למשטר (עו"ד, משוררים, פוליטיקאים,
כלם בלע היים)
ואני ואמי בהאפלה במטה הגדולה
הרחבה והנה באביב
אבי בא
מאפריקה
זקנו פרא
הביתה אל הטרחה אל עמל החיים
והמנוחה אל הקריעה הגדולה
אל השירה
(בקיץ 2006 הוא נאלם
מול קולות השוטרים הצבאיים העומדים בדלת
הבית בירושלים לקחת את אחי הקטן ללבנון
ואחי נמלט על הגגות
אל היים
אל הלילה)

יעקב ביטון

החוקה

החִקָּה הַעֲצוּמָה הַנִּצְחִית כְּלָה רַפְּאִים
 הַנֶּפֶשׁ כְּתוֹר
 נוֹשֵׂאת עֲקֻרֹנוֹת עֶשֶׂן
 וְדִינֵי צָרָה חֲתוּמִים בְּיַד קִיסָר (הַעֲנֵג):
 מִסְפִּיק טְבוּר אֶחָד לַח רָקוּם צָבַע
 מִדֵּהֵן אֲדִי אֲמוֹנִיָּה שְׂדוּדִים
 שְׂמוּעָה עַל שְׂפוּר הַדֶּרֶךְ
 וְהַמָּקוֹם כְּלוֹ שׁוּלִים – עֲרֵכָה חֲרָבָה
 חָלָל
 מִתְרוֹקֵן בְּאִבְחָה
 הַשְּׂאֵלָה הַנּוֹדְעֵת הָאֵם זֶה הַבֵּית
 לְמַגּוּרִים אוֹ מִסְתוֹר
 נִשְׁמָטָת בְּצוּוֹי לְשַׁעֲשׂוּעַ
 אוֹלֵי הַנִּחְמָה בַּחֲלוֹן
 אָבוּי!
 הָאֵדָן
 עֲשׂוּי אוֹ נְתוּן לְסֵרוּגִין
 נִפְקַחַת עֲכָשׁוּ אִיזוֹ שְׂמֵשׁ קְדוּמָה
 הַרְיוֹן בַּחֲזִית הַקֶּטֶב
 הַקֶּהֶל מִבֵּין
 בֵּית אֲסוּרִים הוּא לְמוֹד מִחֲדָשׁ בְּצָרִיכָה שֶׁל שְׂפַת הָעֶרֶף
 וְאִיךְ נִתֵּן לְנִסְחָ אוֹ לְחֶרֶט עַל קֶלֶף עוֹרְנוֹ אֵת מִשְׁגַּח הַחַיִּים וְהֵלֵא הַמְקַנֵּן בְּסוּפָם
 יֵשׁ נִסְיוֹן לְהַגְדִּיר
 חֲרִים שְׂחָרִים
 שְׂרָה הַכְּבִידָה הַעֲצָמִי (הָאֵנִי הָאֵנִי)
 לֹא מִתִּיר לְאוֹר לְהַמְלִיט וּלְנִבֵּט
 בְּאַחַר.

ורד דור

נקרופוליס

מתוך העיר שירה גדולה עולה-יורדת,
 אנחנו המתרגלים נושמים עמק ונרגעים.
 זה רק תרגיל, אך המתים-ממש חורקים באצבע על תחתית המצבה.
 הקרקע יציבה. הקרקע יציבה.
 אביב בכל, מתוך העיר שירה גדולה עולה יורדת,
 בשדות החרדה נובטים בצלים קטנים.
 אני המגדירה בקול פרחים מתעבים אני שותקת.
 סירנה שרה. גם אני אשיר.

דיפלומטיה

מי שלא יולדת נושאת את נקרופוליס על הצוואר כמו תכשיט,
 את כתב המנוי ואת אדרת החרפן וגנוני השרד.
 עיר המתים פרוכה בעקבה וילדות
 שרות סביבה בקול ענות תרועה
 ואינן נשמעות אלא לאזניה. מות א קפלה
 והיא צועדת לצליליו בנגוד לרצונה. עקרות,
 המנוי שאין לערער אחריו. הג'וב הנורא.
 לטעת את נקרופוליס ביריעה גמורה.

[מישהי]

מישהי כתבה "תינקת מתה"
 לפני שחיה, גופה היה שביר אבל נפשה
 כבר אז היתה גדולה ממדתה. למדה לחיות
 אחרי שכתב ידעה ללכת וידעה לכתב. מלים נכרכו בעקבה,

אִימוֹת. גַּם הַחֲדָשׁ לֹא הָרִיתִי וְלֹא אֵלֹד אוֹתָהּ,
 אֶת הַיּוֹרְדָה, הָרִיחֵנִית
 שְׁפִיָּה הַנִּפְתָּח וְהַנִּסְגָּר, אוֹי, פִּיָּה הַנִּפְתָּח וְהַנִּסְגָּר
 לֹא אֵלֹד אוֹתָהּ.

צל חיים

הָעִיר שֶׁבְּצֵל הַחַיִּים חוֹגְגָת,
 תִּפְיָה קוֹרְאִים וְאֲנִי רוֹקֶדֶת כִּי חֵם
 וְהַיּוֹצְרוֹת הַתְּהַפְּכוּ, עִיר תַּחְתִּית מְצֻלָּה
 עַל הָעִיר שְׁלֹמֶעֱלָה. אֵינְנִי רוֹצֵה לְרַקֵּד,
 אֲבָל אֲנִי רוֹקֶדֶת לְקוֹל הַתֵּף הֵלֵא נְכוֹן
 וְצֵל מְכֹסֶה אֶת פְּנֵי. אֵינְנִי רוֹצֵה לְרַקֵּד אֲבָל
 אֲנִי רוֹקֶדֶת, בְּלִרְיָנָה חֲרָשֶׁת שְׁגֵלָתָה לְפִתְעַ
 אֶת הַמוֹזִיקָה. גַּם הָרַפּוּי וְצֵלָלִים
 מִבְּעִירִים אֶת הַקְּרָקַע שֶׁתַּחַת רַגְלִי,
 בְּלִרְיָנָה מְאַלְפֶת שֶׁתִּזְכּוּר מִכָּאן וְהֵלְאָה
 אֶת הַתֵּף וְאֶת הַחֵם וְאֶת הַצֵּל
 וְאֶת הַמְּנַגֵּינָה.

[איפה]

איפה את נקרופוליס נוה מדבר,
 קסרקטין לחילות הטרה קוטה שפקעו מצלעותי.
 כל יום שבו לא התעוררנו חבוקות הוא יום שבו נקף כאב,
 נולדה צלמית גסה. גלם שאינו מתגלגל בדבר,
 חיי הקטנים קפואים במרתף חיי.
 אלף פעמים ארבע ירכינו, אלף פעמים שדיך
 אלף פעמים שדי. איפה את
 נוה עצל, שטופת חמה, ואי
 גלמי המתוקות שקמו לתחיה,
 ששוב אינן שומרות על העדר שנת.
 תעתועי והליחות הישנות ותשוקתי
 שלא תלבש צורה, תנוח. צלם בין צלמים, פרפר.
 איפה את נקרופוליס, נוה מדבר.

דייוויד הארווי

הזכות לעיר

אנו חיים בעידן שבו נעו זכויות האדם אל מרכז הבמה הפוליטית והאתית. אנרגיה רבה מושקעת בקידומן לכנייה של עולם טוב יותר. ואולם, במרבית המקרים, הרעיונות המקובלים אינם מאתגרים באופן רציני את הגיונות השוק ההגמוניים, ליברליים וניאו-ליברליים, או את אופני הפעולה הדומיננטיים של הלגאליות ופעולתה של המדינה. אחרי הכל, אנו חיים בעולם שבו זכויות הקניין הפרטי ושיעור הרווח רומסים כל תפיסה מתחרה של זכויות. במאמר זה, אני מבקש לחקור סוג אחר של זכות אנושית, הזכות לעיר.

האם הקצב והטווח המדהים של העיור (אורבניזציה) במאה השנים האחרונות תרם לרווחה האנושית? העיר, במלותיו של סוציולוג העיר, רוברט פארק, היא

ניסיונו המוצלח ביותר של האדם לעצב־מחדש את העולם בו הוא חי כך שירמה ככל האפשר למשאלת ליבו. ואולם, אם העיר היא העולם שברא האדם, זהו העולם שבו נגזר עליו לחיות. אם כך, בעקיפין וללא הבנה ברורה של טיב המשימה, בעצבו את העיר, עיצב האדם מחדש את עצמו.¹

השאלה איזו מין עיר אנו רוצים אינה ניתנת להפרדה מסוג הקשרים החברתיים, הקשר לטבע, סגנון החיים, הטכנולוגיות והערכים האסתטיים, שאותם אנו מבקשים. הזכות לעיר היא הרבה יותר מחירות הפרט לנגישות אל המשאבים העירוניים: זוהי הזכות לשנות את עצמנו באמצעות שינוי העיר. יתר על כן, זוהי זכות משותפת, יותר משהיא פרטית, מאחר שהשינוי תלוי, באופן בלתי נמנע, במימוש כוח קולקטיבי לעצב מחדש את תהליך העיור. החירות לעצב ולעצב מחדש את ערינו ואת עצמנו היא, כך אטען, מן היקרות והזנוחות שבזכויות האדם.

מראשיתן, צמחו ערים באמצעות ריכוז גיאוגרפי וחברתי של תוצר עודף. לפיכך העיור היה, מאז ומתמיד, תופעה מעמדית, מאחר שאת העודפים ממצים

1 Robert Park, *On Social Control and Collective Behavior*, Chicago 1967, p. 3.

ממשהו וממישהו, בעוד השליטה על חלוקתם מרוכזת, על פי רוב, בידי מעטים. מצב כללי זה מתקיים בקפיטליזם, כמובן; אבל מאחר שעיוור תלוי בגיוס של תוצר עודף, מתפתח קשר אינטימי בין התפתחות הקפיטליזם לבין העיוור. קפיטליסטים צריכים לייצר תוצר עודף כדי לייצר ערך עודף; וזה, בתורו, חייב להיות מושקע מחדש כדי לייצר עוד ערך עודף. התוצאה של השקעה חוזרת מתמשכת היא התרחבות הייצור העודף בשיעור מצטבר – מכאן העקומות הלוגיסטיות (כסף, תפוקה, אוכלוסיה) הנקשרות להיסטוריה של הצבר ההון, היסטוריה המקבילה למסלול הגידול של העיר תחת הקפיטליזם.

הצורך המתמיד לאתר קרקע חדשה לייצור וספיגה של הון עודף מעצב את הפוליטיקה של הקפיטליזם. הוא גם מציג בפני הקפיטליסט כמה מחסומים להתפשטות מתמשכת ונטולת דאגות. אם עבודה היא נדירה ושכרה גבוה, הרי יש לְמַשְׁמֵעַ את העבודה הקיימת – שתי השיטות העיקריות: אבטלה תלוית-טכנולוגיה, ומתקפה על כוח מאורגן של מעמד הפועלים – או לייצר כוח עבודה חדש באמצעות הגירה, ייצוא הון, או פרולטריוזציה של מגזרי אוכלוסיה, שהיו עצמאים עד כה. הקפיטליסטים חייבים לגלות גם אמצעי ייצור חדשים, בפרט משאבי טבע, ובכך הם מגבירים את הדרישה מן הסביבה הטבעית להניב את חומרי הגלם הנחוצים ולספוג את הפסולת הנלווית. עליהם להכשיר קרקע חדשה לכריית חומרי גלם; יעד שכיח למאמצים אימפריאליסטיים וניאו-קולוניאליים. חוקי התחרות הדכאניים מחייבים גם חידוש מתמיד של טכנולוגיות וצורות ארגוניות, מאחר שהללו מאפשרות לבעלי ההון לגבור על המשתמשים בשיטות נחותות. חידושים מגדירים צרכים ומאוויים חדשים, מקצרים את זמן התחלופה של ההון ומפחיתים את חיכוך המרחק המגביל את הטווח הגיאוגרפי שבו יכול הקפיטליסט לחפש כוח עבודה גדול יותר, חומרי גלם וכיו"ב. במידה שאין די כוח קנייה בשוק, יש למצוא שווקים חדשים באמצעות הרחבתו של סחר החוץ, קידום מוצרים ואורחות חיים חדשים, יצירת כלי אשראי חדשים, והוצאות ציבוריות ופרטיות למימון חוב. בסופו של דבר, אם שיעור הרווח נמוך מדי, או אז תקנות מדינה לגבי 'תחרות הרסנית', מונופוליוזציה (מיזוגים ורכישות) וייצוא הון מספקים מפלט.

אם אחד מן המחסומים הנזכרים לעיל אינו ניתן לעקיפה, בעלי ההון אינם יכולים להשקיע באופן רווחי את התוצר העודף. צבירת ההון נחסמת, ומציבה אותם בפני משבר, שבו עלול הונם לאבד מערכו, ובמקרים מסוימים אפילו להימחק כליל. סחורות עודפות עלולות אף הן לאבד מערכן או ליהרס, בעוד כושר הייצור וגורמי הייצור עלולים להישחק ולהיוותר חסרי שימוש; הכסף

עצמו עלול לעבור פיחות בעקבות אינפלציה, והעבודה עלולה לאבד מערכה באמצעות אבטלה מתרחבת. איך, אם כן, הניע את העיור הקפיטליסטי אותו צורך לעקוף מכשולים כאלה ולהרחיב את שטח הפעילות הרווחית? לטענתי, העיור מילא תפקיד פעיל במיוחד – לצד תופעות כמו הוצאות צבאיות – בספיגת התוצר העודף, אותו מייצרים בהתמדה בעלי ההון בחיפוש אחר רווחים.

מהפכות אורבניות

ראשית, חישובו על מקרה פריז של האימפריה השנייה. שנת 1848 הביאה לאחד המשברים הכלל-אירופיים החריפים הראשונים של הון עודף שאין לו שימוש ושל עבודה עודפת. הוא היכה אנושות את פריז ופינה דרך למהפכה כושלת של פועלים מובטלים ואוטופיסטים בורגנים, אשר ראו ברפובליקה הסוציאליסטית תרופה נגד תאוות הבצע ואי השוויון שאפיינו את "מלכות יולי". הבורגנות הרפובליקאית דיכאה באלימות את המהפכנים אבל לא הצליחה לפתור את המשבר. התוצאה היתה עלייתו לשלטון של לואי-נפוליאון בונפארטה, שאירגן ב־1851 הפיכה, ושנה אחר כך הכתיר את עצמו לקיסר. כדי לשרוד בשלטון, הוא השתמש בדיכוי נרחב של כל התנועות הפוליטיות האלטרנטיביות. עם המצב הכלכלי התמודד באמצעות תכנית אדירה של השקעות תשתית בצרפת ומחוצה לה. ברחבי אירופה ומזרחה לה, הונחו מסילות ברזל; עבודות ענק דוגמת כרייתה של תעלת סואץ זכו לתמיכה רחבה. בצרפת עצמה הושלמה רשת מסילות הברזל, נבנו נמלים ונוקזו ביצות. מעל לכל, כללו ההשקעות עיצוב מחדש של התשתית האורבנית של פריז. ב־1853 הביא בונפארטה את ז'ורז'־אז'ן אוסמן (Haussmann) לפקח על העבודות הציבוריות בעיר.

ברור שאוסמן הבין כי משימתו היא לסייע בפתרון בעיית האבטלה וההון העודף באמצעות עיור. בנייה מחדש של פריז שאבה כמויות עצומות של עבודה והון במושגי התקופה. אלה, כאשר חברו לדיכוי השאיפות של כוח העבודה הפריזאי, היוו כלי עיקרי לייצוב חברתי. אוסמן הסתמך על תכניות אוטופיות לבינוי פריז, עליהן התווכחו פורייריסטים וסן-סימוניסטים עוד בשנות הארבעים, בהבדל גדול אחד: שינוי קנה המידה שבו דימיין את התהליך האורבני. כאשר הראה לו האדריכל ז'אק איניאס איטורף [Jacques Ignace Hittorff] את תכניותיו לשרדות חדשות, השליך אותן אוסמן לעברו ואמר: "לא מספיק רחב... אתה מבקש 40 מטר רוחב ואני רוצה 120". הוא סיפח את הפרברים ותיכנן מחדש שכונות שלמות כמו לה־הֶאֶל. כדי לעשות זאת, זקוק היה אוסמן למוסדות

כלכליים חדשים² – אותם עיצב על פי קווים סן-סימוניסטיים. למעשה, הוא נפטר מבעיית ההון העודף באמצעות הקמת מערכת פרוטוקיינסיאנית של שיפורי תשתית עירוניים, אותה מימן באמצעות חוב.

השיטה עבדה היטב משך כחמש-עשרה שנה, וכללה לא רק טרנספורמציה של התשתיות העירוניות ובניית דרך חיים חדשה ופרסונה אורבנית. פריז הפכה ל"עיר האורות", המרכז הגדול לצרכנות, תיירות ועינוגים; בתי הקפה, חנויות הכל-בו, תעשיית האופנה ותערוכות הענק, שינו כולם את החיים העירוניים כך שיכלו לספוג את העודפים העצומים באמצעות צרכנות. אלא שאז, ב-1868, קרסה המערכת הפיננסית המוגדלת והספקולטיבית וקרסו מבני האשראי. אוסמן פוטר; נפוליאון השלישי, בייאושו, יצא למלחמה נגד גרמניה של ביסמרק – והובס. בָּרִיק שנוצר קמה הקומונה הפריזאית, אחת האפיזודות המהפכניות הגדולות בהיסטוריה העירונית הקפיטליסטית, שנגרמה בחלקה מתוך געגוע לעולם שאותו הרס אוסמן ומתוך תשוקת המנושלים להשיב לעצמם את העיר.³ וכעת נדלג במעבר מהיר לשנות הארבעים של המאה העשרים בארצות הברית. הגיוס האדיר למאמץ המלחמתי פתר זמנית את בעיית החלוקה של ההון העודף, שנראה כחשוך מרפא בשנות השלושים, ואת האבטלה שנלוותה אליה. ואולם, הכל חששו מפני העתיד לקרות אחרי המלחמה. מבחינה פוליטית, המצב היה מסוכן: הממשלה הפדראלית ניהלה, למעשה, כלכלה מולאמת והיתה בברית צבאית עם ברית המועצות הסובייטית, אחרי שתנועות חברתיות חזקות, בעלות נטיות סוציאליסטיות, צצו כבר בשנות השלושים. בדומה לתקופתו של לוואי בונאפרטה, מנה גדושה של דיכוי פוליטי הופעלה בידי המעמדות השליטים של התקופה; ההיסטוריה שלאחר מכן, של המקרתזם ופוליטיקת המלחמה הקרה, שסימניה היו גלויים לעין כבר בשנות הארבעים המוקדמות, מוכרת היטב. בחזית הכלכלית נותרה בעינה השאלה כיצד לספוג את ההון העודף.

ב-1942, התפרסמה בכתב העת *Architectural Forum* בחינה נרחבת של מאמצי אוסמן. המאמר תיעד לפרטים את מפעלו, ניסה לנתח את שגיאותיו, אבל ביקש לאושש את המוניטין שלו כאחד ממתכנני העיר הגדולים בהיסטוריה. את המאמר כתב רוברט מוזס, שעשה לניו יורק אחרי מלחמת העולם השנייה את מה שאוסמן עשה לפריז.⁴ במלים אחרות, מוזס שינה את קנה המידה של

2 [Crédit Mobilier, Crédit Immobilier]

3 David Harvey, *Paris, Capital of Modernity*, New York, 2003.

4 Robert Moses, 'What Happened to Haussmann?', *Architectural Forum*, vol. 77 (July 1942), pp. 57-66.

החשיבה על התהליך האורבני. באמצעות רשת של כבישים מהירים ושינויים בתשתית, פירבור (suburbanization) ותכנון כולל מחדש, לא רק של העיר אלא של המרחב המטרופוליטני כולו, הוא סייע לפתור את בעיית הספיגה של ההון העודף. לשם כך עשה שימוש במוסדות פיננסיים והסדרי מס חדשים ששיחררו אשראי למימון-בחוב של הפיתוח העירוני. ביישום בהיקף ארצי, לכל המרכזים העירוניים בארצות הברית – עוד טרנספורמציה של קנה המידה – מילא תהליך זה תפקיד מכריע בייצוב הקפיטליזם הגלובלי אחרי 1945, תקופה בה יכלה ארצות הברית להרשות לעצמה לשלוט בכל הכלכלה הלא-קומוניסטית הגלובלית באמצעות יצירת גירעונות מסחריים.

תהליך הפירבור של ארצות הברית לא התמצה בהקמת תשתיות חדשות. כמו בפריז של האימפריה השנייה, כלל התהליך שינוי רדיקלי בסגנונות חיים, והביא מוצרים חדשים, מבתים עד מקררים ומזגני אוויר ושתי מכונות במוסך, ועימן עלייה תלולה בצריכת הדלק. התהליך שינה גם את הנוף הפוליטי, כשבעלות מסובסדת של המעמד הבינוני על בתים שינתה את מוקד הפעילות הקהילתית לעבר הגנה על ערך הקניין וזהויות אינדיווידואליות, והעבירה את קולות הפרברים לעבר רפובליקניות שמרנית. בעלי בתים המשועבדים לחובות, כך נטען, נוטים פחות לשבות. פרויקט זה ספג בהצלחה את העודף והבטיח יציבות חברתית, ולו במחיר של ריקון מרכזי הערים ויצירת אי-שקט עירוני בקרב מי שבפניהם נחסם השגשוג החדש, בראש וראשונה אפרו-אמריקאים.

בסוף שנות הששים, החל להסתמן סוג חדש של משבר; מוזס, בדומה לאוסמן, ירד מגדולתו, ופטרונותו נראו בלתי הולמים ובלתי קבילים. גורמים מסורתיים הסתופפו סביב ג'יין ג'ייקובס וביקשו לבלום את המודרניזם הברוטאלי של הפרויקטים של מוזס באמצעות אסתטיקה שכונתית. ואולם, הפרברים נבנו זה מכבר, ולשינוי הרדיקלי הנלווה באורח החיים, היו השלכות חברתיות רבות, אשר הובילו את הפמיניסטיות, למשל, לראות את הפרבר כמקור למצוקותיהן הראשוניות. אם להומניזציה היה תפקיד בדינמיקה של הקומונה הפריזאית, חוסר הנשמה של חיי הפרבר היה קריטי לאירועים הדרמטיים של 1968 בארצות הברית. סטודנטים ממורמרים, לבנים, בני המעמד הבינוני, נכנסו לשלב של פעילות מחאה, וחיפשו בריתות עם קבוצות שוליים שלחמו למען זכויות אזרח, ונגד האימפריאליזם האמריקאי, כדי להקים תנועה שתנסה לבנות עולם אחר, ובכלל זה סוג חדש של חוויה עירונית.

בפריז, מערכת ההסברה לבלימת אוטוסטרדת הגדה השמאלית והריסת השכונות המסורתיות על-ידי גורדי השחקים הענקיים דוגמת פלאס ד'יטאלי

ומגדל מונפארנאס, עזרו להפיח חיים במהלך הכללי של התקוממות 1968. בהקשר זה כתב הנרי לפבר [Lefebvre] את "המהפכה העירונית", בו חזה לא רק את מרכזיות העיור להישרדות הקפיטליזם, ולכן את היהפכו למוקד חיוני של מאבק פוליטי ומעמדי, אלא גם את ההריסה ההדרגתית של האכחנה בין העיר ל'כפר', באמצעות יצירה של מרחבים אינטגרליים על פני הטריטוריה הלאומית, אם לא מעבר לה.⁵ באופן בלתי נמנע, משמעותה של הזכות לעיר חייבת היתה להיות הזכות לחלוש על כל התהליך העירוני, ששלט יותר ויותר באזורים הכפריים באמצעות תופעות מגוונות, מעסקים חקלאיים עד רכישת בית שני ותיירות כפרית.

יחד עם מרד '68 הגיע משבר כלכלי במוסדות האשראי, אשר באמצעות מימון־חוב הניע את הבום הנדל"ני של העשורים הקודמים. המשבר צבר תאוצה בסוף שנות הששים עד שהמערכת הקפיטליסטית כולה קרסה, החל מהתנפצות הבועה הגלובלית של שוק הנדל"ן ב־1973, ובעקבותיה פשיטת הרגל הפיסקאלית של העיר ניו־יורק ב־1975. כפי שטען ויליאם טאב, התגובה להשלכותיה של האחרונה סימנה למעשה את כינון התשובה הניאו־ליברלית לבעיה של שימור הכוח המעמדי והחייאת היכולת לספוג את העודפים שהקפיטליזם חייב לייצר על מנת לשרוד.⁶

חובק עולם

ושוב מעבר מהיר לצומת הנוכחי. הקפיטליזם הבינלאומי מסתחרר ברכבת השדים של משברים והתרסקויות אזוריות – מזרח ודרום־מזרח אסיה ב־1997–1998; רוסיה ב־1998; ארגנטינה ב־2001 – אבל עד לאחרונה מנע הקפיטליזם התרסקות גלובלית נוכח אי היכולת הכרונית להיפטר מן ההון העודף. מה היה תפקיד העיור בייצוב זה? בארצות הברית, מקובל לחשוב שמגזר הדיור היה מייצב חשוב של הכלכלה, בפרט אחרי קריסת ההיי־טק בשלהי שנות התשעים, אף על פי שהיה גורם פעיל של התרחבות בראשית העשור. שוק הנדל"ן ספג באופן ישיר חלק גדול מן ההון העודף באמצעות בנייה למגורים ועסקים במרכזי הערים ובפרברים, בעוד אינפלציה מהירה במחיריהם של נכסי דיור – בגיבוי

5 Henri Lefebvre, *The Urban Revolution*, Minneapolis 2003; and *Writings on Cities*, Oxford 1996.

6 William Tabb, *The Long Default: New York City and the Urban Fiscal Crisis*, New York, 1982.

גל נמהר של מיחזור משכנתאות בשיעורי הריבית הנמוכים בהיסטוריה – האיץ את השוק האמריקאי של שירותים ומוצרי צריכה. בעוד שארצות הברית מנהלת גרעון מסחרי אדיר מול שאר העולם, ההתפשטות האורבאנית האמריקאית ייצבה באופן חלקי את הכלכלה העולמית, כשלוותה שני מיליארד דולר מדי יום כדי לתדלק את הצרכנות חסרת השובע ואת המלחמות באפגניסטן ועיראק.

אבל קנה המידה של התהליך האורבאני עבר טרנספורמציה נוספת. בקצרה, הוא הפך גלובלי. פריחה של שוקי הנדל"ן בבריטניה ובספרד, ובמדינות רבות אחרות, עזרה להניע את הדינאמיקה הקפיטליסטית בדרכים שהיו מקבילות בערך למה שקרה בארצות הברית. העיור של סין במשך עשרים השנים האחרונות נשא אופי אחר, של הדגשת פיתוח תשתיות, אבל הוא חשוב עוד יותר מזה שהתרחש בארצות הברית. קצב התהליך בסין הואץ מאוד לאחר מיתון קצר ב־1997, עד כדי כך שסין צרכה כמעט מחצית מהצריכה העולמית של בטון מאז שנת 2000. בתקופה זו, יותר ממאה ערים עברו את נקודת הציון של מיליון תושבים, ויישובים שהיו בעבר כפרים קטנים, כמו שנוז'ן (Shenzhen), הפכו לכרכי ענק בני שישה עד עשרה מיליון בני אדם. מיזמי תשתית ענקיים, כולל סכרים וכבישים מהירים – שוב, כולם ממומני-חוב – משנים את הנוף. ההשלכות על הכלכלה העולמית ועל ספיגת ההון העודף הן משמעותיות: צ'ילה משגשגת הודות למחירי הנחושת הגבוהים, אוסטרליה פורחת, ואפילו ברזיל וארגנטינה התאוששו, במידה מסוימת הודות לעוצמת הביקוש הסיני לחומרי גלם.

האם עיור זה של סין הוא אפוא המייצב העיקרי של הקפיטליזם הגלובלי כיום? התשובה חייבת להיות כן מסויג, שכן סין אינה אלא מוקד אחד של התהליך האורבאני שהפך כעת באמת לגלובלי, באופן חלקי באמצעות האינטגרציה המדהימה של השווקים הפיננסיים שגמישותם שימשה למימון, באמצעות חוב, של פיתוח אורבאני ברחבי העולם. הבנק המרכזי הסיני, למשל, היה פעיל בשוק המשכנתאות השניות בארצות הברית בשעה שגולדמן־זקס היה שקוע בשוק הנדל"ן העולה במומבאי, והון מהונג־קונג הושקע בכולטימור. בשטף המהגרים המרוששים, שיגשגה הבנייה ביוהנסבורג, טאיפה, מוסקבה וכן בערים של מדינות הליבה הקפיטליסטיות, כמו לונדון ולוס אנג'לס. מדהים, אם לא אבסורדי באופן פלילי, שמיזמים מגה-אורבאניים צמחו במזרח התיכון, במקומות כמו דובאי ואבו־דאבי, ושאוּבו את העודף שמקורו בעושר הנפט בדרכים הבוזבזניות, הבלתי שוויוניות וההרסניות ביותר לסביבה.

קנה מידה גלובלי זה מקשה על ההבנה שהתהליך העכשווי זהה, בעיקרון, לטרנספורמציה שחולל אוסמן בפריז. שכן, העיור הגלובלי היה תלוי, כמו

קודמיו, בבנייה של מוסדות פיננסיים והסדרים חדשים כדי לארגן את האשראי שנחוץ היה לקיומו. חידושים פיננסיים שהחלו לפעול בשנות השמונים – הצעה למכירה של אבטחה ותאריזי משכנתאות מקומיות למשקיעים ברחבי העולם, והתקנת כלים חדשים לקיום התחייבויות לערבויות חוב – מילאו כולם תפקיד מכריע. רווחיהם הרבים כללו פיזור של הסיכון והקלת הנגישות של מאגרי חסכונות עודפים לביקוש הדיור העודף, ואף הפחיתו את שיעורי הרבית הכוללת ביצורם הון עתק עבור המתווכים הפיננסיים שביצעו את מעשי הכשפים הללו. אלא שפיזור הסיכון אין פירושו חיסולו. יתר על כן, היכולת לפזר את הסיכון בטווח כה רחב עודדה לקיחת סיכונים גדולים עוד יותר ברמה המקומית, שכן ניתן היה להעביר את האחריות למקום אחר. בהעדר בקרה הולמת של הערכת סיכון, הפך גל מימון זה למה שכונה משבר משכנתאות הסאב-פריים וערך הנדל"ן. בשלב הראשון התרכז הנזק בערים ובסביבתן, עם השלכות חמורות במיוחד על אפרו-אמריקאים מעוטי הכנסות ומשקי בית בראשות נשים במרכזי הערים. אפקט גדול היה למשבר גם על מי שלא יכלו להרשות לעצמם את מחירי הדיור המאמירים במרכזים העירוניים, בעיקר בדרום מערב ארצות הברית, ונאלצו, על כן, להרחיק אל הפריפריה של המטרופולין; במקומות אלה, רכשו דיור שנבנה באופן ספקולטיבי, במחירים נוחים במקור, אבל כעת עמדו בפני עלויות נסיעה גדולות, בעקבות העלייה במחירי הדלק ותשלומי משכנתאות מאמירים כשמחירי השוק החלו להשפיע.

המשבר הנוכחי, על השלכותיו הקשות על חיי העיר והתשתיות המקומיות, מאיים גם על כלל האדריכלות של המערכת הפיננסית העולמית, ואף עלול לחולל מיתון כולל נוסף. ההקבלות לשנות השבעים מאיימות וכוללות את תגובת הכסף הקל המיידית של הבנק המרכזי ב-2008-2007, אשר קרוב לוודאי תחולל גלים חזקים של אינפלציה בלתי נשלטת, אם לא סטגפלציה בעתיד הלא רחוק. מכל מקום, המצב הנוכחי מורכב לאין שיעור ועומדת בעינה השאלה אם סין יכולה לפצות על התרסקות רצינית בארצות הברית; אפילו בסין נראה כי קצב העיור מואט. המערכת הפיננסית צמודה יותר מכפי שהיתה אי פעם.⁷ סחר ממוחשב במהירות של חלקיקי שניה מאיים תמיד ליצור שונות רבה בשוק – כבר עתה הוא יוצר תנודתיות קשה לעיכול – אשר תיצור משבר חריף, שיצריך חשיבה מחדש כוללת באשר לדרך פעולתם של שוקי המטבע והון מימון, ובכלל זה, יחסיהם לעיור.

7 Richard Bookstaber, *A Demon of Our Own Design: Markets, Hedge Funds and the Perils of Financial Innovation*, Hoboken, NJ 2007.

נכסים והרגעה

בדומה לכל השלבים הקודמים, ההתרחבות האחרונה, הרדיקלית, של התהליך העירוני הביאה עימה שינוי מרחיק לכת בסגנון החיים. איכות החיים העירוניים הפכה לסחורה, בדומה לעיר עצמה, בעולם שבו צרכנות, תיירות ותעשיות המבוססות על ידע ותרבות הפכו להיבט מרכזי של הכלכלה המדינית העירונית. הנטייה הפוסטמודרנית לעודד יצירה של נישות שוק – בהגלי הצרכנים ובצורות תרבותיות – אופפת את החוויה העירונית העכשווית בהילה של חופש בחירה, בתנאי שיש לך כסף. מרכזי קניות ואזורים מסחריים צצים ומתרבים, וכמותם חנויות למזון מהיר ושוקי אומנים. בלשונה של הסוציולוגית שרון זוקין, אנו חיים בעידן ה"הרגעה בעזרת קפוצ'ינו". אפילו הפיתוח המונוטוני באזורי הפרברים, שממשיך לשלוט באזורים רבים, מקבל כעת תגובת נגד בתנועת 'עירוניות חדשה', המקדמת מכירה של קהילה וסגנון בוטיק כהגשמת החלום האורבני. זהו עולם שבו אתיקה ניאאו-ליברלית של אינדיווידואליזם רכושני קיצוני, ואחיו התאום: נסיגה פוליטית מצורות פעולה קולקטיביות, הופכים לתבנית החיברות.⁸ ההגנה על ערך הרכוש מקבלת ערך פוליטי עליון, כפי שהראה מייק דייויס איך הצמיח ארגון בעלי הבתים במדינת קליפורניה מעוז של ריאקציונריות פוליטית, אם לא ניצנים של פאשיזם שכוונתי.⁹

האזורים העירוניים שבהם אנו חיים הופכים יותר ויותר מפוצלים ומועדים לקונפליקט. בשלושת העשורים שחלפו, השיב המפנה הניאו-ליברלי לאלטות העשירות את כוחן המעמדי. במקסיקו צמחו מאז ארבעה-עשר מיליארדרים¹⁰ ובשנת 2006 התגאתה המדינה באדם העשיר בעולם, קרלוס סלים, בשעה שהכנסות העניים דרכו במקום או הצטמצמו. התוצאות צרובות לכלי שוב בצורות המרחביות של ערינו, המורכבות במידה הולכת וגדלה ממקטעים מבוצרים, קהילות מגודרות ומרחבים ציבוריים מופרטים, המצויים תחת פיקוח מתמיד. בארצות מתפתחות,

מתפצלת העיר לאזורים שונים ונפרדים באופן קיצוני עוד יותר, עם היווצרות הברורה של 'מיקרו-מדינות' רבות. שכונות עשירות, הנהנות ממגוון שירותים,

8 Hilde Nafstad et al., 'Ideology and Power: The Influence of Current Neoliberalism in Society', *Journal of Community and Applied Social Psychology*, vol. 17, no. 4 (July 2007), pp. 313-327.

9 Mike Davis, *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*, London and New York, 1990.

כמו בתי ספר יוקרתיים, מגרשי גולף וטניס ומשטרה פרטית המסיירת באזור משך כל שעות היממה, פזורות בין אזורים בלתי חוקיים בהם זורמים מים רק בברזיות ציבוריות, מערכת ביוב אינה קיימת כלל, חשמל נגזל באופן פיראטי על-ידי בעלי פריווילגיות ספורים, הכבישים הופכים לנחילי בוץ בכל יום גשום, ומגורים משותפים הם הנורמה. כל מקטע נראה כאילו הוא חי ומתפקד באופן אוטונומי, נצמד למה שהצליח לתפוס במאבק היומי לשרוד.¹⁰

בתנאים אלה, אידיאלים של זהות עירונית, אזרחות ושייכות – כולם מאוימים זה מכבר על-ידי התפשטות מגיפת האתיקה הניאו-ליברלית – הופכים קשים בהרבה לשימור. חלוקה מחדש מופרטת על-ידי פעילות עבריינית המאיימת על ביטחון הפרט בכל קרן רחוב, ומעוררת את הביקוש העממי לדיכוי משטרת. אפילו הרעיון שהעיר עשויה לתפקד כגוף קולקטיבי פוליטי, מקום שבו וממנו עשויות לצמוח תנועות חברתיות מתקדמות, נראה בלתי סביר. ובכל זאת, קיימות תנועות חברתיות עירוניות המבקשות להתגבר על הבידוד ולעצב מחדש את העיר בדמות שונה מזו שגובשה על-ידי הקבלנים בגיבוי הון המימון התאגידי ומנגנון הממשל המקומי, ההופך מכוון-יזמות יותר ויותר.

נישול

לספיגת עודפים באמצעות טרנספורמציה עירונית צד אפל עוד יותר: פעימות חוזרות ונשנות של בינוי מחדש באמצעות 'הריסה יצירתית', שהיתה כמעט תמיד בעלת ממד מעמדי, שכן העניים, המקופחים והרחוקים אל שולי הכוח הפוליטי היו הראשונים לסבול מתהליך זה. כדי לבנות עולם עירוני חדש על חורבות הישן, נחוצה אלימות. אוסמן החריב את שכונות העוני הישנות בפריז כשהשתמש בכוח ההפקעה בשם שיפור אזרחי וחיידוש. במתכוון תכנן את פינוי מרביתו של מעמד הפועלים וגורמים בלתי ניתנים לריסון אחרים ממרכז העיר, שם איימו על הסדר הציבורי והשלטון הפוליטי. הוא יצר צורה עירונית אשר בה, כך האמינו – בשוגג, כפי שהתברר ב-1871 – ניתן יהיה להשיג רמה מספקת של פיקוח ושליטה צבאית כדי להבטיח שתנועות מהפכניות יוכנעו בקלות. ובכל זאת, כפי שציין אנגלס ב-1872,

במציאות למעשה יש בידי הבורגנות רק שיטה אחת לפתור את שאלת השיכון על

10 Marcello Balbo, 'Urban Planning and the Fragmented City of Developing Countries', *Third World Planning Review*, vol. 15, no. 1 (1993), pp. 23-35.

פי דרכה – היינו, לפתור אותה כך שפתרונה יצמיח את הבעיה חוזר והצמח מחדש ושם השיטה הזאת 'אוסמן'... אחת היא התוצאה בכל מקום, אף כשהעילות שונות ומשונות; הנתעבות והגרועות שבסמטאות וכמבואות הולכות ונעלמות תוך השתבחות מופלגת של הבורגנות על אותה הצלחה כבירה, אבל – מיד הן קמות לתחייה, ותמיד בסביבה הסמוכה ביותר... אותו כורח כלכלי שהצמיחם מלכתחילה הוא המוסיף ומצמיחם בשנית.¹¹

נחוצות היו למעלה ממאה שנים להשלמת ההתברגנות של מרכז פריז, כשהתוצאות נראות בשנות ההתקוממות וההתפרעות האחרונות באותם פרברים מבודדים שבהם נלכדו מהגרים שוליים, פועלים מובטלים וצעירים. הנקודה העצובה כאן היא, כמובן, שמה שאנגלס תיאר חוזר על עצמו לאורך ההיסטוריה. כדבריו המפורסמים, רוברט מוזס "לקח גרזן קצבים לברונקס", והביא לקינות מתמשכות וקולניות מקרב קבוצות ותנועות שכונתיות. במקרים של פריז וניו-יורק, ברגע שכוח ההפקעה של המדינה ניצב בפני התנגדות והוכנע, החל להתקבע מהלך חתרני ושקט יותר דרך המשטר הכספי המוניציפאלי, ספקולציות נדל"ן וקביעת ייעודי קרקע על פי שיעור ההחזר עבור "השימוש הטוב והממצה ביותר". אנגלס הבין היטב את מהלך הדברים:

התפשטותם של הכרכים המודרניים מְשֹׁה לרקעות באזורים מסוימים, בייחוד המרכזיים שבהם, ערך מלאכותי שלעתים קרובות הוא עולה עלייה עצומה; הבניינים הבנויים עליהם, תחת אשר יוסיפו על ערכם זה, יגרעו ממנו, כיוון שאינם הולמים עוד את הנסיבות שנשתנו. מנתצים אותם ומקימים אחרים במקומם. כן יאונה בעיקר לדירות פועלים השוכנות בסביבה מרכזית, אשר שכר דירתם לא יעלה, או יעלה אך באיטיות מעל למקסימום מסוים, אף כששורר בהם הדוחק הדחוס ביותר, מנתצים אותם ובונים במקומם חנויות, מחסני סחורות, בנייני ציבור.¹²

אף על פי שתיאור זה נכתב ב־1872, הוא הולם במישרין את הפיתוח האורבני של חלקים גדולים מאסיה – דלהי, סיאול, מומבאי – כמו גם ג'נטריפיקציה בניו יורק. תהליך העתקה של מה שאכנה "צבירה באמצעות נישול" מונח בלב העיור הקפיטליסטי.¹³ זוהי תמונת מראה של ספיגת עודפים באמצעות פיתוח עירוני, והוא מצמיח קונפליקטים מרובים הקשורים בגזל של קרקעות יקרות ערך

11 פרידריך אנגלס, "לשאלת השיכון", בתוך קארל מרקס ופרידריך אנגלס, כתבים נבחרים, כרך א', ספריית פועלים 1955 (1872), עמ' 441.

12 אנגלס, שם, עמ' 404.

13 David Harvey, *The New Imperialism*, Oxford, 2003, chapter 4.

מאוכלוסיות דלות הכנסה, שככל הנראה התגוררו במקום במשך שנים רבות. חישובו על סיאול בשנות התשעים: חברות בנייה וקבלנים שכרו חבורות של בריונים בנוסח מתאבקי סומו כדי שיפלושו לשכונות במורד גבעות העיר. בפטישים כבדים הם החריבו לא רק את הבתים אלא גם את חפציהם של מי שבנו את בתיהם מאז שנות החמישים על מה שהפך להיות אדמות יקרות ערך. גורדי שחקים, שלא הסגירו שמץ מן הברוטליות שאיפשרה את הקמתם, מכסים כעת את רוב שטחן של אותן גבעות. באותה עת, במומבאי, שישה מיליון איש שנחשבו רשמית לדיירי שכונות עוני התגוררו על קרקע ללא תווית חוקית. כל מפות העיר משאירות אזורים אלה ריקים. עם הניסיון להפוך את מומבאי למרכז פיננסי עולמי מול המתחרה שנחאי, צבר גל הפיתוח הנדל"ני תאוצה, והקרקע שתפסו הפולשים [squatters] נראתה בעלת ערך גבוה יותר ויותר. ערכה של הדראווי, אחת משכונות העוני המרכזיות במומבאי, מוערך בשני מיליארד דולר. הלחץ לפנותה – מסיבות אקולוגיות וחברתיות הממסכות את תפיסת הקרקעות – גובר מדי יום. כוחות פיננסיים, המגובים בידי המדינה, דוחקים לפינוי בכוח של השכונה, ולעתים משתלטים בכוח על אדמה שבמשך שנות דור היתה בשימוש. צבירת הון דרך פעילות נדל"נית משגשגת משום שהאדמה נרכשת כמעט ללא עלות.

האם המפונים מקבלים פיצויים? בעלי המזל מקבלים מעט. אבל בעוד החוקה ההודית מציינת בפירוש שהמדינה מחויבת להגן על חייה ורווחתה של כל האוכלוסיה, מעבר לקאסטתה או מעמד, ולהבטיח את זכות הדיור והמחסה, קבע בית המשפט העליון פסיקות המשכתבות תביעה חוקתית זו. מאחר שתושבי שכונות העוני הם דיירים לא חוקיים, ורבים מהם אינם יכולים להוכיח בכירור את משך מגוריהם הארוך, אין הם זכאים לפיצויים. ההכרה בזכות זו, טוען בית המשפט העליון, תהיה כמתן תגמול לכייסים על פעולתם. הפולשים מתנגדים ולוחמים, או עוברים עם חפציהם המועטים למחנות בצידי הכבישים המהירים, או בכל מקום שבו הם מצליחים למצוא שטח קטן.¹⁴ דוגמאות לנישול אפשר למצוא גם בארצות הברית, אף על פי שבדרך כלל הן פחות ברוטליות ויותר לגאליסטיות: זכות הממשל להפקעת קרקעות נוצלה לרעה כדי לעקור דיירים משכבר בבתים סבירים לטובת שימושי קרקע מועדפים, כמו בתי דירות חדישים וחנויות. כאשר אותגרו מהלכים אלה בבית המשפט העליון בארצות הברית,

14 Usha Ramanathan, 'Illegality and the Urban Poor', *Economic and Political Weekly*, 22 July 2006; Rakesh Shukla, 'Rights of the Poor: An Overview of Supreme Court', *Economic and Political Weekly*, 2 September 2006.

פסקו השופטים שמבחינה חוקתית מותר לממשל המקומי לנהוג כך כדי להגדיל את בסיסי מס הרכוש שהועמד לרשותם.

בסין, מיליונים מנושלים ממקומות בהם התגוררו זמן רב – שלושה מיליון בבייג'ינג לבדה. מאחר והם משוללי זכויות קניין פרטי, יכולה המדינה פשוט לסלקם באמצעות החלטה, בהציעה תשלום מזומן זעום שסייע להם בהמשך דרכם, לפני שתעביר את הקרקע, ברווח גדול, לקבלנים. במקרים מסוימים, אנשים עוברים מרצונם, אבל קיימים גם דיווחים על התנגדות נרחבת, שנענית לרוב בדיכוי ברוטלי בידי המפלגה הקומוניסטית. בסין, העקורים הם כמעט תמיד אוכלוסיות בשוליים הכפריים, המדגימות בדיוק את משמעות טיעונו של לפבר משנות הששים, שהאבחנה הברורה שהתקיימה בעבר בין העירוני לכפרי נשחקת בהדרגה לטובת מערכת של מרחבים נקבוביים של פיתוח גיאוגרפי לא שוויוני, תחת שליטתם ההגמונית של ההון והמדינה. זהו המצב גם בהודו, בה מעדיף כעת הממשל המרכזי, וממשלות המדינות השונות בתוכו, לכונן אזורים כלכליים מיוחדים – לכאורה לשם פיתוח תעשייתי, אף על פי שמרבית השטחים מיועדים לעיור. מדיניות זו הובילה לקרבות אפלים נגד חקלאים, שהנתעב שבהם היה הטבח בנאנדיגראם במערב בנגאל, במארכ 2007, אשר לוכה בתיאום עם הממשלה המרקסיסטית המקומית. מתוך כוונה להפשיר קרקעות לקבוצת סאלים, תאגיד אינדונזי, שלחה המפלגה הקומוניסטית (המרקסיסטית) של הודו שוטרים חמושים לפזר את הכפריים המוחים; לפחות 14 איש נורו ונהרגו, ועשרות נפצעו. במקרה זה, זכות הקניין הפרטי לא הבטיחה כל הגנה.

ומה על ההצעה המתקדמת לכאורה, להעניק זכויות קניין לאוכלוסיות של פולשים, וכך להעניק להן משאבים שיאפשרו להן להיחלץ מעוניין?¹⁵ תכנית כזו עומדת עכשיו לדיון לגבי הפאבלות של ריו, למשל. הבעיה היא שאת העניים, הלכודים בחוסר ביטחון כלכלי ומצוקות כספיות תכופות, ניתן לשכנע בקלות להמיר את זכות הקניין בתשלום מזומן נמוך יחסית. העשירים מסרבים בדרך כלל בכל מחיר לוותר על נכסיהם היקרים; זו הסיבה שמוזס היה יכול לקחת סכין קצבים לברונקס הענייה, אבל לא לפארק אוונו האמיד. האפקט

15 אני ממשיך את המהלך של הרננדו דה סוטו, Hernando de Soto, *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*, New York, 2000;

ראו את סקירתו הביקורתית של טימותי מיטשל, 'The Work of Economics: How a Discipline Makes its World', *Archives Européennes de Sociologie*, vol. 46, no. 2 (August 2005), pp. 297-320.

המתמשך של הפרטת הדיור הציבורי בכריטניה של מרגרט תאצ'ר היה יצירה של מבנה שכירות ומחירים בלונדון-רבתי, אשר מנע ממעוטי ההכנסות, ואפילו מאנשי המעמד הבינוני, גישה לדיור בכל מקום המצוי בקרבת מרכז העיר. אני מהמר שאם יימשכו המגמות הנוכחיות, תוך חמש-עשרה שנה, הגבעות סביב ריו, המאוכלסות כעת בפאבלות, יתכסו בכתי דירות גבוהים עם נוף מרהיב אל המפרץ האידילי, בשעה שדיירי הפאבלות הקדמונים יפוזרו הרחק אל פריפריה נידחת כלשהי.

ניסוח תביעות

אפשר, אפוא, לסכם, שעיוור מילא תפקיד מכריע בספיגת עודפי הון, בקני מידה גיאוגרפיים הולכים ומתרחבים, אך זאת במחיר של הרס יצירתי מסתעף אשר הביא לנישולם של המונים מכל זכות לעיר באשר היא. הפלאנטה כאתר בנייה התנגשה עם פלאנטת משכנות העוני.¹⁶ מדי פעם הסתיים התהליך במרידה, כמו בפריז ב-1871, או בארצות הברית אחרי רצח מרטין לותר קינג, ב-1968. אם, כפי שנראה סביר, יגברו הקשיים הפיסקאליים, והשלב הצרכני, הפוסטמודרני ניאוליברלי שצלח עד כה, של ספיגת ההון הקפיטליסטי באמצעות עיוור, הגיע לקיצו, ומשבר חריף יותר יתפתח, או אז תעלה השאלה: היכן הוא ה-8' שלנו, או, באופן דרמתי עוד יותר, היכן גרסתנו-אנו של הקומונה הפריזאית, בדיוק משום שהתהליך האורבני הוא כבר גלובלי בהיקפו. אותות המחאה ניכרים בכל מקום: אי השקט בסין ובהודו הוא כרוני, מלחמות אזרחים מתפרצות באפריקה, ואמריקה הלטינית תוססת. כל אחת ממחאות אלה יכולה להתפשט. מכל מקום, בשונה מן המערכת הפיסקאלית, תנועות חברתיות אופוזיציוניות, הפועלות בערים ובסביבתן, שרבות כמותן בעולם, אינן מתואמות היטב; לאמיתו של דבר, לרובן אין כל קשר לאחרות. אם בדרך כלשהי היו חוברות, מה היה עליהן לתבוע?

התשובה לשאלה האחרונה היא פשוטה למדי, בעיקרון: יותר שליטה דמוקרטית על הייצור והשימוש בעודפים. מאחר שהתהליך האורבני הוא אפיק מרכזי לשימוש בעודפים, הקמת הנהלה דמוקרטית לפיזורו העירוני היא מזכויות העיר. לאורך ההיסטוריה הקפיטליסטית, חלק מן העודף חויב במס, ובשלבם סוציאלי-דמוקרטיים עלה באופן משמעותי החלק היחסי שעמד לרשות המדינה.

16 Mike Davis, *Planet of Slums*, London and New York, 2006.

הפרויקט הניאו-ליברלי של שלושים השנים האחרונות כוון להפרטה של שליטה זו. מכל מקום, הנתונים לגבי כל הארצות המתועשות [OECD] מראים שחלקה של המדינה בתוצר הגולמי נותר פחות או יותר קבוע מאז שנות השבעים.¹⁷ אם כן, ההישג העיקרי של המתקפה הניאו-ליברלית היה מניעת התרחבות חלקו של הציבור כפי שקרה בשנות הששים. הניאו-ליברליזם יצר גם מערכת חדשה של שליטה ששילבה אינטרסים של המדינה ושל התאגידים, ובאמצעות שימוש בכוח הממון הבטיחה שהחזר העודפים באמצעות מנגנון המדינה יעדיף את הון התאגידים והמעמדות העליונים בעצבו את התהליך האורבני. העלאת חלקו היחסי של העודף המוחזק בידי המדינה ישפיע לחיוב רק אם המדינה עצמה תהיה שוב בשליטה דמוקרטית.

במידה הולכת וגדלה, אנו רואים את הזכות לעיר נופלת לידיהם של בעלי עניין פרטיים או קוואזי-פרטיים. בניו יורק, למשל, ראש העיר המיליארדר, מייקל בלומברג, מעצב מחדש את העיר על פי קווים המיטיבים עם היזמים, עם וול סטריט ועם גורמים טרנס-לאומיים של מעמד ההון, ומקדם את העיר כמקום האופטימלי לעסקים יקרי ערך וכיעד תיירותי נכסף. למעשה, הוא הופך את מנהטן לקהילה מגודרת ענקית אחת למען העשירים. במקסיקו סיטי, קרלוס סלים ריצף מחדש את רחובות העיר התחתית כך שיתאימו למבט התיירותי. לא רק עשירים משתמשים בכוח ישיר. בעיר ניו הייבן שבארצות הברית, המשוועת למשאבים לפיתוח עירוני, אוניברסיטת ייל, מן העשירות בעולם, מתכננת מחדש חלקים גדולים מן המרקם העירוני כך שיהלום את צרכיה. אוניברסיטת ג'ונס הופקינס עושה דבר דומה במזרח בולטימור, ואוניברסיטת קולומביה מתכננת לעשות כן באזורים שלמים בניו יורק, ובשני המקרים הן מציתות תנועות התנגדות שכונתיות. הזכות לעיר, כפי שהיא מובנית היום, מוגדרת באופן צר מדי, ומוגבלת ברוב המקרים לאליטה כלכלית ופוליטית קטנה המסוגלת יותר ויותר לעצב ערים בהתאם למאווייה.

מדי שנה בינואר מפרסם משרדו של מבקר המדינה של ניו יורק הערכה של כלל ערכם של הבונוסים של וול סטריט בשנים ובחודשים החולפים. ב-2007, שנת אסון לשוקי ההון בכל קנה מידה, הסתכמו הבונוסים ב-33.2 מיליארד דולר, רק שני אחוזים פחות מאשר בשנה שקדמה לה. באמצע הקיץ של 2007, הבנק המרכזי והבנק האירופאי המרכזי הזרימו למערכת הפיננסית אשראי קצר מועד

17 *OCED Factbook 2008: Economic, Environmental and Social Statistics*, Paris, 2008, p. 225.

בערך של מיליארדי דולרים, כדי להבטיח את יציבותה. מאותה עת, הוריד הבנק המרכזי האמריקאי את שיעורי הריבית או הזרים היקפי נזילות אדירים כל אימת שהדאו ג'ונס איים לצנח בהריפות. בינתיים, כשני מיליון איש הפכו או הופכים למחוסרי בית בשל עיקולים. שכונות עירוניות רבות, ואפילו קהילות בשולי העיר, נאטמו בקרשים ונהרסו באמצעות נהלי גבייה דורסניים של המוסדות הפיננסיים. לאוכלוסיה זו לא מגיעים שום בונוסים. למעשה, מאחר שעיקול פירושו מחיקת חובות, המוגדרת כהכנסה בארצות הברית, רבים מן המפונים נדרשים לשלם מס הכנסה עבור כסף שמעולם לא היה להם. אין דרך להבין אסימטריה זו אלא כעימות מעמדי מאסיבי. הוריקן פיננסי, מתרגש, ומאיים, באופן נוח (עבור הקבלנים) לסלק את שכונות העוני היושבות על קרקעות יקרות בפוטנציה באזורים עירוניים מרכזיים רבים, סילוק יעיל ומהיר בהרבה מכפי שניתן היה להשיג על-ידי הפקעה.

עודנו מצפים לראות אופוזיציה קוהרנטית להתפתחויות אלה במאה העשרים-ואחת. קיימות, כמובן, תנועות חברתיות רבות ומגוונות המתמקדות בשאלה העירונית – מהודו וברזיל עד סין, ספרד, ארגנטינה וארצות הברית. ב־2001 הוכנס לתוקף בחוקה הברזילאית, כתוצאה מלחץ של תנועות חברתיות, "חוק העיר" הדורש להכיר בזכות הקולקטיבית לעיר.¹⁸ בארצות הברית נשמעו קריאות להסבת חלק גדול מ־700 מיליארד הדולרים של פדיון המוסדות הפיננסיים לבנק שיקום, שיסייע למנוע עיקולים ויממן מאמצים לשיקום שכונתי וחידוש תשתיות ברמה המוניציפאלית. המשבר האורבני המשפיע על מיליונים יקבל אז עדיפות על פני צרכי המשקיעים והמממנים הגדולים. לרוע המזל, התנועות החברתיות אינן חזקות או מגויסות די הצורך כדי לאכוף פתרון זה. הן גם לא התכנסו סביב המטרה האחת של יצירת שליטה רבה יותר על ייעודי העודף, שלא לדבר על תנאי ייצורו.

בנקודה זו בהיסטוריה, המאבק חייב להיות גלובלי, בראש וראשונה נגד ההון הפיננסי, שכן זהו קנה המידה בו עובד כעת התהליך האורבני. אין ספק כי המשימה הפוליטית של ארגון עימות שכזה היא קשה, אם לא מבהילה. ובכל זאת, ההזדמנויות רבות, שכן, כפי שמראה היסטוריה קצרה זו, משברים מתפרצים שוב ושוב סביב תהליכי עיוור, ברמה המקומית והגלובלית, ומשום שהמטרופולין מצוי כעת בנקודה של התנגשות כבירה – האם נעז לכנותה מאבק מעמדי? –

18 Edésio Fernandes, 'Constructing the "Right to the City" in Brazil', *Social and Legal Studies*, vol. 16, no. 2 (June 2007), pp. 201-19.

על צבירה באמצעות נישול, המושַׁתֶּת על העניים ביותר ועל הדחף לפיתוח המבקש ליישב [colonize] שטחים בשביל העשירים. צעד אחד לעבר איחודם של מאבקים אלה הוא לאמץ את הזכות לעיר הן כסיסמת עבודה והן כרעיון פוליטי, בדיוק משום שהוא מתמקד בשאלה מי שולט בקשרים הנחוצים בין עיור לבין ייצור ושימוש עודף. הדמוקרטיזציה של זכות זו, וכינונה של תנועה חברתית רחבה שתאכוף את רצונה, הם חיוניים אם המנושלים רוצים להשיב לעצמם את השליטה שנשללה מהם במשך זמן כה רב, ואם ברצונם למסד צורות עיור חדשות. צדק לפבר בהתעקשו כי המהפכה חייבת להיות עירונית במובן הרחב ביותר של המושג, או לא להיות כלל.

מאנגלית דפנה כרמלי

דב חנין

“עיר לכולנו” כמודל לפוליטיקה של שינוי חברתי

מערכת הבחירות המקומיות שהתנהלה בישראל בנובמבר 2008 כללה ניסוי מרתק במיוחד של פוליטיקה שמאלית בתל אביב-יפו. “עיר לכולנו”, רשימה במצע עירוני שמאלי, על בסיס התארגנות משותפת של מאבקים מרחבי העיר, הצליחה – למרות נקודת פתיחה נמוכה ולכאורה חסרת סיכויים – לייצר איום ממשי על מפלגות הממסד ולהגיע להישג אלקטורלי חסר תקדים. במאמר זה אספר את סיפורה של “עיר לכולנו”, ואציג את מסקנותי ממנו לגבי האסטרטגיה הפוליטית השמאלית הדרושה לנו מול הטורבו-קפיטליזם של ראשית המאה ה-21.

יש בשמאל הישראלי מי שמסכם את המצב בארץ בתמונה דו-קוטבית: חברה קולוניאלית יהודית, שמתקיימים בה הפרדה וניצול על בסיס אתני, שניזונה מכיבוש אותו היא מעוניינת לשמר, מול הקולקטיב הערבי-פלסטיני השואף להתנער מכבלי הדיכוי הלאומי והאזרחי. לתיאור זה יש גיבוי במציאות: חומת ההפרדה על הקרקעות הפלסטיניות, המחסומים, אפליית אזרחי ישראל הערבים בכל מישורי החיים, הצמא למים של האוכלוסיה הברווית בנגב אל מול הברכות הפרטיות ביישובים יהודיים עשירים.

אבל ישנה גם דרך אחרת לספר את הסיפור הישראלי, דרך מורכבת יותר שלטעמי נאמנה יותר למציאות. הדרך השנייה צומחת מפרספקטיבה מארקסיסטית מעמדית, ומתוכה נראית החברה הישראלית בכללותה כמרוכדת ושסועה, כזו שבה שותפים מרבית היהודים והערבים המאכלסים את הארץ באינטרס לשינוי רדיקלי בחלוקת הכוח והמשאבים בחברה. העמודים הבאים יתמכו בניחות הזה באמצעות תיאור ההתנסות של מערכת הבחירות המוניציפאליות בתל אביב-יפו.

תל אביב-יפו מורכבת מצירוף בלתי שוויוני של שתי ערים: תל אביב הגדולה והעשירה היא עיר יהודית בה חיים ערבים מעטים, ויפו, עיר יהודית-ערבית

שתפסה מקום מרכזי בפלסטין ההיסטורית, סופחה לתל אביב אחרי הקמת ישראל והפכה לפרבר מוזנח ועני בשוליה. תל אביב־יפו מונהגת בעשור האחרון בידי רון חולדאי, חבר מפלגת העבודה שהוביל מהלכים משמעותיים של פיתוח קפיטליסטי, אשר כללו גם טיפוח של אזורים בעיר, פיתוח מרכזי תעסוקה ומסחר, הקמת קניונים, מגדלי משרדים ומגורי יוקרה, וקידום חזון פיתוח “מנהטני” – לב עירוני עסקי עשיר המפרנס תעשיית תיירות, ובשוליו אוכלוסיות המתחזקות את המפעל האדיר. תל אביב נתפסת כמקום שטוב לחיות בו, ולכן הפכה לאבן שואבת, במיוחד לצעירים שמצאו בה תסיסה ועשייה תרבותית. תל אביב היא ללא ספק מרכז של ישראל, המקרין על המפה הישראלית כולה. בהשפעת הזינוק של תל אביב־יפו מתפתחות בשנים האחרונות ערים נוספות בסביבתה, תוך שאיבה הדרגתית של הון חומרי ואנושי מהפריפריה.

לקראת בחירות 2008 הצליח ראש העירייה, חולדאי, לגבש סביבו קואליציית תמיכה רחבה, שבמרכזה הרשימה שהקים: שילוב בין מפלגת העבודה למפלגת קדימה – באותם ימים מפלגת השלטון. נוסף על כך שילב במקום גבוה ברשימתו את הפעילה הבולטת ביותר של מרצ בזירה העירונית, ח”כ לשעבר יעל דיין. חולדאי הצליח להשיג לעצמו גם את תמיכת מפלגות הימין (הליכוד, ישראל ביתנו, והמפלגות הדתיות־לאומיות), הגוש החרדי וסיעת הגמלאים המקומית החזקה. בתנאים האלה נתפסה ההתמודדות מולו כמשימה בלתי אפשרית, והבחירות נתפסו כמוכרעות עוד בטרם נערכו.

במצב זה, הצלחתה הגדולה של “עיר לכולנו”, התנועה החברתית־סביבתית הרדיקלית, שקמה כאופוזיציה לקואליציית חולדאי, אכן הפתיעה משקיפים רבים. “עיר לכולנו” הפכה בעקבות הבחירות לסיעה הגדולה ביותר במועצת העירייה (חמישה חברים מתוך 30). יותר מזה – מועמדותי שלי לראשות העירייה, על אף הרקע ה“בעייתי” שלי – כקומוניסט, לא־ציוני, בעל עמדות שמאליות ברורות, זכתה לתמיכתם של יותר מ־34 אחוז מהבוחרים (למעלה מ־46 אלף קולות). הצלחה זו ניתנת להסבר רק על־ידי ניתוח המכיר בסתירות הפנימיות בחברה הישראלית. “עיר לכולנו” הצליחה, קודם כל, כיוון שאיתרה סתירות חברתיות בעיר והציעה להן מענה מתקדם שגייס כוחות שינוי עצומים.

התמונה החברתית של התמיכה ב“עיר לכולנו” ברורה: “עיר לכולנו” היתה חלשה יותר בשכונות העשירות, במיוחד בצפון תל אביב. לעומת זאת, היא הצליחה לחדור למעוזי הימין בשכונות היהודיות העניות של דרום מזרח העיר. היא ניצחה ניצחון גדול במרכז תל אביב, אזורים המאופיינים בדיוור בשכירות. כהגדרתו של מקומון תל אביבי – נוסעי ה“ארבע על ארבע” הצביעו נגד הולכי הרגל.

גם הדפוס הגילאי של ההצבעה הוא מעניין וחסר תקדים בהיסטוריה האלקטורלית הישראלית. "עיר לכולנו" זכתה בתמיכה עצומה בקרב הצעירים – על פי סקרי הבחירות זכתה מועמדו לרוב גדול בקרב בני 35 ומטה, לעומת מיעוט ברור בקרב המצביעים מעל גיל 50.

בעוד הדפוס הסוציו-אקונומי של ההצבעה ניתן להסבר פשוט לאור תכני המצע החברתי של "עיר לכולנו", עליו נדבר בהמשך, הסבר הדפוס הגילאי של ההצבעה צריך להפנות לפתיחות הגדולה יותר של הציבור הצעיר שהסכים לתמוך במועמד קומוניסט ולא ציוני לראשות העיר הישראלית הגדולה, והיה מוכן להאמין בעצם האפשרות לחולל שינוי חברתי של ממש, חרף הביקורת ה"לעגנית" ל"אידיאליזם הנאיבי" של "עיר לכולנו".

ראשיתה של "עיר לכולנו" כשנה לפני הבחירות, כשקבוצה של פעילים שמאליים יזמה הקמת תנועה מבוססת על פורומים (קבוצות-עבודה) של פעילים. בתקופה זו הוקמו בעיר פורומים אזוריים-שכונתיים, ובעיקר פורומים ממוקדי-עניין בתחומי סביבה ותחבורה, דיור, עבודה ורווחה, דמוקרטיה עירונית, חינוך, זכויות קהילות הלהט"ב (אגודת ההומואים, הלסביות, הביסקסואלים והטרנסג'נדרס בישראל). כל פורום ניתח את המצב בעיר בתחום עניינו וגיבש הצעות לפעולה.

הפורומים עמדו במרכזה של "עיר לכולנו", והחלטות התקבלו במשותף באמצעות ועדת תיאום שהורכבה מרכזי הנבחרים של כל פורום. מתוך הנחה שייתכן כי "עיר לכולנו" תישאר באופוזיציה לאחר הבחירות, ועל כן לא יקבלו נציגיה במועצת העירייה שכר, נבחרה רשימה של חברים וחברות, שיהוו יחד סיעה מורחבת במועצת העירייה, במטרה שתהווה גוף מחליט ותומך לחברים שיכהנו בהתנדבות באופוזיציה העירונית.

את הערכים החברתיים והסביבתיים המתקדמים שעליהם הצהירה, תירגמה "עיר לכולנו" לתשובות קונקרטיות בתחומים מרכזיים בתכנון עירוני: תחבורה, דיור, שירותי חינוך ורווחה, שטחים פתוחים, הרחבת הדמוקרטיה העירונית ושיתוף הציבור.

לדוגמה, בנושא התחבורה, בהעדר מערכת תחבורה ציבורית יעילה נותרים רוב תושבי העיר והעובדים בה תלויים בשימוש ברכב פרטי. משמעות הדבר היא פקקי תנועה מחריפים, זיהום אוויר ומצוקת חניה. במשך שנים הוצבה בעיית החניה במרכזן של מערכות הבחירות בעיר. בהשפעתם של יועצי תקשורת התמקדו פוליטיקאים בהבטחת פתרונות חניה – הקמת חניונים חדשים, הוזלת החניה בקיימים, אי אכיפת חוקי חניה בלילות וכו'.

בניגוד לכיוון הזה, "עיר לכולנו" טענה שהבעיה האמיתית אינה המחסור במקומות חניה אלא המחסור בתחבורה ציבורית יעילה, והציעה ליצור בעיר מערכת של אוטובוסים מהירים, שיפעלו בנתיבי אורך ורוחב אשר יופקעו בלעדית לטובת התחבורה הציבורית. טענתנו היא שתחבורה ציבורית תכופה ואמינה תביא את הציבור להעדיף את האוטובוס, כפי שקרה בערים אחרות בעולם (למשל קוריטיבה בברזיל). במקביל הציעה "עיר לכולנו" לתת עדיפות דרך לרוכבי אופניים ולהולכי רגל, והציעה מגוון של שיפורים בתכנון התנועה בעיר ברוח האלטרנטיבות האלה.

היגיון חברתי דומה הינחה את החשיבה בעניין הדיור. עליית המחירים בעשור האחרון יצרה תמריצים גדולים בשביל העירייה – לפנות אוכלוסיות ותיקות ולהחליפן בתושבים עשירים ובזרים, בחלק מהמקרים במגדלי יוקרה ובמתחמים מסוגרים. תהליך זה ניכס שטחים עירוניים פתוחים, פירק קהילות ותיקות, פגע בחשיפה לאוויר הים ויצר עומסי תחבורה קשים במרכז העיר. מדיניות זו פגעה במיוחד בציבור הצעיר. מתוך תפיסה שהעירייה היא האחראית הראשונה למימוש זכותם של תושבי העיר לדיור איכותי ובר השגה, תבעה "עיר לכולנו" להגדיל את ההיצע של דירות קטנות ובינוניות לתועלתו של ציבור הצעירים והמזדקנים המתגוררים בתל אביב-יפו, בנוסף לבניית דיור בר השגה ודיור ציבורי בחסות העירייה. תכנית זו משתלבת בתכנית התחבורה של "עיר לכולנו", אשר תאפשר פיזור מרחבי מסוים של הביקושים.

בתחום יחסי העבודה התחייבה "עיר לכולנו" שעירייה בהנהגתה תעסיק עובדים באופן ישיר (ולא כעובדי קבלן) בהסכמים קיבוציים. הצענו שינוי מדיניות ביחס למהגרי העבודה. בתחום החינוך והרווחה דרשנו את בלימת ההפרטה של שירותי הרווחה והשבת האחראיות על תחומים אלה לידי העירייה והמוסדות הקהילתיים. בשאלות סביבתיות – זיהום אוויר, גישה לפארקים, למתקני ספורט, לים – הציעה "עיר לכולנו", מול חזון מנהטן של המזרח התיכון, חזון של אורבניות שוויונית בת קיימא. הסיסמה "להחזיר את העיר לתושבים" כיוונה לחלוקת המשאבים בעיר, אבל לא פחות מכך, להרחבה דרמתית בשיתוף הציבור, בשקיפות של מוסדות העירייה ובחיזוק ועדי השכונות.

בנוגע ליפו, הציעה "עיר לכולנו" שותפות יהודית-ערבית בניהול משאבי העיר במקום. "עיר לכולנו" שאפה לאחד במסגרתה גם את נציגי הקהילה הערבית ביפו. ואולם, משיקולים פנימיים החליטה הנהגת האוכלוסיה הערבית ביפו לרוץ לבחירות ברשימה נפרדת, יפואית. רשימת "יאפא" זכתה גם היא במושב במועצת העירייה, והיא מקיימת שיתוף פעולה הדוק עם "עיר לכולנו" באופוזיציה העירונית.

אך "עיר לכולנו" לא המתמצתה ברעיונות מחודדים, אלא היוותה גם מסגרת של ארגונים ופעילים. חלק משמעותי מהתרחבותה נבע מהתחברות לקבוצות מאבק עירוניות: אוהדי ספורט שנאבקו נגד הריסת אולם הספורט הביתי שלהם, קבוצות הורים שנאבקו בסגירת גני הילדים העירוניים בשכונותיהם, תושבים ערבים שנאבקו להגנת זכויות הדיור ביפו, צעירים שנאבקו נגד עליית שכר הדירה בעיר, פעילים שדרשו הקמת גינה ציבורית בשכונתם, קבוצות שעסקו בהגנה על זכויות עובדים בעיר. בסופו של תהליך, כללה "עיר לכולנו" פעילים עצמאיים רבים שעד אז לא לקחו חלק במאבקים עירוניים ולצידם חברים בארגונים ובמפלגות שונות. העדר הדרישה להזדהות מפלגתית כתנאי כניסה לפעילות פוליטית מוניציפאלית הפך את "עיר לכולנו" למסגרת-מעבר נוחה עבור אנשי החברה האזרחית ועולם העמותות לתוך הפוליטיקה.

אחד המאבקים העירוניים החריפים ביותר שמתנהל בעיר, ואשר מצא מקום ב"עיר לכולנו", הוא זה של תושבים יהודים משכונת כפר שלם (שכונה שהוקמה על חורבות כפר ערבי אחרי 1948), שניצבו מול ניסיונות העירייה לפנותם מבתיים לטובת מיזמי נדל"ן גדולים. באמצעות התארגנות מקומית והנהגה מקומית חזקה, התפתח בשכונה מאבק נגד הריסתו של מתחם בתי מגורים ונגד האיום להריסת מתחמים נוספים.

לאחר תקופה של פעילות החליטו כמה מראשי ועד השכונה, שהשתייכו דווקא לימין הפוליטי, להצטרף באופן רשמי ל"עיר לכולנו". במקביל, יצרו גם שיתוף פעולה עם תושבים ערבים ביפו, שפעלו נגד הריסת הבתים שם. דרך הפעילות ב"עיר לכולנו" נוצרה שפה משותפת בין המאבקים השונים, וזוהו במשותף דפוסי פעולה עירוניים שמשפיעים על תושבי העיר באזוריה השונים (כוחנות, הדרת אוכלוסיות מוחלשות מקבלת החלטות, העדפת שיקולים נדל"ניים על פני טובת הקהילה), והתגבשה הנכונות לפעול נגדם במשותף. שילובו של מאבק כפר שלם עם מאבקים נוספים קידם אל מרכז הזירה העירונית הנהגה מסוג חדש – לא עסקני מפלגות ותיקים, אלא פעילי מאבקים קונקרטיים, נציגי תושבים אמיתיים. אהרון מדואל, למשל, מזכיר ועד כפר שלם וממנהיגי המאבק שם, מכהן היום כחבר מועצת העירייה מטעם "עיר לכולנו", עמדת כוח שמעניקה לתושבי השכונה יתרון עצום בהשוואה לתנאים שבהם נאבקו עד כה, ובה בעת מכניסה דם חדש ומחויב לשורות הנהגת העיר.

בסופו של תהליך, "עיר לכולנו" היתה מעין קואליציית אינטרסים של פעילים שיצאו להיאבק בבחירות המוניציפאליות על מה שראו כאינטרסים הישירים שלהם ושל קהילותיהם. זו לא היתה התארגנות סולידרית למען האחר,

או התארגנות של חזקים להפיכת העיר למקום של חמלה כלפי מוחלשים. זה היה מפעל משותף של פעילים שיצאו להילחם יחדיו בשורשי המנגנון המנשל אותם מהעיר שרצו בה עבור עצמם.

העובדה שהתנועה כללה, בסופו של תהליך, פעילים מזירות כה רבות בעיר איפשרה לנו גישה ישירה כמעט לכל שכונה בעיר. אבל יותר מכך, היא טענה את מערכת הבחירות באנרגיה ויוזמה שמאבקים המבוססים על סולידריות בלבד אינם מצליחים לגייס. אנשים משכונות מבוססות יחסית, כמו גם משכונות מוחלשות, יצאו למאבק על ראשות העיר כשלנגד עיניו של כל אחד מהם האינטרסים הישירים שלו. הוא/היא יצאו למאבק הזה כשהם מודעים לגודלם ולריבויים של הכוחות מרחבי העיר השותפים לחזון הקולקטיבי לעיר, שבו מתמשים האינטרסים הפרטיים לכדי חברה שטוב יותר לחיות בה. במובן זה "עיר לכולנו" לא היה רק שמה של תנועה, אלא גם סיסמה של מאבק.

"עיר לכולנו" יצאה לקמפיין הבחירות ללא משאבים. התנועה לא נתמכה בידי בעלי הון או מפלגות פוליטיות, וכיוון שלא היה לה ייצוג במועצת העירייה היוצאת, היא לא נהנתה מהלוואות ממשלתיות לניהול מערכת הבחירות. המשאב המרכזי שעמד לרשותה היה מערך של כ-2,000 מתנדבים שביצעו פעילות שטח – יצירת נראות, חלוקת חומרי פירסום, שיחות עם קרובים וחברים, ופיקוח ביום הבחירות עצמו.

האמצעי הפרסומי המרכזי להשגת נראות בעיר היה שלטי מרפסות שיצרו דימוי ויזואלי רב עוצמה. מול שלטי החוצות הקנויים העצומים, ותמונות הענק של המועמדים האחרים, מתנדבי "עיר לכולנו" שכנעו מאות רבות של תושבים לתלות על מרפסות בתיהם בכל רחבי העיר שילוט פשוט, בן שלושה צבעים, ועליו רק שם התנועה ושמו של המועמד. שלטים אלה המחישו כי מאחורי כל אחד מהם עומדים אנשים, בעוד שמאחורי השילוט הקנוי עומד רק כסף.

במקביל הושקעו מאמצים, רובם התנדבותיים, בקמפיין אינטרנט נמרץ: סרטוני ביקורת על התנהלות העירייה תחת הסיסמה "זו לא העיר שלי", וביניהם סרטון של אמנים וידוענים, זכו לצפייה מאסיבית. בנוסף להפצת מסרים סייע קמפיין האינטרנט בגיוס תומכים ובקיום קשר שוטף בין הפעילים ועם הנהגת התנועה.

גם בשל הצורך לצמצם את עלויות הקמפיין, וגם מרצון לממש את סיסמתנו בדבר החזרת העיר לתושבים, עשתה "עיר לכולנו" שימוש מאסיבי בשטחים

ציבוריים. ההכרזה על המועמדות לראשות העיר, למשל, נערכה בגינה ציבורית שבשנות השמונים התנהל בה מאבק קשה נגד תכנית העירייה להקים חניון על שטח הגן. לאורך מערכת הבחירות קיימנו פעילויות רבות נוספות תחת כיפת השמים.

אף על פי אף שהקמפיין נתפס כבעל סיכוי קלוש, הוא התנהל מראשיתו באקורדים מאזורים. מיד אחרי הכרזת מועמדו יצאה חברת הכנסת שלי יחימוביץ, המזוהה עם האגף היותר סוציאלי-דמוקרטי וחברתי של מפלגת העבודה, בהתקפה חריפה נגדה. טענתה היתה כי איני ראוי לכהן כראש עירייה בשל היותי "אנטי-ציוני, המטיף לסרבנות לשירות צבאי", ומשום שלטענתה איני שר את ההמנון הלאומי ואף אינני עומד בעת שירתו. טענות אלה, שהיו בהן אי-דיוקים ברורים (ביקרתי בפומבי את ההמנון משום שמילותיו מדירות אזרחים ערבים, אבל בוודאי שכנציג ציבור אני מכבד אותו), הפכו את הבחירות העירוניות לזירה של דיון שחרג אל שאלות לאומיות. בהקשר זה חשוב להדגיש: התמיכה ב"עיר לכולנו" ובי אין פירושה שהמצביעים החליטו לאמץ עמדות ביקורתיות כלפי הציונות, או כלפי שאלת הסרבנות. אבל היא בהחלט מלמדת כי אותם בוחרים היו מוכנים להחליט ולהצביע על בסיס שיקולים אחרים לחלוטין.

הנושאים הפוליטיים והאידיאולוגיים עמדו למעשה ברקע של הקמפינים במערכת הבחירות. ערב הבחירות, קיבלו תושבי תל אביב כרוז בצבעי "עיר לכולנו" (אדום וירוק), עם תמונתי, ומאחור ציטוטים שנועדו להציג אותי כאויב העם. הופצו גם כרוזים ובהם קריאת ההפחדה – "הצבעת דב חנין – קיבלת מוחמד ברכה", וציטוטים מתוך דבריו שלו, בניסיון לשכנע את הבוחרים כי הצבעה עבורנו פירושה תמיכה ב"הרס מדינת ישראל". כיומיים לפני הבחירות הופיעו כרוזי אזהרה דומים גם בבתי הכנסת בעיר.

הותקפנו בבחירות האלה מכל עבר – על-ידי קואליציית חולדאי, על-ידי רשימת מרצ שראתה בנו איום משמאל על כוחה, ועל-ידי רשימת ה"ירוקים" שביססה את הפוליטיקה הסביבתית שלה על הפרדה חדה בין שאלות סביבתיות לסוגיות מדיניות וחברתיות. בשלב מסוים פירסם גם מבקר הספרות נסים קלדרון מאמר נרגש ובו קרא לא להצביע בעדי. ערב הבחירות הוקמה גם רשימת צעירים נפרדת, שנתמכה על-ידי ראש העירייה ונועדה למשוך קולות צעירים מ"עיר לכולנו". על רקע זה יש לראות את תוצאות הבחירות כהצלחה נאה עוד יותר. לצד ההישג האלקטוראלי, נחלה "עיר לכולנו" ניצחון של ממש בקביעת האג'נדה של מערכת הבחירות העירונית. במשך שנה אינטנסיבית הצלחנו

להביא את העירייה לא רק להכיר בבעיות התחבורה והדיור, שאת קיומן הכחישה עד אז, אלא גם להודות באחריותה לפתרונן. שאלת החניה נדחקה לטובת שאלת התחבורה הציבורית, תכניות הדיור והסביבה של “עיר לכולנו” שוכפלו לתוך מצעיהן של שאר הרשימות, וסיסמאות כמו דיור ברהשגה התקבלו למעשה על כלל המתמודדים. בסופו של מסע הבחירות הבאנו לשינוי עמדות, ולו מן השפה אל החוץ, בקרב יריבינו.

מיד לאחר הבחירות הכריזה “עיר לכולנו” שתשמש אופוזיציה לראש העירייה המכהן, וזאת חרף היתרונות הגדולים שבהצטרפות לקואליציה, שביניהם שכר לנבחרי התנועה. מאז פועלת התנועה על בסיס התנדבותי, שבמסגרתו חברי המועצה המכהנים בפועל הינם שלוחה של גוף פעיל, חוקר, המעורב במאבקים ציבוריים בעיר, ומקיים חיים תנועתיים תוססים.

הסיעה הוכיחה שגם מהאופוזיציה אפשר להוביל שינויים: ההצבעות של חברי המועצה מתועדות, דיוני המועצה מועלים לאינטרנט, ערוצי התקשורת עם תושבי העיר הורחבו משמעותית, ופרסומים פורנוגרפיים חנימיים מסולקים. יתר על כן, התכניות להריסת בתים בשכונת כפר שלם הוקפאו כדי לאפשר תהליך של הידברות עם התושבים. ולראשונה מזה שנים, החלו מאמצים לשיפור התחבורה הציבורית בעיר.

כאמור, לסיפורה של “עיר לכולנו” היו הדים במערכת הפוליטית הארצית, גם אם, לצערי, רק במובנים שטחיים כמו ‘גילוי’ האפשרות להניע צעירים לפעילות פוליטית, או הפוטנציאל הטמון באינטרנט כזירה פוליטית. ככלל, בעבור פעילים רבים, וביניהם אני, היה הקמפיין בית ספר פוליטי במובנים רחבים ביותר.

ראשית, מערכת הבחירות חיזקה את התובנה שגם ללא ניצחון מלא ניתן לייצר פוליטיקה אפקטיבית. בקביעת סדר היום של הבחירות, ולאחר מכן בשינוי העירייה מספסלי האופוזיציה, מראה “עיר לכולנו” כי יש טעם לצאת למסעות פוליטיים גם כשהתנאים הראשוניים אינם נראים מבטיחים. נוכחות משמעותית בפוליטיקה, גם אם לא ניצחון מלא, בוודאי עדיפה על החרמה ואדישות כלפי המערכות הפוליטיות.

שנית, הצלחה בבחירות איננה מותנית בהצטמצמות לייצוג עמדות הציבור המתבטאות בסקרים. עמדות הציבור תלויות מאוד בהתנהלותה של הפוליטיקה, ובמסרים ובשפה שאליהם הוא נחשף בעת גיבוש עמדותיו. הציבור התל אביבי והיפואי, שנהג להגריר את בעיותיו כמחסור בחניה, אימץ, במהלך מהיר, שפה

חדשה ודרישות פוליטיות אחרות. ניתן, על כן, לנצל תקופת בחירות, שבה האוזן הציבורית קשובה יותר לשאלות של מדיניות, כדי להניע שינוי תודעתי בשאלות עקרוניות. במיוחד במערכות פוליטיות מרובות מפלגות (לעומת דו־קוטביות), יש משמעות לקול ייחודי ומעורר תקווה, ולסימון של טריטוריה אידיאולוגית מובחנת הקוראת לשקול מחדש עמדות והשתייכויות. לפחות במקרה שלנו, זה השתלם פעמיים – גם בהישג אלקטורלי, וגם בשינוי בפועל של תפיסות משפיעות בעיר.

שלישית, ניתן לבסס פוליטיקה על שיח שעניינו צרכים מוחשיים כמו תחבורה או חינוך, העוקף את הסימבוליקה הלאומית והממסדית. במערכת הבחירות העירונית נעשו ניסיונות בלתי פוסקים לגרור את "עיר לכולנו" לוויכוח על סמלי המדינה – ציונות, ההמנון, נאמנות למדינה. בהחזרה עקבית של הדיון לשאלות הקונקרטיות של שוויון בגישה למשאבים, פתרון בעיות היסוד של תושבי העיר, יהודים וערבים, אפשר היה להגיע למצב שבו, לפחות בקרב האוכלוסיה הצעירה (מתחת לגיל 40) היתה לשאלות הסימבוליות השפעה שולית בלבד על ההחלטות. היתה זו חוויה מלמדת, להיווכח באפשרות להביס התקפות לאומניות חריפות באמצעות תשובות המחליפות את הלהט הכביכול פטריטי בנאמנות לאינטרסים קונקרטיים של תושבי הארץ כולם.

רביעית, היציאה המאסיבית של פעילי התנועה לרחובות נתנה לתושבי העיר הרגשה שונה בתכלית מתמונות הפלקט של המועמדים האחרים. היכולת להיפגש עם אנשים "כמוני וכמוך", נטעה תקווה בלב העוברים־והשבים, ורצון לבחון במה מדובר, ובסופו של דבר גם להשתייך לתנועה שעד אותו רגע לא שמעו עליה. על אף הבנאליות, מדובר למעשה בתובנה כי פעילות רחוב מאסיבית, נקישה על דלתות שכנים לשם שיחה על שאלות פוליטיות, ומאבקים שכונתיים בסדר גודל קטן ובינוני, התגלו כולם מחדש על־ידי דור שלם של פעילים.

חמישית, למדנו שאפשר לפצות על פערים תקציביים בכוחות מתנדבים. היום אין בלבי ספק שהאפקטיביות של קמפיין עממי התנדבותי גדולה לאין שיעור מזו של קמפיין מסחרי. (כמובן שמוטב קמפיין עממי מתוקצב, אבל לא בכל מקום אפשר לשחזר את קואליציית אובמה).

ולבסוף, החשיבות של עבודה בחזיתות עולה כמעט מדי מערכה פוליטית כתשובה היחידה מול כוחות ניאוליברליים וימניים חזקים. בישראל, כמו גם במקומות אחרים, המציאות הטורבו־קפיטליסטית מייצרת קבוצות הולכות וגדלות של קורבנות.

כפי שטען כבר מרקס, תפקידה האמיתי של הפוליטיקה השמאלית הוא לחשוף

את הסתירות הגלומות בשיטה הקיימת, ולהפוך את הפוטנציאל שמייצרות הסתירות לאנרגיה קינטית שבכוחה לשנות את המציאות. המציאות הפוליטית הנוכחית כוללת סתירות מגוונות, ודרושה אינטגרציה ביניהן שתאפשר מהלך פוליטי משותף. תפקיד השמאל במציאות זו אינו רק לחשוף בפני הקבוצות את התמונה הגדולה ולהמתין ל“התפכחות”, אלא להתגייס להצלחת המאבקים השונים, וליצור שיתופי פעולה שיאפשרו השתתפות פלורליסטית של אזרחים בעלי רקעים ומסורות פוליטיות שונות, המבקשים להשיג יעדים קונקרטיים תוך הסכמה, ולו חלקית, על מערכת ערכים משותפת. העבודה בחזיתות שכאלה דורשת פתיחות, יכולת הכלה של השונה, חשיבה ממוקדת-מטרה, ויתור על אופורטוניזם ונצלנות בתוך שותפות, והתייחסות לשותפות כאל פרויקט שבסופו ייצאו כל השותפים נשכרים.

הגישה הזו הוכיחה את עצמה בתל אביב-יפו, ובה בעת עמדה במבחנים קשים. כמה ימים אחרי הבחירות המקומיות הוכרז על בחירות ארציות בישראל, ומיד לאחר מכן יזמה ממשלת אולמרט מהלך התקפי חסר תקדים בהיקפו ואכזריותו על רצועת עזה. כיוון שלא נבחרתי לראשות העירייה המשכתי, כפי שהצהרתי מראש, בעבודתי כחבר כנסת. באווירת ימי המלחמה הראשונים, בהם כמעט כל הגופים במערכת הפוליטית, לרבות מרצ, הביעו תמיכה במתקפה, הוקעה הביקורת שביטאתי נגדה כבגידה המתנכרת, לכאורה, לסבלם של תושבי ישראל בדרום. קריאתי להידברות כדרך המעשית היחידה להבטיח שקט משני צידי הגבול לא הגיעה לציבור, שכן התקשורת בחרה כמעט שלא להשמיעה. למעשה, חברי ואני נדחקנו אל מחוץ למה שנתפס כטווח הדעות הלגיטימיות בעיני הציבור בישראל.

ובכל זאת, בתל אביב-יפו התנהלה מערכה מאורגנת של מחאה כנגד המלחמה, אשר הלכה והתרחבה בהתמדה. כבר בליל ההתקפה על עזה צעדו אלפים מול משרד הביטחון, ובשבועות שלאחר מכן הלך מספר המפגינים וגדל. הפן המעורר, עבורי, של אותם ימים היה המפגש באירועי מחאה אלה עם פעילים מ“עיר לכולנו” שעד אותו זמן לא לקחו חלק פעיל במאבק לשלום ולסיום הכיבוש.

ועם זאת, ההישג הגדול של “עיר לכולנו” כתנועה פוליטית, לא היה, בעיני, רק בפוטנציאל הצמחתה של מנהיגות שמאלית עתידית, אלא ביכולת להתנהל כחזית רחבה של שותפים אמיתיים בעלי עמדות שונות. בהנהגת “עיר לכולנו” היו גם כאלה שחלקו בחריפות על עמדותי המדיניות, ובכל זאת נשמרה השותפות העמוקה, הפלורליסטית והחברית בתנועה גם בימים של הקצנה והסתה מחוץ לה.

במהלך הבחירות המוניציפליות היו בשמאל שתקפו את "עיר לכולנו" בטענה שהקמת חזית עירונית, הגם שהיא יהודית-ערבית ומקיימת יחסי עבודה משותפים עם רשימת יפו, שגם היא יהודית-ערבית, באה למעשה על חשבון מאבק השחרור הערבי בישראל. לפי טענה זו, במקום לרתום כוחות סולידאריים שמאליים לטובת המאבק האנטי־קולוניאטורי הפלסטיני, תיעלה אותה "עיר לכולנו" אל מאבקים שוליים, חסרי חשיבות, ולמעשה בלתי מוסריים בתוך החברה הפריבילגית.

ימי המתקפה בעזה הראו את פירותיה של הגישה האחרת, המעמדית, לחברה הישראלית בכללותה וגם למאבק נגד הכיבוש ואפליית האוכלוסיה הערבית. בחשבון אחרון, "עיר לכולנו" התבססה על הקמת חזית לאורך אינטרסים חברתיים משותפים, ויצרה שותפות על בסיס האינטרסים האלה, ולא רק על בסיס של סולידאריות של ממשל עם מנושל. היא העבירה ציבור גדול של פעילים צעירים מסע של פוליטיזציה, של עמידה על זכויות חברתיות מול המערכת הקפיטליסטית, של יכולת לזהות בעלי ברית גם במקומות רחוקים לכאורה, ואיפשרה להם לארגן מחדש את תפיסת עולמם על פי סדרי עדיפויות חברתיים יותר, ופחות לאומיים. המעבר משם להתנגדות למלחמה היה עבור רבים טבעי, ונתפס כחלק ממאבק משותף, יהודי-ערבי, על האינטרס המשותף בהידברות, בשלום, ובשילוב מאבקים על החיים בארץ.

היתרון הגדול של הגישה המעמדית למאבק, גם נגד הכיבוש, טמון ביכולת של הפוליטיקה הנובעת ממנו לרתום כוחות מרכזיים בחברה הישראלית לכדי מאבק אפקטיבי ומשותף לשינוי חברתי ופוליטי ממש. המאבק נגד הכיבוש והדיכוי האתני אינו חייב להיות רק מאבק כנגד כל הסיכויים של המיעוט הערבי בישראל (בגיבוי סולידריות מסוימת של גורמי שמאל כאלה או אחרים), אלא יכול להיות מאבקה של תנועת רוב, יהודית-ערבית, שתאבק על עתיד האזור לטובת כל יושביו.

הניסיון של "עיר לכולנו" יכול לתרום לחידוד חשיבתנו על עבודה פוליטית שמאלית במאה העשרים ואחת. בסופו של דבר, היכולת לבנות תנועות המונים שתיאבקנה באופן מאורגן למען שינוי חברתי ופוליטי אינה תלויה רק ביכולת להתגייס לטובת מאבקים פרטיקולריים בסביבתנו, אלא גם ביכולת לתעל אותם אל תוך הזירה הפוליטית בצורה מאורגנת ורחבה. במונחי החשיבה המרקסיסטית, תפקיד השמאל היה ועודנו לנתב את הפוטנציאל הפוליטי הטמון בכל מאבק כזה לכדי אנרגיה קינטית משותפת אל מול מרכזי הכוח הממסדיים בחברה.

סמי אבו שחאדה ופאדי שבייטה

יפו – כלת הים, כבשת הרש

בתקופת המנדט הבריטי היתה יפו (יאפא) העיר הגדולה ביותר בפלסטין. העיר איכלסה למעלה מ-80,000 פלסטינים, בנוסף ל-40,000 שהתגוררו בעיירות ובכפרים הסמוכים. בתקופה שבין תכנית החלוקה של האו"ם, ב-29 בנובמבר 1947, לבין ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, עקרו כוחות צבא ציוניים 95% מתושביה הילידים של יפו. פליטי יפו היוו 15% מכלל הפליטים הפלסטינים שגורשו באותה שנה גורלית. כיום הם מפוזרים בעולם, מנועים מלשוב בידי המדינה האחראית לגירושם.

לפני הנכבה של 1948, היתה יפו מרכז הכלכלה הפלסטינית. החל מראשית המאה התשע-עשרה גידלו תושביה הדירים, בעיקר תפוזים. תפוזי Jaffa הציבו את העיר במקום חשוב בכלכלה הגלובלית. בשנות השלושים ייצאה יפו עשרות מיליונים של ארגזי הדירים לכל העולם, בענף שסיפק אלפי מקומות עבודה לתושבי העיר וסביבתה, וקושר אותם למרכזי סחר גדולים לאורך הים התיכון ואירופה. עם הצלחתו של ייצוא ההדרים, התפתחו בעיר ענפי כלכלה נוספים, מבנקאות לתחבורה ימית ויבשתית, חברות לייצוא וייבוא, ועוד. יזמי יפו פיתחו תעשיה מקומית, ופתחו בתי מלאכה לעבודות מתכת. אחרים ייצרו זכוכית, קרח, סיגריות, טקסטיל, ממתקים, אבזרי תחבורה, מים מינרלים ומוגזים, מוצרי מזון, ועוד.

התיירות היתה נדבך שלישי בכלכלת יפו המנדטורית. רכבות תיירים וצילינים ביקרו מדי שנה באתריה ההיסטוריים והדתיים של העיר, בבניינה היפים, ובאתרים הקדושים לנצרות הפזורים בה. עם הגידול בתיירות התרחבו גם תשתית התקשורת ורשת התחבורה שקישרה את העיר לשאר חלקי פלסטין והעולם הערבי. השקעות נוספות ומקומות עבודה נוספים עוד נוצרו עם הגידול במספרם של בתי המלון, חברות התחבורה ושירותי התיירות למיניהם. יפו היתה גם המרכז התרבותי של פלסטין, מקום מושבם של עשרות מן העיתונים והוצאות הספרים החשובים, כולל היומונים "פילסטין" ו"אל-

דיפה". בתי הקולנוע החשובים ביותר היו ביפו, כמו גם עשרות מועדוני ספורט ואגודות תרבות. מרכזיהן של אחדות מן האגודות, כמו המועדון האורתודוקסי והמועדון המוסלמי, הפכו בעצמם לאתרים היסטוריים המעידים עד היום על עברה התרבותי של העיר. בעת מלחמת העולם השנייה העבירו רשויות המנדט הבריטי את מרכז השידורים של רדיו המזרח הקרוב לאולפנים ביפו, אולפנים שהפכו בעצמם למרכז תרבות מקומי בין 1941 ל-1948. עם הגידול בחשיבותה התרבותית של העיר גדלו גם הקשרים התרבותיים עם מרכזי תרבות אזוריים כמו קהיר וביירות, וכך התחזקה העיר כצריח של תרבות באזור, או כפי שכונתה באהבה – כלת הים.

סיפור הנכבה המתמשכת של יאפא הוא סיפור הפיכתו של מרכז אורבני מודרני משגשג לשכונה שולית מוכת עוני, אפליה, ג'נטריפיקציה, פשע, והרס, תהליך הנמשך מאז גל הגירוש הראשון ב-1948 ועד היום.

שנות הנכבה המוקדמות ביפו

במאוס 1948 הטילו כוחות ציוניים מצור אכזרי על העיר. צעירי העיר הקימו ועדות התנגדות עממיות כדי לעמוד מול המתקפה. שלושה חדשים מאוחר יותר, ב-14 במאי, נפלה "כלת הים" לידי כוחות הצבא; באותו ערב עצמו הכריזו מנהיגי התנועה הציונית בפלסטין על הקמתה של מדינת ישראל. כארבעת אלפים מתוך 120,000 פלסטינים הצליחו להישאר בעירם לאחר הכיבוש. אלה כונסו בשכונת אל-עג'מי, שבודדה משאר חלקי העיר ובמשך השנתיים הבאות נוהלה למעשה ככלא צבאי. השכונה הוקפה בגדרות תיל שסביבן התהלכו חיילים וכלבים. תוך זמן קצר החלו תושביה היהודים החדשים של יפו, בעקבות חוויותיהם באירופה, לקרוא לשכונה הפלסטינית ביפו בשם 'הגטו'.

בן-לילה איבדו תושבי יפו שרוכזו בגטו את כל שהיה להם: עירם, חבריהם, בני משפחתם, רכושם, וכל סביבתם הפיזית והחברתית. כאשר אולצו בידי הצבא הישראלי להתכנס באל-עג'מי מרביתם איבדו את בתיהם. המחוקק, השופט והמוציא לפועל באל-עג'מי היה המושל הצבאי; ללא רשותו אי אפשר היה להיכנס לגטו או לצאת ממנו. גם הזכות לדברים כמו חינוך ועבודה נשללה. מדינות ערב סווגו כמדינות אויב, וכך נמנעה האפשרות לקשר עם בני משפחה, חברים ופליטים שגורשו. זה היה הסיוט שליווה את תושבי יפו הפלסטינים לאחר הנכבה.

בתחילת שנות החמישים סופחה יפו לעיר תל אביב, שהפכה לתל אביב-

יפו. תושביה הפלסטינים הפכו מרוב בעירם למיעוט בן שני אחוזים של אויבי הציבור' בתוך העיר המרכזית של ישראל. עד מהרה החלה העיריה לשרטט תכניות למה שכונה 'ייהוד' העיר, החליפה שמות רחובות לשמות של מנהיגים ציונים, הרסה חלק גדול מן האדריכלות הערבית, והרסה לחלוטין את הבניינים בשכונות ובעיירות הסמוכות, אשר רוקנו ונבזזו בנכבה של 1948. תכנית הלימודים החדשה שהוכנסה לבתי הספר הערבים הכחישה את העבר הפלסטיני של המקום, היבט של מערכת החינוך הישראלית הנמשך עד היום. שמה של כיכר השעון המרכזית של יפו הוחלף ל"כיכר ההגנה".

השוד המזוין הגדול במאה העשרים

אחרי שגירשו את מרבית תושבי יפו, כבשו את העיר, וכלאו בגטו את שרידי התושבים המקוריים, העבירו הרשויות הישראליות את "חוק נכסי נפקדים" (1950) שבאמצעותו נטלה המדינה לבעלותה את רכושם של הפלסטינים, שבעלותם שלהם עליו נשללה מהם לאחר הנכבה. במסגרת יישומו של החוק שלחה מדינת ישראל אנשי ביצוע לכל פינות הארץ כדי לסקור את הרכוש שהשאירו מאחוריהם הפליטים המגורשים, עקורים שלא הורשו לשוב לאדמותיהם ואחרים שהוכנסו אל תוך הגטאות של ערי פלסטין. הזכות על אדמות, בניינים, בתים, בתי חרושת, משקים חקלאיים ואתרים דתיים אלה הועברה לאפוטרופוס על רכוש הנפקדים מטעם המדינה (שנקראת תחילה האפוטרופוס על נכסי אויב), שהיה שייך למשרד האוצר. כך גזלה מדינת ישראל את רכושם של הפלסטינים של יפו אשר גורשו ונכלאו בגטאות.

בראיונות לקראת מחקר זה שמענו תריסרי סיפורים משרידי הנכבה: איך נתפסו בתיהם ששכנו במרחק מטרים ספורים מן הגטו, ולא ניתן היה לעשות דבר כדי למנוע זאת. רבים סיפרו כיצד ניתנו בתיהם למהגרים יהודים, או פשוט נלקחו מידיהם ואיך ניסו לשכנע את הדיירים החדשים בבתיהם להחזיר להם רהיטים, בגדים או מסמכים ותצלומים. במקרים אחדים החזירו הדיירים החדשים פריטים אחדים; במרבית המקרים הם התייחסו לבעלים הפלסטינים כאל פולשים וקראו למשטרה, או דיווחו עליהם למושל הצבאי. דיירים לשעבר בשכונת אל-מנשייה, אחד מאזוריה העשירים יותר של העיר לפני הנכבה, סיפרו על הייסורים שתקפו אותם כאשר עברו במקום שבו עמדו לפנים בתיהם הישנים, וראו מה נותר מן השכונה שבנייניה נהרסו והפכו לפארק ציבורי. סיפורים קשים היו לפלחים מן הכפרים סביב יפו. הם גורשו מאדמתם אך

הצליחו להישאר בפלסטין, אבל ממשלת ישראל העבירה את אדמותיהם לידי מתיישבים יהודים, ואלה שכרו את הפלחים הפלסטינים לעבד את אדמותיהם שלהם, אותן עיבדו מזה דורות, אך הפעם כשכירי יום. למעשה, אחרי שרכושם ונחלותיהם נתפסו או גודרו, הפכו מרבית הפלסטינים ביפו לשכירי יום זולים אצל מעסיקיהם היהודים. העסקתם היתה תלויה ב"נאמנות" למדינה החדשה. כך הפכו האנשים שניהלו את המרכז הכלכלי של פלסטין ליתומים, המתחזים לנאמנים על מנת שיוכלו להאכיל את ילדיהם.

ההפרות היומיומיות של מגורים בצוותא

לאחר שהוקמה מדינת ישראל על חורבות החברה הערבית-פלסטינית, החלה המדינה הצעירה לקלוט רבבות מהגרים יהודים ממדינות תבל, אך לא יכלה לספק את כל מחסורם. המדינה פתרה חסר זה על-ידי חלוקת בתיהם של הפלסטינים שהוגלו ונעקרו למהגרים היהודים. משאוכלסו כל בתי הפלסטינים ביפו, החלו רשויות השיכון הישראליות לחלק את הבתים בגטו אל-עג'מי לדירות, כך שתוכלנה לספק דיור למשפחות יהודיות. למשל, משפחה ערבית בעג'מי, אשר נעקרה מביתה המקורי תוך גירוש קרוביה וחבריה, והתגוררה כעת בבית בן ארבעה חדרים, נאלצה לחלק את ביתה החדש לארבע דירות, כדי לקלוט בו שלוש משפחות של מהגרים יהודים. ארבע משפחות חלקו מטבח וחדר שירותים אחד.

אימי המלחמה, אובדן ארצם, הקרע העמוק בסביבה החברתית, טראומת הדיכוי, הכיבוש והאפליה, הרס בתיהם או גזילתם לנגד עיניהם, והכורח לחלוק את ביתם שבגטו עם האנשים שגירשו אותם מבתיהם המקוריים, חברו כולם ליצירת תחושה של ייאוש ואוזלת יד בקרב שרידי הקהילה הפלסטינית ביפו. דיכאון קולקטיבי זה הוביל רבים מתושבי הגטו למסלול של התמכרות לסמים ואלכוהול כדרך מילוט ממועקת חוסר האונים נוכח הדיכוי הקולוניאלי. דיכוי זה הוא שהפך את "כלת הים" המשגשגת לשכונה תל אביבית מוכת עוני ופשיעה.

1951-1979: הישרדות ושיפור-עצמי

המטרה העיקרית שעמדה לנגד עיניו של הדור הראשון אחרי הנכבה היתה לשרוד בסביבה גרושת חרדות מפני הרשויות הישראליות. התקווה לחיים טובים יותר, לחזרה למצב הדברים הקודם, לחירות, הפכה לגורם מניע בחייהם. בפרט

היה הדבר נכון בשלהי שנות החמישים והששים, כשהעולם הערבי התעורר לקריאת הנאצריזם. הרעיון של אחדות ערבית, שחרור פלסטין, תחייה תרבותית ותקווה שהפיהו רעיונות אלה מצאו קרקע פוריה בחברה הפלסטינית בגבולות "הקו הירוק". זו היתה הסביבה שבה גדלו בני הדור השני, סביבה שהיתה שונה מאוד מזו של הוריהם. הם עברו קשה כדי לפרנס את משפחותיהם ולהעניק לילדיהם חינוך דרך עבודת הכפיים שהמהגרים היהודים מאסו בה עד מהרה. בני הדור הצעיר הם שמילאו את שורות המפלגה הקומוניסטית ותנועת "אל ארד" הנאצריסטית, כמו גם זרמים פוליטיים אחרים ששמו לעצמם מטרה לקרוא תגר על הדיכוי, העוני ונישול הקהילה הפלסטינית בגילוייהם השונים.

ב־1966, עם ההכנות לקראת כיבוש שארית פלסטין, הגידול באופוזיציה הפנימית ודליפת המידע של "דמוקרטיה היחידה במזרח התיכון" יש למעשה שתי מערכות חוק לשתי מערכות אזרחים, זנחה ממשלת ישראל באופן רשמי את הממשל הצבאי. בעוד האפליה השיטתית של אזרחים פלסטינים נמשכה באין מפריע, בשנות השבעים החלה לצמוח בקרב אזרחיה הפלסטינים של ישראל תנועה פוליטית וחברתית חזקה יחסית שהגיעה לשיאה ב"יום האדמה" (1976). ביפו, שיאה של התנועה היה כינון "האגודה לענייני הערבים" ב־1979. האגודה הוקמה על-ידי פעילים ואינטלקטואלים שמטרתם היתה להגן על שרידי הזהות והמורשת של הקהילה הערבית-פלסטינית בעיר, להיאבק באפליה השיטתית נגד הפלסטינים ביפו, ולהיות ראש חץ למערכות הסברה בסוגיות החשובות שניצבו בפני הקהילה הפלסטינית, שהמרכזיות שבהן היו דיור וחינוך.

כל זה קרה באותו עשור שבו "ייהוד" שטחים בתוך הקו הירוק נודע בציבור כמדיניות רשמית של ישראל (דו"ח קניג). תושביה הפלסטינים של יפו המשיכו לחוש בלחץ ההולך וגובר לעזוב את בתיהם שבעיר, לחץ שהופעל באמצעות מדיניות ושיטות אפליה מסוגים שונים, כמו איסור לשפץ בתים, לכאורה משום שלעתים קרובות היו הנכסים רשומים כרכוש נעדרים הנתון בחזקת המדינה. כדאי להבהיר: תחילה גורשו הפלסטינים מבתיהם ברחבי יפו ורוכזו באזור אחד; עכשיו החלה המדינה להתנכל להם בטענה כי הרכוש שבו הם גרים איננו שייך להם אלא לאחיהם המגורשים, ולפיכך הוא שייך למדינה.

הרשויות העירוניות התעלמו מן השכונה, הניחו לבתים רבים להתמוטט, ובמקרים אחדים הורו להרוס בתים של פלסטינים כאשר השיפוץ או ההרחבה נעשו בלא רשיון (ורשיונות כאמור לא הונפקו). כתוצאה מהידרדרות התנאים, עברו מרבית תושביה היהודים של יפו לפרברי העיר, ואף החלו לעבור אל

ההתנחלויות החדשות בגדה המערבית, שם סובסד יוקר המחיה, ועודנו מסובסד, בידי המדינה. החוקרת רות גולדהבר מציינת כי במשך השנים "מרבית היהודים הצליחו לעזוב את השכונות כיוון שיכלו לבחור בין פיצוי כספי לשיכון ציבורי בשכונות אחרות (לדוגמה יפו ד') או בערים אחרות (לדוגמה בת-ים, חולון ורמת גן), בעוד שבשביל הערבים נבנה פרויקט שיכון חלופי אחד שכשל, ובפניהם נותרה ברירה אחת: לקבל פיצוי כספי, פיצוי שלא הספיק למעבר לשכונות אחרות".¹ עוד מציינת גולדהבר כי במסגרת אותה תכנית,

נהרסו 1,347 מבני מגורים בשכונה בידי מינהל מקרקעי ישראל ו"עמידר" בתמיכת הרשויות, שהם כ-41.4 אחוזים מסך כל יחידות הדיור בעג'מי ובג'בלייה. במשך כעשרים שנים יושמה מדיניות מוסכמת של עיריית תל אביב-יפו ומינהל מקרקעי ישראל באמצעות קבלני המשנה, החברות "עמידר" ו"חלמיש", לפינוי ובינוי השכונות הערביות באמצעות הקפאת הבנייה, איסור שיפוצים, הריסת מבנים או אטימתם, ותת-פיתוח של האזור. קיומם של מגרשים פנויים לא מטופלים, בניינים נטושים והרוסים בחלקם וירידה באיכות השירותים הביאה לדימוי של אזור לא מתפקד. למרות הידרדרותו והריסתו של האזור (תשתיות ומבנים) נותר לגור בו תושבים שמרביתם ערבים. (שם)

1979–2000: שובה של הרוח

חלקם היחסי של הפלסטינים ביפו גדל בשנות השמונים, הן כתוצאה מגידול טבעי והן מגידול במספר הפלסטינים שנעקרו מן הגליל והמשולש, והגיעו, בסופו של דבר, ליפו. רמת האוריינות וההשכלה בקרב האוכלוסיה הפלסטינית הבוגרת בעיר עלתה גם היא, והדור של שנות הששים והשבעים התבגר והפך פעיל חברתית. "דור שני" זה יצא נשכר מן הקורבנות של קודמו. רבים מהם פתחו עסקים זעירים משלהם, מסעדות, חברות קבלניות ומוסכים. מעטים אף הצליחו להשלים חינוך על-תיכוני בתחומים מקצועיים כמו משפטים, רפואה, ראיית חשבון, הנדסה ואחרים. האיזון הכלכלי, חברתי ודמוגרפי בעיר החל להשתקם.

1 "תוכנית מדרון יפו" – ניתוח נרטיבים יפואיים בשנות האלפיים", מכאן, כתב עת מטעם עדאללה, לענייני קרקע, תכנון וצדק גליון 2, 2010 עמ' 41-58. גולדהבר מציינת: "במסגרת ניסיונות פינוי התושבים מצפון עג'מי נבנו בשנות השבעים, בחלקה הדרומי של שכונת ג'בלייה, בגבול בת ים, כמה בתי שיכון ולערבים. ואולם, היענות התושבים לרוכשם היתה מועטה. הסיבות לכך היו צפיפות הבנייה, דירות קטנות למשפחות מרובות ילדים, מחירים גבוהים, העדר שירותים קהילתיים מתאימים ובעיקר ריחוק ממוסדות הציבור של הקהילה בעג'מי".

הגידול באוכלוסיה הפלסטינית של העיר והשיפור בתנאים החברתיים והכלכליים הצטרפו לגידול במספר הפלסטינים שהחלו לעבור לחלקים אחרים ממה שנותר מיפו, מעבר לגטו של אל-עג'מי, בעיקר לשכונת ג'בליה שליד החוף. תופעה זו היתה במידה רבה תוצאה של צפיפות יתר בעג'מי, עוני, הזנחה עירונית ומדיניות מפלה, שאסרה על פלסטינים לשפץ את בתיהם.

בשנות התשעים חלה התעוררות פוליטית ותרבותית רבת עוצמה בקרב אזרחי ישראל הפלסטינים, כש"הרור השלישי" החל לגלות ולבטא את זהותו הפלסטינית הילידית. הפער בין האידיאלים של "הדמוקרטיה הישראלית", שעליה למדו בבית הספר, לבין האפליה שפגשו בחיי היומיום גייסה יותר ויותר מבני דורם לזירה הפוליטית. המודעות הלאומית הגדלה של הפלסטינים ביפו התממשה בפרוץ האינתיפאדה השנייה, כשצעירים פלסטינים מיפו מחו נגד האלימות הישראלית הברוטלית בגדה המערבית ובעזה בפורומים שאירגנו, במחאות, בשביתות רעב ובגיוס תרומות במטרה להדגיש את אחדות העם הפלסטיני.

הנכבה המתמשכת של יפו כיום

למעלה מעשרים אלף הפלסטינים המתגוררים ביפו חווים נכבה מתמשכת. איננו משתמשים במונח זה בקלות דעת; זוהי דרך חשובה להבין את ההווה, לבצר את הדרישה לפיצוי על הפשעים, שבוצעו על-ידי ישראל בששים השנים האחרונות, ולהדגיש את דחיפות המאבק לשינוי בעתיד. החיים הפלסטינים בישראל ספוגים באפליה שיטתית ובמדיניות ופרקטיקות ישראליות המכוונות לעקור את הפלסטינים ולייהד את המרחב; את השפעותיהן נראה בתחומי הדיור והזרות.

דיור: הזכות להישאר

הסוגיה הרחופה ביותר הניצבת בפני הפלסטינים ביפו היום היא סוגית הדיור והפינוי. כל פלסטיני ביפו, או שכנו, או קרוב משפחתו, עומד מול צו פינוי בידי הרשויות העירוניות. ההערכה היא שבסך הכל חמש מאות משפחות נמצאות במצב זה. שני התירוצים העיקריים לפינוי הם העדר רשיונות – במיוחד משום שכמעט בלתי אפשרי לפלסטיני לקבל רשיון – או שהמשפחה נחשבת לפולשת בלתי חוקית בביתה שלה, הרשום כרכוש המדינה.

זכויות הבעלות על מרבית הנכסים ביפו הועברו למדינה באמצעות יישום

"חוק נכסי נפקדים" (1950), והמדינה העבירה זכויות אלה לחברת עמידר, המנוהלת על ידה. לאחר שמיקדה את מאמצי הייחוד שלה בגליל ובנגב, עוברת כעת המדינה לעסוק בפלסטינים המתגוררים בערים פלסטיניות, המכונות באופן רשמי "ערים מעורבות", ומצווה על העברתם מבתיים שבהם התגוררו משך ששים שנה, ובמקרים מסוימים אף יותר.

פינוי המוני של פלסטינים מבתיים בערים אלה הוא תהליך כפול. ההיבט הראשון והעיקרי שלו, הוא ייחוד המכוון לשינוי האופי הדמוגרפי של הערים, כך שלא תכללונה מספר משמעותי של פלסטינים, ולמחיקת ה"פלסטיניות" של הנוף. ההיבט השני הוא הג'נטריפיקציה; ברוב המקרים הנכסים המיועדים להריסה מוחלפים בבתי דירות יוקרתיים ויחידות דיור לעשירים. לכן גם הסוכנים הפוליטיים המספסרים לציבור הציוני החדור באידיאולוגיה, וגם סוחר הנדל"ן, המקווים לבנות ולהרוויח מיליונים מן ה"פיתוח", יוצאים נשכרים. עלינו לציין גם כי עג'מי, שהיא בוודאי השכונה הענייה ביותר בתחום השיפוט של תל אביב-יפו, היא בה בעת שכונת חוף שערכה הנדל"ני הוא מהגבוהים בעיר. הדו"ח של "במקום" קובע:

בכל המקרים נחשבו המפונים ל'מחזיקים באופן בלתי חוקי בקרקע', אך רק בעג'מי משמשת החזקה זו עילה לפינוי ללא פיצוי או דיור חלופי. בכפר שלם המטרה המוצהרת היתה להסדיר את התשתיות ולהביא לשיפור באיכות החיים של התושבים. גם בגבעת עמל המטרה הראשונה במעלה של יוזמת הפינוי (בשנות השבעים) היתה לשפר את התנאים בשכונת המצוקה, אך המהפך התאפשר רק כאשר החלה התעוררות נדל"נית.²

אין ספק, מנקודת הראות של בעלי ההון, הפלסטינים ביפו חיים במקום יקר מדי. מנקודת ראות של המדינה הם חיים בין יהודים. מכל ההיבטים הללו הנכבה לא הושלמה.

סוגיית הדיור הפלסטיני ביפו גדולה מסכום מרכיביה, וחורגת ממאות צווי הפינוי וההריסה. אי אפשר שלא לחבר את הנקודות בין עמידר לבין הוצאתם למכירה פומבית של עשרות בתי פלסטינים על-ידי מינהל מקרקעי ישראל, בין העלייה התלולה במחירי הנכסים, לבין בנייתו של "מרכז פרס לשלום" על אדמת פליטים מופקעת, והקמתה של ישיבה פונדמנטליסטית יהודית בלב שכונת עג'מי. תושביה המקוריים של יפו נעקרים ומקומם נתפס בידי בעלי

2 "מצוקת הדיור בקרב הקהילה הפלסטינית ביפו: סוף עידן הדיירות המוגנת בנכסי רשות הפיתוח", נייר עמדה של עמותת "במקום", מארס 2009

הכסף והכוח: עלית הממסד היהודי-ישראלי. בערים פלסטיניות אחרות, כמו לוד ורמלה, כמו גם בנגב וכעת גם ביפו, המדינה מעבירה נכסים למתנחלים יהודים כמעט בחינם, בעוד שבָּנו, האוכלוסיה הילידית של פלסטין, היא נוהגת כבפולשים לא חוקיים.

אנו, הפלסטינים שנשארו באותו חלק של פלסטין שנכבש בידי התנועה הציונית ב-1948, ואולצנו לקבל את אזורותה של המדינה שחמסה את ארצנו, מהווים כעת עשרים אחוזים מאזרחי של מדינת ישראל, אבל בבעלותנו רק 3.5% מהקרקות, אחרי שמרבית אדמותינו ורכושנו הוחרמו בידי המדינה. מאז הוקמה מדינת ישראל, היא יסדה מאות קהילות חדשות למתיישבים יהודים, אולם אף לא קהילה חדשה אחת לפלסטינים.

בורג' אל-סעאה

אחד מסימני ההיכר הבולטים ביותר של העיר יפו הוא מגדל השעון (בורג' אל סעאה) שנבנה בידי העותמאנים בכניסה לעיר העתיקה, שנים רבות מאוד לפני שישראל באה לעולם. עם זאת, תושבי יפו והמבקרים המתבוננים כעת על המבנה, רואים עליו שלט גדול בעברית לזכר ה"גיבורים ששיחררו" את יפו. לעיני מי שפונה משם אל עבר העיר העתיקה מתגלה מראה עוצר נשימה של הים התיכון, המוביל אל השלטים שהוצבו בידי רשויות עיריית תל אביב, בהם אפשר לקרוא על ההיסטוריה של העיר, המכסה אלפי שנים עד ההווה. מפתיע לגלות ששלטים אלה כתובים בארבע שפות, אך ערבית אינה אחת מהן. מפתיע עוד יותר הוא שבאף אחת מהשפות לא מוזכרת התיישבות ערבית, והפלסטינים צצים רק באזכור כ"פורעים". דוגמאות נוספות למחיקה השיטתית של ההיסטוריה הערבית-פלסטינית של המרחב מצויות בשפע, בין השאר בהחלפת השמות הערבים של הרחובות, השכונות וסימני דרך אחרים בעיר בשמות עבריים.

היבט חשוב של ההמצאה מחדש של יפו כעיר ישראלית, נוסף על קבורת זהותה הערבית-פלסטינית, הוא קבורת הראיות לפשעים. אם נסכים שלא היו כאן פלסטינים, הם ממילא לא גורשו. מחיקת הזיכרון הפלסטיני משתקף בעוצמה רבה גם במערכת החינוך הישראלית בבתי הספר הערבים, שתכנית הלימודים בהם מכוונת לטיפוח צעירים פלסטינים צייטנים, ובורים ביחס לזהותם ולעברם. אחרי הנכבה של 1948 עברו בתי הספר הערבים לשליטה של משרד החינוך הישראלי, ובעניינם מילא השב"כ תפקיד ישיר בבחירת מנהלים, מורים וחומרי לימוד. בשיעורים במדעי החברה והרוח לומדים תלמידים פלסטינים על

ההיסטוריה של הקהילות היהודיות באירופה ועל המעשה ההירואי של הקמת המדינה היהודית, ואינם שומעים שום אזכור לאסון שזה המיט על הילידים הפלסטינים. בתי הספר הם גם אתר של איום מפני פוליטיזציה, במיוחד בתאריכי זיכרון בעלי משמעות במאבק הפלסטיני, כמו יום האדמה או הנכבה. בדרך כלל בתי הספר הציבוריים הערביים מקופחים בהקצאת משאבים ותקציבים, ואיכות החינוך בהם ירודה מאוד בהשוואה לזו של הקהילה היהודית. מצב זה מניע הורים פלסטינים רבים ביפו לשלוח את ילדיהם לבתי ספר יהודיים, תופעה המגבירה את משבר הזהות של רבים מהצעירים הפלסטינים בעיר, ואף את קשיי השליטה שלהם בשפה הערבית.

המאבק נמשך

במשך עשורים שיחקו הרשויות הישראליות במשחק המקל והגזר במטרה להפוך את הפלסטינים למיעוט הכנוע המכונה "ערבים ישראלים", מיעוט נטול קשר לזהותו הערבית והפלסטינית, הסובל משכחה קולקטיבית בשאלת יחסו לאדמה הסובבת ולפשעים הנמשכים המבוצעים נגדו, ויותר מכל – נאמן לסוהריו.

החל משנות השבעים, קוראת התנועה לזכויות הפלסטינים תיגר מתמשך על המדיניות והפרקטיקות הישראליות באמצעות מבצעי גיוס כמו זה המתרחש סביב "יום האדמה" בכל 30 למאוס, ומאות פעולות תמיכה באינתיפאדה הראשונה והשנייה. התנועה דחקה את המאבק אל מחוץ לתחומי הלאומיות והדת השטחיים, והפכה אותו למאבק דו-לאומי שבו פלסטינים ויהודים נאבקים אלה לצד אלה למען הצדק. ביפו הצליח מאבק זה להשיג כמה ניצחונות מוחשיים, ביניהם בלימת ניסיונה של העירייה להפיכת החוף למזבלה, הפעלת לחץ על הרשויות הישראליות לבנות יחידות דיור לפלסטינים בעיר, וכינון מוסדות חינוך ערבים עצמאיים, כמו גני ילדים ובית הספר הדמוקרטי הערבי שפתח את שעריו בשנת 2003. מאבק זה היה הגורם העיקרי שאיפשר לפלסטינים להישאר זקופים בעירם ההיסטורית.

מאבק זה נמשך תחת דגלה של המועצה העממית של יפו להגנה על הקרקעות וזכויות הדיור (הידועה גם כוועדה העממית נגד הריסת בתים ביפו), שנוסדה במאוס 2007 כתגובה ישירה למאות צווי הפינוי שהופקו נגד התושבים הערבים של שכונות עג'מי וג'בליה ביפו. חשיבותה של עבודת הוועדה התבררה לחבריה עד מהרה כשמחקרם הראשוני העלה כי 497 בתים פלסטינים ביפו היו מצויים תחת איום של פינוי או הריסה של מינהל מקרקעי ישראל, שאף העמיד רבים

מנכסים אלה – כולם "נכסי נפקדים" – למכירה פומבית שאף אחד מתושבי השכונה אינו יכול לעמוד במחירה. הוועדה העממית מורכבת מתושבים, פעילים חברתיים ופוליטיים, תנועות, ארגונים ומפלגות פוליטיות. הוועדה לוחצת על זרועות שונות של הרשויות (מינהל מקרקעי ישראל, עמידר, עיריית תל אביב-יפו) להקפיא את כל הפעולות המשפטיות שנקטו לפינוי התושבים הערבים, בתביעה שיפתחו בדיאלוג עם הוועדה במטרה להגיע לפתרון מוסכם. הוועדה גם תבעה לשים קץ לכל מכירה או מכירה פומבית של אדמה "ציבורית" (קרי רכוש נפקדים/פליטים), ולפתח דיאלוג עם הוועדה למען יישום מערכת שתבטיח לטווח הארוך את הנוכחות הפלסטינית בעיר, ותאפשר לצעירים ולזוגות צעירים למצוא דיור ברה-שגה בעיר, במיוחד בשכונות ג'בליה ועג'מי. הכוח המניע את מסע ההסברה של הוועדה העממית הוא הצורך בהכרה בערבים-פלסטינים של יפו כבקבוצה בעלת זכות היסטורית לאדמת העיר ונכסיה, ועל כן בצורך להגיע לפתרונות אלטרנטיביים למצוקת הדיור ביפו, מתוך התייעצות עם הקהילה הילידית.

הוועדה העממית עבדה גם על איסוף מידע ומחקר, בעיקר מתושבי יפו שנפגעו ישירות באמצעות פינוי בתים או הריסתם; על פעולה ישירה למניעת פינוי והריסת בתים, שהיתה כרוכה בגיוס פעילים הנוכחים פיזית בבתי המיועדים להריסה; ארגון פעילויות עממיות כמו מחאות, משמרות, הפגנות, פורומים להחלפת מידע ועוד, וכן קמפיין להעלאת המודעות לייסוריה של הקהילה הפלסטינית ביפו בתקשורת המקומית והבינלאומית. אנו תרים ללא הרף אחר דרכים לגייס תרומות למימון העלויות המשפטיות שלנו ולפעילויות שיאפשרו לצעירים, נשים וזוגות צעירים למצוא דיור ברה-שגה. יותר ויותר, עוסקת הוועדה בארגון של פעילויות פנאי לצעירים וסדנאות שיסייעו לנשים וצעירים לנהל עסקים משלהם.

היפוך הנכבה המתמשכת

היום מוערך מספרם של הפליטים הפלסטינים מיפו בכ־700,000, עשירית מכלל הפליטים הפלסטינים. מרביתם של פליטים אלה חיים בגדה המערבית ובעזה, אך רבים פזורים בעולם וברשותם דרכונים זרים, המאפשרים להם לבקר את שרידי עירם. אחד הצעדים החשובים ביותר להיפוך הנכבה המבקשת לגרוס את הגוף הפלסטיני ולהפיץ אותנו לפינות נידחות בעולם, הוא הגברת המאמצים לחבר מחדש גוף זה. אם הדבר אינו אפשרי באופן פיזי, בגלל מגבלות התנועה

במרחב המוטלות על פלסטינים, הרי האינטרנט וטכנולוגיות אחרות יכולים למלא תפקיד יעיל בתהליך זה.

בה במידה הסולידריות הבינלאומית תמלא תפקיד חשוב בעצירת המדיניות והפרקטיקות הישראליות המהוות נכבה מתמשכת. התנגדות לנכבה זו אולי אינה מסוגלת להשיב לאחור את השעון, ואולי לא נוכל לחיות כאילו ששים השנים האחרונות לא התרחשו, אבל לפחות נוכל לפעול למניעת סבל והרס נוספים של עירנו והחברה שלנו, ולשיקום יפעתה של מי שהיתה "כלת הים".

אלינה קורן

”כמה פעמים ייגמר ענייננו”

הקדמה למסמכים מהנכבה ביפו

ב-21.7.48 החליטה הממשלה על הקמת אגף במטה הכללי, שתפקידו ניהול השטחים שנכבשו עד אותו יום, ובכללם כל הערים הערביות המכונות היום ”הערים המעורבות”. הממשל הצבאי הפך לגורם השלטוני היחיד, שדרכו פעלו משרדי הממשלה בקרב האוכלוסיה הערבית, ומעורבותו גברה בתהליך קבלת ההחלטות ובכל הקשור לניהול חייהם של הערבים. ואולם, כבר בימים הראשונים להקמתו, נדרש הממשל הצבאי להתיר ליהודים להתיישב באזורים הכבושים. תושבים יהודים פלשו, או ”הופלשו”, לדירות, והשתלטו על אזורים שלא יועדו להם. בתוך זמן קצר התהפכו היוצרות: במקום להקצות אזורים ליישובם של היהודים, נדרשו המושלים לצמצם את שטחי המגורים של התושבים הערבים בערים שהיו עד הגירוש ערים ערביות, לרכזם באזורים מוגדרים ומגודרים, ולמנוע פלישה של יהודים לתחומיהם. האזורים היהודיים הוצאו דה־פקטו מאחריותו של הממשל הצבאי.¹

המסמכים הבאים מספקים אפשרות להציץ למה שייחד את יפו. אם תרצו, היתה זו התנפלות של תל אביב, עיר חזקה ולא דווקא עשירה, חסרת־עבר, על עיר לא חזקה מבחינה צבאית, אבל עשירה בעבר ובנכסים: פרטים ומוסדות יהודים עסקו במשך השנה הראשונה לכיבוש העיר בכיזה המונית. אם אין מתעלמים ממראה כיכר השעון, או הבתים המפוארים (שהוזנחו עם השנים), אפשר להבין כמה עשירה היתה העיר הזאת בתרבות דיור ובהיסטוריה עירונית. ואולם, אם מעיינים במסמכים מבינים גם מה היתה משמעות כיבושה של יפו מבחינת השוד הגדול.

1 הממשל הצבאי בירושלים (המערבית) בוטל בתחילת פברואר 1949; באזור רמלה-לוד ובאזור יפו בוטל הממשל בסוף יוני 1949, באזור מג'דל-אשקלון ב-1950, ובעיר עכו בתחילת יוני 1951. הממשל הצבאי בגליל, בנגב ובמשולש בוטל ב-1 בדצמבר 1966.

הדין־וחשבון הראשון תחת הכותרת "מפעולות משרד יפו מיום 24.5.1948 – 18.6" מתלונן באוזני מכותביו על הימים שחלפו בין כיבוש יפו וכתבת הדו"ח: "כל אחד שלח את ידו בביזה וכמויות ניכרות של חפצים ומצרכים הוצאו במשך התקופה מבלי רישיון ומבלי רישום הן ע"י הצבא, ארגון הפורשים או סתם יהודים". בהמשך מתגאה המושל הצבאי על הסדרת הוצאתן של הסחורות מהעיר והוא מונה את המשאיות שעמסו את רכושם של מגורשי יפו: בין 6 ביוני 1948 ועד 18 ביוני הובילו 1274 משאיות כ־5100 טונות של רכוש, טובין וסחורות. ("ב־6.49 הוצאו 65 מכוניות, 7.6.48 – 82 מכוניות, 8.6.48 – 82 מכוניות, 9.6.48 – 98 מכוניות, 10.6.48 – 106 מכוניות, 11.6.48 – 108 מכוניות, 12.6.48 – 69 מכוניות, 13.6.48 – 40 מכוניות, 14.6.48 – 108 מכוניות, 15.6.48 – 105 מכוניות, 16.6.48 – 137 מכוניות, 17.6.48 – 139 מכוניות, 18.6.48 – 155 מכוניות.") בהמשך אומר מחבר הדו"ח, המושל יצחק צ'זיק: "באופן ממוצע מוערכת כמות הסחורות המוצאת על כל מכונית המשא ב־4 טון לערך. כאמור, זהו דיווח על שבועיים בלבד, אבל מכאן אפשר לחשב את שווי הביזה המאורגנת, מאז כיבושה של יפו העשירה, באלפים רבים של טונות. תפקיד הממשל הצבאי לא היה שונה כאן מהתפקיד שמילא בכל חלק אחר של המדינה. העיסוק המרכזי לא היה "ביטחון", אלא העברת הרכוש – באמצעות צווים, תקנות, מעצרים וגירוש – לידי מדינת ישראל והרוב האתני שיצרה.² ובכל זאת, כדי להבין את גורלם של הפלסטינים בתוך מדינת ישראל ואת גורלה של יפו הערבית היום, צריך להבין את תפקיד החקיקה הקניינית, למן הקמת המדינה: כולו היה אינסטרומנטלי, מְפֹלָה וחסר היסוסים. השימוש הנרחב בחקיקה ותפיסות הקרקע שנעשו ללא אסמכתא חוקית בזמן המלחמה ואחריה, שינו לחלוטין את מבנה השליטה בקרקע בתחומי ישראל בהשוואה למציאות שהתקיימה לפני 1948: רוב אדמות הארץ עברו לידי המדינה, גם אם החוקים שנעשה בהם שימוש העבירו לידיה רק את זכויות ה־ז־ק־ה על הקרקע, ולא את ה־ב־ע־ל־ו־ת־עליה. עניין זה חשוב להבנת התרגילים שמינהל מקרקעי ישראל והעירייה עושים כעת ביפו, כדי ליישב את הבורגנות היהודית במקום הפלסטינים העניים.

האזורים שנכבשו נמסרו לידי "האפוטרופוס על נכסי נפקדים" ולידי המוסדות

2 בוויכוחים הקולניים על הממשל חשף הממסד הביטחוני את קלפיו והודה בתפקיד הממשי של הממשל. דו"ח רטנר, שהוגש לממשלה ב־1956, אמר זאת במפורש. הוא זיהה זיהוי גמור בין "ביטחון" לבעלות על קרקעות. ואמנם, זהו המקום שבו הגדירה המדינה מראשיתה את יחסיה עם המיעוט הערבי: קיומו של המיעוט מסכן את קיומנו משום שיש לו נכסים [שעדיין] אינם שלנו.

המיישבים. ביחד עם הרכוש והקרקעות של הפליטים וה"נפקדים", נתפסו שטחי קרקע רבים, בעיקר באזורים חקלאיים שלא היתה כל כוונה להחזירם לבעליהם. הפיתוח המואץ ומפעל ההתיישבות בכללותו נועדו מלכתחילה לקבוע עובדות בשטח, ולמנוע כל אפשרות להחזיר את המצב לקדמותו. נציגי האפוטרופוס על הרכוש הנטוש ונציגי הממשל הצבאי, שהתקשו לקבוע מי הבעלים האמיתיים של הנכסים ושל האדמות, דנו בדרכים לאתר את הרכוש ולחייב את התושבים הערבים לסייע בידם. עוד לפני שמונה אפוטרופוס על הרכוש הנטוש, פורסמו תקנות שעת חירום (נכסי נטושים), ת"ש"ח 1948, שהטילו חובה על כל המחזיק בנכסים נטושים לרשום אותם במשטרה, ופקודת שטח נטוש, ת"ש"ח 1948, שהסמיכה את הממשלה להטיל בצו על כל שטח נטוש את החוק הקיים בישראל. על המושלים הצבאיים הוטל לפרסם הודעה לתושבים הערבים על איסור החזקת רכוש נטוש, ולדרוש מהמוכתרים להמציא רשימות מפורטות של כל הרכוש שנמצא בכפריהם או בסביבתם, רכוש שהיה שייך לפליטים. בביקוריהם בכפרים דרשו המושלים מהמוכתרים שיתוף פעולה מלא עם השלטונות, והתנו את הסיוע לכפר במסירת אינפורמציה נכונה ומלאה על הרכוש הנטוש. באי כוח האפוטרופוס, ביחד עם באי כוח המושלים, בדקו את נכונות המידע שקיבלו. על רקע זה צריך לקרוא כמה מהמסמכים על החיפושים בבתיהם של תושבי הגטו ביפו, שמא היו בבתיהם עוד כמה רהיטים של מי שגורשו כבר מיפו ורכושם נבזז בידי בודדים או מוסדות.

תקנות שעת חירום בדבר נכסי נפקדים, שהפכו מאוחר יותר לחוק נכסי נפקדים, איפשרו להרחיב את שליטת המדינה על אדמות הפליטים ולהעבירן לבעלות יהודית. באמצעות החוק הפך האפוטרופוס לבעל זכויות חוקיות באלפי חלקות אדמה פרטיות, כמעט בכל יישוב ערבי. ללא רשותו, לא ניתן היה לעבד את הקרקע, לבנות עליה או למכרה. לעתים קרובות, החזיק האפוטרופוס בחלקות קטנות בין חלקות אחרות, ומנע בכך את אפשרות איחודן בדרך של רכישה וניצול כלכלי שלהן. החוק אסר על האפוטרופוס למכור קרקע לאנשים פרטיים. קרקע שהוחזקה בידי האפוטרופוס לא ניתנה להעברה, אלא לרשות הפיתוח. כמו כן נאסר על האפוטרופוס להחכיר מקרקעים מוקנים לתקופה העולה על שש שנים, אלא לרשות הפיתוח, או לחוכר אחר שהתחייב בחוזה חכירה לעבדם או לפתחם באופן שיניח את דעתו של האפוטרופוס.

רוב הנכסים שהוחזקו בידי האפוטרופוס הועברו לרשות הפיתוח, והיא זו שניהלה הלכה למעשה את נכסי הנפקדים. וכך, באמצעות רשות הפיתוח העבירה לעצמה המדינה בעלות על אלפי דירות ומבנים ברחבי הארץ, בהם מספר רב של מבנים ביפו.

חלק מהתושבים המקוריים של יפו שחזרו לעג'מי, ואזרחים פלסטינים ממקומות אחרים, שוכנו במעמד של שוכרים בדירות פלסטיניות שעברו לידי רשות הפיתוח. הם התוספו לאלפי משפחות פלסטיניות שנשארו ביפו, אבל הצטוו לצאת מבתיהן ולעבור ולהתגורר בבתים של פלסטינים אחרים במעמד של דיירים מוגנים מכוח החוק להגנת הדייר. למן 1997, כתוצאה משינוי במדיניות הממשלתית, שאיפשרה למכור את נכסי רשות הפיתוח, איבדו רבים מהתושבים הערבים של יפו את זכויותיהם כדיירים מוגנים של רשות הפיתוח והפכו ל"פולשים", שהחוק ממציא שפע של עילות לפינויים (כמו גם פינוי של יהודים עניים). מכל מקום, כך התחיל השלב הנוכחי של גירוש הפלסטינים מיפו, הפעם לא באמצעות פליטים יהודים מאירופה ולא באמצעות עובדי אדמה, אלא באמצעות להיטי נדל"ן ליד הים. גם כאן יפה שירתו של מחמוד דרוויש: "כמה פעמים ייגמר ענייננו".

כל המסמכים המובאים כאן נלקחו מגנזך המדינה, מן התיקים של משרד המיעוטים. כיוון שבשלב המדובר היה משרד המיעוטים מעין "נציג יהודי של הערבים" בתוך הממשלה, הוא הפך להיות נמען, או מוען, או נמען משני, לתכתובות בעניין גורלם של הפלסטינים שנשארו בארץ. הקמתו של המשרד, עם כינונה של הממשלה הזמנית, ביטא את המגמה של ריכוז הטיפול באוכלוסיה הערבית, שנשארה בתחומי המדינה, והפרדתו מהטיפול באוכלוסיה הכללית. ליד כל מושל צבאי התמנה נציג של משרד המיעוטים, שתפקידו היה לייעץ למושל בענייני המשרד.

ואולם, כבר ביולי 1949, פורק המשרד, בנימוק של כפילות בינו ובין יתר משרדי הממשלה. למען האמת, המשרד פורק בצילו של הממשל הצבאי, ובצל מתח מתמיד סביב השגותיו של שר המיעוטים, בכור שטרית, על מדיניות הממשלה ביחס לאוכלוסיה הערבית. את המשרד ירשו מנגנונים שהתחרו במשרד המיעוטים, משך כל חודשי קיומו, על השליטה באזרחים הערבים, על הגדרת מעמדם, ועל פירוש ההבטחות שניתנו להם במגילת העצמאות. לאחר הפירוק נשארה פעילות הממשלה בקרב הערבים, באופן כמעט בלעדי, בידי הממשל הצבאי ומשרד היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה.

את המסמכים הערפתי להעתיק בכתוב מלא לנוחות הקוראים. ברו"חות הארוכים של המושל תוקנו גם סימני הפיסוק, אשר העידו כי משהו במשרד המושל הצבאי לניאדו לא התמצא בכללי הפיסוק. ראוי כמוכן לשים לב ללשון הביורוקרטית של הכותבים, לדבקות במשימות, ליושב הגמור, ולהעדרה של כל סנטימנטליות, לא ביחס לפלסטינים, וגם לא ביחס לעולים היהודים, הנזכרים בחלק מהתכתובות.

אחרי הטיהור האתני, מסמכים מהנֶכְבָּה ביפו

1. ביזת הרהיטים (מבחר)

2.6.48

לכבוד

מר שיטריט, השר לענייני הערבים והמשטרה

א.נ.

ברצוני להביא לתשומת ליבו שאלה שהובאה לפני על ידי הוועדה הערבית המקומית והיא שאלת החרמת רכוש של תושבים הנמצאים במקום. אדוני ייזכר לבטח שבהסכם הכניעה הובטח לתושבים שלאחר זיהויים וכו', יורשו לחזור לחיים הרגילים. בינתיים קרו כמה מקרים של החרמת רכוש וסחורות של ערבים הנמצאים במקום. מקרה ספציפי הוא בית חרושת למיצים השייך לאחמד אבו לבן בשותפות עם יהודים וכן עוד מקרים של רכוש בחנויות של אנשים הנמצאים במקום.

לדעתי אין להפקיע רכוש של תושבים. אם הרכוש, כמו בית החרושת, דרוש לייצור למטרות המלחמה, אזי צריך להפקיעו ולהפעילו במקום למטרה זו, ולא להוציא את המכונות. כך קרה גם בזמן המלחמה [העולמית]. רכוש גרמני הופקע, אבל לא הוצא. נעשה חוזה ושולם שכר דירה. אסיר תודה אהיה לכבודו אם יואיל להביע לי את חוות דעתו בעניין זה.

בהזדמנות זו הייתי מבקש להודיעני מתי אדוני מוכן להיפגש עם הוועדה הערבית המקומית. אני ממליץ על פגישה זו.

בכבוד רב

יצחק צ'יזיק¹

מושל צבאי

1 המושל הצבאי הראשון של יפו, שמונה לעיר עם כיבושה במאי 1948, יצחק צ'יזיק, ניכר בכוונותיו הטובות, אבל הוחלף בידי המושל לניאדו, שהשתייך כבר למנגנון החדש אשר הוקם ביולי 1948.

20.6.48

אל ע. פרסיץ – משרד יפו.

הנני מתכבד להודיעך כי לצערי הרב קרו כמה מקרים נוספים של הוצאת רהיטים מדירות פרטיות, בזמן שצו ההחרמה סימן מקום שונה לגמרי. דבר זה נעשה בנוכחותם של פקחים, ונדמה לי כי א) או שהפקחים יודעים על האיסור ועוברים עליו בכוונה ועל ידי זה נעשים שותפים בעבירה, או ב) הפקחים אינם יודעים על איסור זה. הנני מבקשך לכן להוציא את ההוראות המתאימות לכל הפקחים והרשמים כי עליהם למנוע את הפריצה והוצאת רכוש מדירות פרטיות. מצידי ניתנו הרשות לאסור כל אדם, הכולל גם פקחים, אשר יעברו על הוראות אלו. עבריינים מסוג זה ייאסרו לתקופת מאסר ארוכות.

י. צ'זיק**מושל צבאי**

21.6.48

אל: מר יוסף יעקבסון**הנידון: החרמת רהיטים.**

לרגל ביקוריהם התכופים של באי כוח או"ם והצלב האדום באזור יפו, הנני מציע להפסיק את החרמת והוצאת רהיטים מיפו למשך תקופת ההפוגה. אין, לדעתי, הכרח מיוחד להוצאת רהיטים, דבר העושה רושם עגום מאוד בדרך כלל, ובפרט בימי ההפוגה הנוכחיים. אפשר בתקופה זו להתרכז בהוצאת החומרים הכבדים כגון ברזל, עצים, פחים וכו', הנמצאים במקומות מרכזיים. אשמח לקבל את הסכמתך להצעתך זו בהקדם

יצחק צ'זיק**מושל צבאי**

21.6.48

אל משרד יפו – ע. פרסיין

הנני מצטער לציין כי למרות הוראותי לא לשלוח צעירים לשם חיפוש רכוש בעיר בכדי לקבל אחר כך צו הפקעה מכם, נשנית תופעה זו מפעם לפעם. כדוגמה ישמש המקרה שאירע הבוקר. על יד מחסום הכניסה הופיעו שני בחורים עם רשיונות כניסה מספרים 3032 ו-3035 שניתנו לשאול הס ואפרים סולובייצ'יק, שצריכים היו להיכנס לעיר לחפש מקרר חשמלי בשביל משטרה צבאית.

מיותר להדגיש בשלב זה את השלילה שבתופעה זו. אני דורש שדבר זה ייפסק מיד. אני מבקש הקפדה רבה בהוצאת רשיונות כניסה ולבחון את המטרה שלשמה נכנסים האנשים לאזור יפו.

בהזדמנות זו, הנני להעיר כי רשיונות הכניסה הנ"ל היו מיוחדשים 4 פעמים ובלי תמונות נושאייהן, דבר שהוא בניגוד גמור להוראותי בנוגע להוצאת רשיונות.

יצחק צ'זיק

מושל צבאי

30.6.48

אל מר יוסף יעקובסון, ועדת הקניות המרכזית

הנידון: החרמת רהיטים

הנני מתכבד להתייחס אל מכתבך מס, 48/1054 מתאריך 22.6.48 ומצטער להודיעך, כי אינני מוכן לוותר על דרישתי לא להוציא רהיטים מדירות פרטיות תוך תקופת ההפוגה. אינני מסכים איתך כי הרושם המתקבל על המסתכל מהוצאת חומרים כבדים כגון ברזל, עצים וכו' הינו אותו רושם המתקבל מהוצאת רהיטים. לאור האמור למעלה, הנני חוזר על בקשתי להפסיק את החרמת הרהיטים, לפחות עד שתתקבל החלטת ממשלה בעניין בקשתם של הערבים לחזור ליפו.

י. צ'זיק

מושל צבאי

2. דו"חות המושל הצבאי לניאדו [מבחר]

13.8.48

דו"ח שבועי מס' 2

על פעילות משרדי המושל הצבאי ביפו.

מיום 5.8.1948 עד יום 12.8.1948

1. העברת תושבי יפו:

השאלה שהעסיקה ביותר את המושל הצבאי בשבוע האחרון היתה שאלת פינוי כמה מתושבי יפו וריכוזם במקומות קבועים.

הוועדה הערבית לשעת חירום פנתה כמה פעמים למושל בעניין זה במחאות ותלונות ולבסוף ביקשה ראיון עם שר המיעוטים שנתקיימה במשרדי המושל ביום 11.8.48.

לאחר שמיעת טענות הוועדה הערבית נמסרו על ידי שר המיעוטים ההוראות דלהלן:

אין לפנות את הדירות בבהלה ובחופזה ויש לתת לערבים שהות מספיקה במידת היכולת.

תוך עשרה ימים יש לפנות את הערבים מהמקומות שבהם ישוכנו יהודים. משרד האפטרופוס על רכוש האויב ימציא אמצעי הובלה לערבים, בעלי היכולת בלבד ישלמו דמי הובלה.

הוועדה הערבית תשתף פעולה ותציע דירות להעברה בהתאם לגודל המשפחה.

אם יהיו רהיטים בבתים המוצעים לערבים, יכונסו הרהיטים בחדר אחד שייסגר וייחתם לאחר עריכת רשימה. העתקות מהרשימות תישארנה במשרדי המושל. משפחות שיש להם רהיטים, החייבים לעבור למקום אחר, יוכלו להעביר את רהיטיהם יחד איתם.

רהיטים אשר יהיו בדירות המועברים מניחים שהם שלהם, אבל אם בעל הדירה אינו נמצא ואחר גר במקומו, במקרה זה האפטרופוס על רכוש האויב ייחשב לבעל הרהיטים.

תושבים ערבים זקנים ואנשי שלום יוכלו להישאר בדירותיהם ברשות מיוחדת מאת המושל, שיוכל לדון על כל מקרה ומקרה בפני עצמו. לאנשים כאלה יינתנו רישיונות מוגבלים לתנועה.

הערבים הנמצאים על המקום ואשר בתיהם פונו יוכלו הם בעצמם להשכיר את בתיהם ליהודים.

המשטרה העברית וכוחות הצבא ישתפו פעולה בקשר עם סידור העברות.

2. החזרת החיים הנורמליים ביפו.

לאחר פגישה עם שר המיעוטים ושמיעת המשלחת הערבית ניתנו על ידי השר שטרית ההוראות הבאות:

יש לדאוג להשגת סחורות מהעיר תל אביב לצורכי האוכלוסיה הערבית – בגדים, מכולת, וכו'.

רצוי לפתוח חנות כללית מעין המשביר המרכזי שבה יוכלו הסוחרים הקטנים לרכוש לעצמם סחורה למכירה, וכן סחורה גולמית לעבודה כגון עור לנעליים, בד לתפירה וכו'.

יש לפתוח בית מרקחת ביפו ולעשות את ההקלות לכך. וכן לעזור לרופא השיניים ד"ר דמרז'יאן לפתוח את מרפאתו.

בדבר בקשת הוועדה הערבית להקציב סך של עשרת אלפים לירות למתן חלוטות לסוחרים זעירים, יש לדון בעניין זה עם שר האוצר.

3. בעניין פתיחת בית דין מושלמי

[...]

4. תזכיר הוועדה הערבית לליק-סאקסס.

המושל הצבאי מודיע: משלחת הצלב האדום ביקרה אותי ומסרה לי העתקה מתזכיר שהוועדה הערבית ביקשה לשלוח למועצת האומות המאוחדות. יו"ר המשלחת הביע את דעתו כי אין זה מתפקיד המשלחת לשמש נושא מכתבים לוועדה הערבית וכי תפקידם אינו בשטח של העברת תלונות בצינורות פוליטיים החורגים ממסגרת עבודתם, אלא שהוא מוכן לעשות זאת אם המושל רוצה לצרף תשובה. המושל ענה שגם הוא חושב שאין זה מתפקיד הצלב האדום, אלא שאין הוא עונה באופן קטגורי עד שיתיעץ עם אחד המינסטרים.

מר שטרית קובע שתשובת המושל תהיה כפי שחשב, שאין זה מתפקיד הצלב האדום, וכן שדעת יו"ר המשלחת של הצלב האדום להחזיר את התזכיר לשולחיו כפי שהסכים גם המושל היא הנכונה.

5. בעניין סמכות המושל הצבאי וקביעת השטח.

לדעתי המושל הצבאי הוא הממונה גם על השטח שבו שוכנו הפליטים היהודים. בכדי לסדר שאלות תקציביות, אני אבוא בדברים עם מר קפלן. בנוגע לקשר עם שר הפנים של המדינה, הרי יוכל זה האחרון למנות איש מצדו. בקשר עם זה, מן ההכרח שהמשרד יישאר במקומו ואין להעביר את משרדי המושל למקום אחר.

אני חושב על אפשרות של המעטת חוטי התיל ונתינת אפשרות יותר חופשית

לערבים כדי שלא ירגישו עצמם בתחנת הסגר. כמו כן יש לתת אפשרות לערבים לעבד את שדותיהם ולגדל ירקות בהתאם עם מצב הביטחון.

6. עבודות ניפוי ופינוי

בפגישה שהייתה למושל הצבאי ומר בן זאב, עם מר נקדימון מפקד הגדוד וסגנו מר אנגל, וקצין הביטחון מר אלי, נקבעת תכניתנו כדלקמן:
במשך עשרת הימים שבהם מעבירים את הערבים, יעבור הצבא מבית לבית ויעשה עבודות ניפוי בכל הדירות לגלות נשק וסחורות אחרות.
מפקד הצבא יעמיד לרשות פעולה זו שתיקרא פעולה "תשע", 15 חיילים ביום הראשון של הפעולה, וכוחות אלה יוגדלו אם יורגש צורך בכך.
הכוחות הנ"ל יהיו נוסף לכוחות שתעמיד המשטרה, אין צורך בצו מיוחד להעברת חפצים מבית לבית של המועברים בכל מקרה ומקרה.
האפטרופוס על רכוש האויב יעמיד פקחים ומכוניות.
מר עזריאל ממשרדי המושל ימלא תפקיד של מפקח ראשי בפעולה זו, והוא יהיה קצין קשר בין המושל ושאר הגורמים.
יזמנו פועלים ערבים לעבודה ושכרם ישולם על ידי משרדי המושל.
נכבדים ערבים שיישארו בבתיהם יקבלו רשיונות מיוחדים.

[...]

מ. לניאדו
מושל צבאי

20.8.48

דין וחשבון שבועי מס. 5

פעולות המושל הצבאי ביפו מיום 15.8.48 עד יום 20.8.48

א. קצב הפינוי של הערבים.

פינוי התושבים הערבים ביפו למקומות מגורים חדשים כמעט שאינו ניכר, לשום משפחה לא אירע איזה סבל או פגיעה. רבים מהם מקבלים ברצון את הפינוי בהשיגם מקומות יותר טובים. הוועדה הערבית משתפת פעולה בבחירות מקומות למועברים. חברי הוועדה הערבית ושאר נכבדים זקנים, בס"ה שבע משפחות נשארו במקומותיהם על פי החלטת שר המיעוטים.

ב. תלונה פורמלית של הוועדה הערבית.

למרות הקצב האיטי של פינוי הערבים והיחס הטוב מצידנו אליהם והמצאת אמצעי הובלה חיים, מצאה לנחוץ הוועדה הערבית להגיש מחאה פורמלית עם שליחת העתקה לצלב האדום ולרוזן ברנדוט. עיקר טענתם שיפו נהפכת לבסיס צבאי בניגוד לחתימת הסכם הכניעה. מכיוון שהעתקה נמסרה למוסדות בעלי אופי בין לאומי כנ"ל, נשלחה העתקה מהתלונה לשר החוץ, עם ביאורים מספיקים מצד המושל שיהוו יסוד לתשובה, אם שר החוץ ימצא לנחוץ לענות על התלונה, או אם ישאלוהו על כך מאיזה צד שהוא.

ג. פגישת המושל הצבאי ומפקדי הצבאות ביפו רמלה ולוד עם מפקד המרחב.

ביום 15.8.48 נתקיימה פגישה של כל הנ"ל במשרד "קרייטי" לדון בעניין סידור תעודות זהות חדשות לערבים תפושי נשק, וקביעת הריכוזים של הערבים. קיום קשרים בין הנ"ל, יש דיעה בין המפקדים שאולי כדאי יהיה להעביר 2,500 ערבים שנשארו בלוד, רמלה ותחנת הרכבת של לוד בזמן המתאים לעיר יפו.

ד. מאסר חג' מוחמד אבו־לבן חבר הוועדה הערבית.

שופט השלום נתן פקודת מאסר נגד הנ"ל לאחר חיפוש שנעשה בביתו עד גמר החקירה נגדו.

בביתו של הנ"ל נמצאו חמישה פצצים בכיס בגדו שהיה תלוי בארון. בזמן

החיפוש נוכח ד"ר פרעון והמשרתת וחיילת אחת.

ה. מסירת סך 3,500 לא"י לחשבון אוצר המדינה

בביתו של מוחמד אבו־לבן נמצא סכום של 3,500 לא"י שהוא טוען שהם שייכים לוועדה הערבית. היות והחשבונות עם הוועדה תלויים ועומדים והם חייבים סכום כסף ניכר בעד הקמח, ניתנה הוראה לקצין הביטחון ולמר עזריאל מרכז החשבונות במשרד המושל למסור את הכסף לבנק אפ"ק לפקודת שר האוצר עד סידור החשבונות עם הוועדה, ונמסרה הודעה לשר האוצר בנידון זה. יש לקוות שביחד עם סכומים אחרים שנתאמץ לגבות מהם, נוכל לכסות את הגירעון או לכל הפחות לבוא לידי פשרה.

ו. מפקד תושבי יפו הערבים.

[...]

ז. מצב בית הסוהר ביפו.

[...]

ח. שיכון העולים ביפו.

באסיפה שהתקיימה במשרד המושל הצבאי לדון בעניין הנ"ל נכחו [כאן בא פירוט הנוכחים].

מתוך הדו"ח שנשמע מתברר כי עד היום הזה נכנסו עולים חדשים ליפו, כדלקמן:

במושבה הגרמנית – 120 משפחה, בשטח מנשיה – 250 משפחה, מועמדים

לשטח מנשיה – 250 משפחה, שייכנסו בימים אלו. [סה"כ]: 630 משפחות. רוב המשוכנים הם בעיקר עולים חדשים המקבלים בערך חדר וחצי למשפחה. בכל יפו אפשר לשכן 4,000 משפחות יהודיות בתוך 5,000 חדר בסך הכל 25,000 נפש. בחודש יולי עלו לארץ 9,000 עולים, אבל בחודש אוגוסט יגיע מספר העולים ל-15,000 נפש. רוב העולים נמצאים במחנות, והוצאות החזקתם בלי דירות עולה לסך של 10,000 (עשרת אלפים לא"י) ליום. בכדי למנוע הסתננות אנשים בלתי רצויים החשודים במעשי שוד וביזה, יש לסדר שהביקורים לבתי החולים יהיו רק דרך רחוב ג'ורג'. [...]

הוסכם לאסוף את כל הרהיטים שנשארו בג'בליה במשך ארבעה ימים, כלומר עד יום שני בבוקר, כדי לאפשר שיכון מהיר. פעולת השיכון תספיק לארבעה ימים מחוץ למאה-זחמישים משפחות שתיכנסנה תוך יום אחד והשאר יתחילו להיכנס לאחר יום השני, י"ח אב תש"ח 23.6.48.

ט. חידוש תנועת האוטובוסים ליפו

[...]

י. הפעלת מכון הרנטגן ביפו.

בפגישה שהייתה במשרדי המושל הצבאי ביפו עם בא כוח הצלב האדום והרופאים הערבים הוחלט, על אף מחאתו של הרופא הערבי ד"ר פרעון, להפעיל את המכון הנ"ל, הנמצא בחסותו של הצלב האדום, לטובת התושבים היהודים והערבים יחד, ואם חבר העובדים לא יהיה מספיק, ימנה מטה השירות הרפואי את האנשים מתוך המומחים שברשותו. חסותו של הצלב האדום תינתן גם להבא. המכון יופעל בייחוד לעזרת הפצועים היהודים אשר בבית החולים דג'אני אשר בקרבת מקום.

יא. חוסר ידיים עובדות ביפו.

לרגלי התפתחות העבודה בנמל יפו ובשירותים אחרים נגלה חוסר ידיים עובדות ביפו אף על פי ששכרם של הפועלים הערבים הורם והוא עומד על יותר מכפליים ממה שהיה נהוג עד כה.

יב. העסקת שבויים ערבים.

מנהל הנמל עורר שאלת העסקת שבויים בעבודות רגילות בנמל. לפי דעת המושל מותר להעביד שבויי מלחמה בעבודות מועילות לפי סעיף 27 של אמנת ג'נבה מתאריך 27.7.29 שמדינת ישראל הצטרפה אליה. יש לבוא בדברים בנוגע לעניין זה עם חוגי הממשלה הגבוהים בטרם תופעל שיטה זאת, בפרט בעבודות אשר על ידי הנמל.

[...]

29.8.48

דו"ח שבועי מס' 4**פעולות המושל הצבאי ביפו מיום 21.8.48 עד 28.8.48****1. שימת יד על מחסני הוועדה הערבית**

השאלה הנמרצת ביותר השבוע היתה שימת היד על מחסני הוועדה הערבית ותפישת כל פנקסי החשבונות והדוקומנטים שלהם. הפעולה נעשתה על ידי מינהל האספקה של מחוז הדרום מר טישלר על ידי שליחו מר ברום בשיתוף אחדים מפקידי משרדי המושל הצבאי וכוחות משטרה.

פעולה זו היתה הכרחית בכדי:

- א. לגלות כמה כמויות של מצרכי אוכל ואחרים נמצאים ברשות הוועדה מאחר שלא נענו לדרישתי להמציא לי אינוונטר של כל מה שנמצא ברשותם.
 - ב. לשים יד על הכספים שיימצאו בעין.
 - ג. להבהיר את צרכי הפעולות הנכונות או הבלתי נכונות שנעשו על ידי הוועדה מתוך הספרים והפנקסים, הקבלות, הפקטורות וכו'.
 - ד. לגלות מחסנים נסתרים המוחזקים שלא ברשות.
- הפעולה נמצאת עוד בשלב הראשון שלה והיא נמשכת בכל מארס, ומוקדם עוד למסור דו"ח עליה. לעת עתה יש לציין מה שנמסר לי בעל פה.
- א. נמצאה כמות קפה גדולה אשר חברי הוועדה לא מסרו על מציאותה לעורכי הביקורת. הכמות נמצאת במקומות שונים שאינם מהווים חלק ממחסני הוועדה. מעריכים את הכמות ל-800 שק קמח לבן. כמו זו מחירה אלפי לירות.
 - ב. נמצא מחסן נעליים שלא היה ידוע לי או לעוזרי ואשר מפתחותיו היו בידי אחד מפקידי המושל המחוזי. פקיד זה אומר שמחסן זה מיועד להלבשת ילדים עניים ערבים על פי המלצת הוועדה. לפי העדות הראשונה של פקידי הצרכניה של הוועדה הערבית שנמסרה בכתב למר ברום נודע לנו כי בצרכניה היו מוכרים כל יום מצרכים ל-3,000 נפש ערבים בכסף, ומחלקים ל-2,000 נפש מזונות חינם אין כסף, אם נחשוב ששלושת אלפים נפש אלה קונים כל אחד מהם ב-100 מיל ליום מצרכים יוצא ששהכנסה היא 450 לירה ליום. היכן נעלם כל הכסף הזה ובפרט אם נביא בחשבון שרוב המצרכים או אולי כולם הם קיבלו אותם חינם, ועוד מוסיפים לקבל מהמחסנים המתגלים כל יום.
- זוהי השאלה שהעמדתי אותה בכל חריפותה בפני מבצעי המפעל שאני דורש תשובה מיידית.

הזמן רואה חשבון מוסמך הבקי בשפה הערבית לבדיקת החשבונות.

2. פיקוח על הוצאת הסחורות מיפו

כידוע לכבודו נמשכת הוצאת הסחורות מיפו יום יום על ידי האפוטרופוס על

רכוש האויב. מכיוון שכל הוצאת סחורות דורשת רשיון מאת המושל קיבלו פקידים אחדים מהמשרד הנ"ל ייפוי-כוח לחתום בשם המושל לפי שיטה שהיתה נהוגה עד היום.

שיטה זו לא נתנה אפשרות של ביקורת יעילה על ידי פקידים העומדים בקשר ישיר עם המושל. משום כך פניתי ארבעה פקידים נאמנים כדי שישגחו בשבע עיניים על כל הנעשה.

עבודת פקידים אלה במשך שבוע אחד גילתה כמה וכמה ליקויים בשטח העבודה והפיקוח שדרשתי את תיקונם. ראשית כל דרשתי חיסול מחסן הביניים הנמצא על יד המחסום והעברת כל הסחורות שבו למחסן המרכזי. שנית, רישום יותר מפורט של כל סחורה מוצאת. שלישית, ליווי ולפעמים פיקוח סודי על הפעולות. רביעית, ביטול זכות חתימה בשם המושל לפקידים שאינם עוברים ישר תחת השגחתו.

אקווה שיעילותו של תיקון זה – תתגלה בימים הקרובים.

3. קביעת מקומה ותפקידה של הוועדה הערבית.

במכתב מפורט בן שלושה דפים ששלחתי בשפה האנגלית לוועדה הערבית לשעת חירום בתשובה לכל התזכירים וכתבי השיטנה שלהם, הבעתי בצורה שאינה משתמעת לשני פנים את מקומה ותפקידה.

תמצית מכתבי היא זו:

א. אין לחזור ולהשטין על שיכון היהודים בבתים הריקים של הערבים ביפו בטענה מסולפת שדבר זה מתנגד לאמנת ג'נבה – אין באמנת ג'נבה משנת 1929, ואף לא באלה שקדמה לה משנת 1903, שום רמז לאיסור זה – ופעולה זו היא מותרת לפי כל החוקים והנוהג הבין לאומי בזמן המלחמה.

ב. אין לוועדה להכניס את ראשה לענייני פוליטיקה גבוהה ולהכין תזכירים המעובדים לשם אקספורט. דבר זה אינו מתפקידיהם, ואני לא אעביר תזכירים כאלה לליגה הערבית, וכמו כן הצלב האדום לא יעבירם אלא יחזירם להם כפי שכבר עשה.

ג. התעלמותם הממושכת מהצורך להחזיר את החיים הנורמליים בעבודה, במסחר ובתעשייה – על אף השתדלותו של המושל אינה מראה על רצון טוב לפעול לטובת האוכלוסייה הערבית של יפו.

ד. טענתם ההולכת ונשנית מדי פעם בפעם שהצד היהודי מפר את ההסכם שנחתם בין כוחות ההגנה ובינם – באה רק לסמות את העיניים. ההסכם הנ"ל קובע רק תנאי אחד: שעליהם להישמע להוראות מפקד כוחות ההגנה או באי כוחו אשר ניתנו או יינתנו בעתיד, וזהו התנאי שהם התחייבו לקיים.

הוראות מפקד כוחות ההגנה נמסרו להם עם חתימת ההסכם. עד היום לא נעשה מהצד היהודי שום דבר בניגוד להוראות אלה. מפקד כוחות ההגנה או כל איש

אחר במקומו יוכל למסור הוראות חדשות שעליהם לקיימם, ואם המפקד לא עשה זאת – כי לא מצא סיבה לכך ועליהם להיות שמחים.

ה. התושבים הערבים ביפו הם המאושרים ביותר מכל האוכלוסיה הערבית. הם נהנים ממצב בריאות מצוין, מקבלים מזון בשפע יותר מכל משפחה אחרת בתל אביב, ויש לחדול מדברי קינות ונהי המפזרים אבק בעיניים.

ו. אף כי הוועדה הערבית איננה משתפת עד עכשו פעולה במידה מספיקה – ימשיך המושל הצבאי במאמציו להחזרת החיים הנורמליים ביפו, על ידי פתיחת החנויות, הפעלת התעשיות ובתי המלאכה, וגם יציע על יסוד קופת אשראי למחוסרי אמצעים לפתוח את חנויותיהם ועסקיהם, כי אין אנו מביטים על האזרחים הערבים היושבים ביפו כעל אויבים, ורוצים אנו בטובתם ואם גם הוועדה תדאג לטובתם יהיה בינינו שיתוף עבודה בעתיד. העתקה ממכתבי הנ"ל הקובע פעם אחת ולתמיד את היחסים בין המושל הצבאי והוועדה הערבית נשלחה אל כבודו.

[...]

5.9.48

דו"ח שבועי מס' 5

פעולות המושל הצבאי ביפו מיום 28 באוגוסט 1948 עד יום 5 ספטמבר 1948

1. רישום המצרכים שברשות הערבים.

לאחר שימת היד על מחסני הוועדה הערבית נערכה רשימה של כל המצרכים אשר במחסנים של הוועדה הערבית ביפו.

במחסנים נמצאו ששים־ושניים סוגים של מצרכי אוכל, ולא עולה על הדעת שהם קיבלו אותם מידי המושל שקדם לי.

יש מקום לחשוש שסחורה זו נאגרה במקומות שונים, ואולי גם למטרות שונות מכיוון שבין סוגי הסחורה יש כאלה שהערבים אינם משתמשים בהם כגון סוכריות ממין משובח שמחירם אלפי לירות, ביסקוויטים בכמות גדולה וכו'. אין אני יכול לקבוע לעת עתה את מחירם של המצרכים עד אשר תיגמר ההערכה הנעשית על ידי המפקח על המזונות.

2. העברת המחסנים הערבים למקום בטוח.

בכדי לשים עין פקוחה על המחסנים שנשארו ושערכם עולה הרבה אלפי לירות נתתי הוראות להוציאם מן המחסנים העומדים תחת רשות הוועדה הערבית

ולהעבירים למחסנים אחרים של משרדי המושל לאחר עריכת רשימה מפורטת של כל המועבר.

בפעולה זו עובדים מצדי כמה פקידים ופקחים. לאחר גמר הריכוז יש בדעתו למסור את קביעת כמות החלוקה פעם לשבועיים או לחודש ולמסור להם את הכמות הנחוצה להם. כמובן שאעמוד על כך להבטיח את התמורה בכל האופנים. עבודת החלוקה והמסירה תיעשה על ידי פקידים יהודים.

ההוצאות תהינה מכוסות פי עשרה על ידי מניעת הבזבזים והפקרת המצרכים. יש להכניס שיטת ביקורת יעילה על אוכלי לחם חסד המקבלים מצרכים חינם עד היום.

3. מאמצים ליצור שיטת הכנסות לאוצר.

השיטה הנהוגה עד היום שאנחנו רק מוציאים כסף על הערבים מבלי לקבל מהם כלום אף מאלה היכולים וצריכים לשלם איננה יכולה להימשך יותר. ואני מתכוון לשים לה קץ.

זוהי שערוריה אם מתוך כל תושבי יפו אין אף אחד משלם בעד מים. במשך כל החודשים שעברו סיפקו משרדי המושל את כל ההוצאות למכון המים, פועלים ומכוננים, מבלי לקבל שום תמורה.

אותו מצב שורר גם בענייני כל השירותים הסניטריים והעירוניים שאנו מספקים אותם חינם. ואין איש מבין הערבים אשר ישלם איזה מס שהוא. מתוך תקציב של 2,144 לירות שעלו משרדי המושל הצבאי ביפו בחודש יולי, רק סכום של 340 לירות היה לפקידות המשרד, בשעה שההוצאות לערבים, משטרה ערבית, פועלי ניקיון ערבים, מכונאים וכו' עלו לסך של 1,150 לירות, ולאחר כל זה אין הכנסה של מיל אחד.

משום כך אני מכין הצעה שיהיה אפשר ליצור מקור של הכנסות, לפי שעה אינני מרשה פתיחת בתי עסק, חנויות, מכולת, בתי קפה, וחנויות אופניים וכו', מבלי רשותי ומבלי תשלום מס. גם אלה שהם קיימים חייבים לשלם מס. הכינותי טופסים של בקשות לרשיונות וכן טופסי רשיונות שדוגמתם אמציא לכבודו.

[...]

3. החיפוש אחר רכוש פלסטיני אצל הפלסטינים [מבחר]

24 בפברואר, 1949

אל: מר גד מכנס, המנהל הכללי של מרד המיעוטים.
מאת: מ. שניאורסון, נציג משרד המיעוטים ביפו.

לפי בקשתך ביקרתי עם מר דנקר – בא כוח משרד האפוטרופוס על נכסי נפקדים – בשכונה הערבית ביפו, על מנת לחקור אם נמצא בשכונה רכוש גנוב השייך לנפקדים. בדקנו ב־8 בתים מאוכלסים בערבים, לפי הרשימה שנמצאה בידי מר דנקר. לפי דעתו של זה האחרון ופקידי משרד האפוטרופוס היינו צריכים למצוא בבתים אלו רכוש נפקדים גנוב, אך לא מצאנו שום דבר ממין זה. לבתים מרוקנים מיושביהם לא הובלתי.

הצעתי היא להפסיק תיכף ומיד את החיפושים הנ"ל, כי פעולה זו סכנתה מרובה; לא רק שאין לצפות ממנה לתוצאה ממשית של מציאת רכוש נפקדים, אלא היא עלולה גם לעודד יחסי הפקרות מצד העולים החדשים והחיילים המשוחררים כלפי האוכלוסיה הערבית. האטמוספירה מחושמלת דייה ברובע הערבי הגדור: מפאת המפולת בעיר העתיקה מכניסים עתה עולים וחיילים נכים במקום הפולשים שהוצאו והדבר מעורר אי שקט ופחד בלאו הכי. החיפושים הנ"ל עלולים להשפיע לרעה על התושבים היהודים החדשים שאף הם ייכנסו לבתי ערבים לצרכי חבלה והתוצאות תהיינה בלתי נעימות.

אני מעורר את תשומת ליבך לעובדה שבאי כוח ברית פועלי א"י ביפו התאוננו לפני היום שהפועלים הערבים מפחדים לעזוב את בתיהם לצורך העבודה מחשש גזילת חפציהם בזמן היעדרם.

אני פונה אליך גם בבקשה להמליץ בעד הגברת מספר השומרים ביפו – ולו גם באופן זמני – לשם מניעת התפרצויות מצד העולים והחיילים המשוחררים שהיינו עדים להן בשבוע האחרון.

בכבוד רב

פ. שניאורסון

27 בפברואר 1949

אל: גד מכנס, מנהל הכללי של משרד המיעוטים
מאת: פנחס שניאורסון, נציג משרד המיעוטים ביפו.

הנידון: חיפושים בבתי ערבים ביפו

אני פונה אליך שוב בנידון זה. אתמול ב־24.2.949, פנה אלי שוב מר דנקנר ממשד האפוטרופוס על נכסי נפקדים בבקשה להמשיך את החיפושים בכל בתי הערבים והפעם סירבתי. באותו מעמד קיבלתי לטיפול מכתב מהמנהל של "אוצר מפעלי ים" אל המושל הצבאי ביפו, בו נאמר:

"בימים האחרונים אנו עדים להפרעות רציניות בעבודה מפאת אי הופעתם המסודרת לעבודה של הערבים המועסקים על ידנו במעגן יפו. אנו מבינים כי הנ"ל נגרם עקב החיפושים המוצאים לפועל עתה בשטח יפו. כידוע לכבודו נגרמו לנו גם בלאו הכי הפרעות בעבודה בחודשים האחרונים בגלל מזג האוויר, ואנו עושים מאמץ מיוחד עתה לנצל את הים השקט. נודה לכבודו אם יואיל לנקוט בצעדים האפשריים למניעת ההפרעות."

אני מדגיש שוב בתור אדם המכיר יפה את יפו הערבית שעל ידי חיפושים אלה לא ימצא שום דבר. פעולות החדירה לתוך בתי ערביים ומעשי החיפושים עלולים לגרום אך ורק נזק מוסרי ומדיני, וכרגע ההתמרמרות גדולה מאוד. אני מבקש, אפוא, בכל לשון של בקשה, לעשות את כל האפשרי למען יבוטל צו החיפושים הנ"ל.

פ. שניאורסון

4. הריסתה של שכונת מְנְשִׁיה

אוקטובר 1948

אל: שר הכספים.
מאת: הוועדה להריסת בתים בגבולות יפו.

הנידון: הריסת שכונת מְנְשִׁיה

1. בישיבתה של ועדת השרים לענייני רכוש נטוש, שהתקיימה ביום 17.9.48 הוטל על החתום מטה לחוות דעת בעניין הנדון.
2. ביום 19.9.48 נועדה הוועדה לפגישה עם באי כוח ע.ת.א ובתוכם המהנדס העירוני וקיבלה מהם הסברים בעל פה על צורך ההריסה והיקפה. לפי בקשת

הוועדה המציא המהנדס העירוני לוועדה הסברים בכתב במכתבו מיום 30.9.48 אשר העתקו הימנו ר"ב.

3. ב־20.9.48 סיירה הוועדה בשטח הנדון ועמדה מקרוב על מצב הבניינים מבחינת בניין ערים ומבחינת הבריאות והסניטציה.

4. בישיבותיה בימים 7.10 ו־10.10.48 דנה הוועדה בחומר שהוגש לפניה ולאחר שביררה את השאלות הכרוכות בהריסה ואף התייעצה עם יועצים משפטיים, הגיעה הוועדה לידי מסקנות דלקמן:

א. הריסת הבתים היא רצויה מבחינת תכנון בניין ערים והשמירה על בריאות הציבור וביצוע הפעולה בהקדם תביא ברכה לתכניות בעתיד.

ב. יש להסתפק בהריסת הבתים הקרובים לתל אביב, היינו בשטח המשתרע דרומה לה עד רחוב ברנט.

ג. לדעת היועצים המשפטיים עומדים מכשולים חוקיים לביצוע ההריסה על ידי עיריית תל אביב, אולם מבחינה עקרונית אפשר למצוא דרכים שתאפשרנה להרוס את הבתים מבלי שיהיה צורך לשלם פיצויים לנפגעים. מכל מקום לא התעכבה הוועדה על הבעיה החוקית והמשפטית והצטמצמה אך בבירור התועלת המעשית שתצמח מההריסה.

ד. יש להבהיר לעיריית תל אביב, כי בהסכמתה לתכנית ההריסה אין הממשלה מקבלת על עצמה כל אחריות שהיא לנזקים לרכוש או לנפש העלולים להיגרם כתוצאה ממנה והעירייה היא שתצטרך לשאת בכל הנזקים שייגרמו עקב ההריסה ולפצות את האנשים שייפגעו על ידי כך. כן תהיה העירייה אחראית לשיכון מחדש של 240 המשפחות אשר – בהתאם למכתבו האמור של המהנדס העירוני – תיאלצנה לעזוב את מקום מגוריהן כתוצאה מההריסה.

ה. הוועדה ממליצה על מתן הלוואה והשתתפות בהוצאות כמבוקש על חשבון העירייה, אולם נראה לנו כי כדי שהממשלה לא תצטרך לשאת באחריות להוצאות ההריסה יש לרשום את הנכסים למטרה כללית מבלי לפרט שהם לצרכי ההריסה.

א. אבנר יו"ר

ג. מכנס חבר

י. מינסטר חבר

המשתתפים בחוברת

סמי אבו שחאדה לומד באוניברסיטת תל אביב, והוא חבר "רביטה", האגודה למען ערביי יפו; שיריו של אלי אליהו התפרסמו בגיליונות 4, 7 ו-11 של **מַטְעַם**; סיפורו של חורחה לואיס בורחס לקוח מתוך ספרו "היוצר", שראה אור ב-1960; יעקב ביטון מפרסם את שיריו ב**מַטְעַם** מאז גיליון 9; שיריה של סיגל בן יאיר, העובדת כפקידה באוניברסיטת חיפה, התפרסמו בגיליונות 14, 16 ו-20 של **מַטְעַם**; סיפורים של סמי ברדוגו התפרסמו בגיליון 17 ו-18 של **מַטְעַם**; פרופ' רון ברקאי מלמד היסטוריה של ימי הביניים באוניברסיטת תל אביב, בין ספריו האחרונים: "האשה שאהבה סיפורים", רומן, חרגול, 2003; "המיתולוגיה הספרדית", מפה, 2003; העורך והמתרגם דן דאור הלך לעולמו ב-29 בדצמבר 2009 בעת שחוברת זו היתה בעריכתה הסופית; האמנית רונית דברת, שתצלום עבודתה מעטר את העטיפה, חיה באיטליה; זהו פרסום ראשון לשיריה של ורד דור, ילידת 1974; הקובץ "אל תנצל על מה שעשית", מאת מחמוד דרוויש, ראה אור בינואר 2004 בהוצאת ריאץ' אלריס (ביירות); ספרו של דייוויד הארווי, *Social Justice and the City*, ראה אור אשתקד בארצות הברית; ד"ר דב חנין הוא חבר כנסת מטעם חד"ש; מרים טבעון תירגמה את כל הרומנים של סאראמגו לעברית; ספר שיריה הראשון של הילה להב עתיד לראות אור השנה; ד"ר אורית מיטל מלמדת ספרות באוניברסיטת תל אביב; גרסה מוקדמת למאמר של ד"ר יצחק מלמד מאוניברסיטת ג'והנס הופקינס התפרסמה ב-2009 בכתב העת *Revue germanique internationale*, שירים מפרי עטו התפרסמו ב**מַטְעַם** 15; ספר שיריו הראשון של שחר מריו מרדכי יראה אור השנה; את סיפורו המתפרסם כאן כתב גבריאל גרסיה מרקס בשנת 1962, שנים רבות לפני שכנסת ישראל חוקקה את "חוק דרומי", המתיר הוצאה-להורג של פורצים ללא משפט; מיכל נאמן נולדה בקבוצת כינרת, ב-1951 ואת נעוריה עברה בלוד; שירים של נמרוד מתן התפרסמו ב**מַטְעַם** 5; שיריה ותרגומיה של טל ניצן מופיעים דרך קבע ב**מַטְעַם**; הסופר הלבנוני מיכאיל נְעִימָה (1889-1988) פירסם בחייו הארוכים עשרות נובלות, סיפורים קצרים, מסות, שירה, אוטוביוגרפיה ומחזות. הוא למד במכללה בנצרת, כילה חמש שנים בסמינר תיאולוגי בפולטבה, אוקראינה, היגר

לארצות הברית בשנת 1911, סיים תואר הראשון בסיאטל, השתקע בניו-יורק התקרב מאוד לח'ליל ג'ובראן, אבל בניגוד לו, התמסר לכתיבה בערבית, ב-1932 שב נעימה לכפר מולדתו בסכינתא בצפון לבנון והמשיך לכתוב שם עד מותו; מסתו של ז'וזה סאראמאגו על קפקא התפרסמה ב**מַטְעַם** 20; רמי סערי תירגם באחרונה מהונגרית את ספרו של מיהאי בביץ' "ח'ליף החסידה" ומפינית את ספרו של דניאל כץ "כשסבא גלש לפינלנד"; ב-2007 ראה אור "דיוקן עצמו", ספר שיריו הראשון של משה עזוז (יליד 1966), החי בתל אביב ומלמד ספרות בבית ספר תיכון; שיריה הראשונים של תהל פרוש התפרסמו ב**מַטְעַם** 20; סיפורו של חוליו קורטאסר מופיע ב"ניירות לא-צפויים", מבחר מכתביו שלא כונסו בספר, ועתיד לראות אור בעברית בסדרת 'לטינו', הקיבוץ המאוחד; את עבודת הדוקטור שלה כתבה אלינה קורן על הממשל הצבאי; ספרו של אפרים קריסטל (מלמד ב-ALCU) *Invisible Work: Borges and Translation*; ראה אור ב-2002; שיריה של ורד ריבקין מתפרסמים ב**מַטְעַם** מאז גיליון 7; ארבעת הפרקים הקודמים של הפואמה המפורסמת מאת יאניס ריצוס התפרסמו ב**מַטְעַם** 16, 17, 18 ו-20; פאדי שבייטה הוא מנהל "סדאקה – רעות"; זהו תרגומו הראשון מערבית לעברית של יהודה שנהב-שהרבני, מי שהיה היה עורך כתב העת "תיאוריה וביקורת".

איך תדעו שגיליון **מַטֵּעַם** החדש ראה שוב אור? פשוט מאוד: תקבלו אותו בדואר

כבר יותר מחמש שנים, כל שלושה חודשים – גיליון חדש, חופשי, עצמאי, יחיד במינו, בזכות המנויים שלנו

כמה פעמים שמעתם, או אמרתם, את המשפט: "חיפשתי את **מַטֵּעַם** החדש ולא מצאתי אותו בחנות הספרים?" כמה פעמים שמעתם, או אמרתם: "יצא **מַטֵּעַם** חדש? איך זה שלא שמעתי?" כמה פעמים אמרתם: "אני מעדיף לקנות בחנות ולא לעשות מנוי".

המנוי שלכם הוא השחרור שלנו מהתלות במפיצים, ברשתות הגדולות ובחנויות הספרים, (מחצית הסכום שאתם משלמים עבור גיליון בחנות אינה מגיעה כלל אלינו); לעומת זאת, **המנוי שלכם משחרר אותנו גם מפרסום בעיתונים, פרסום העולה בכסף רב מאוד, וגם מהניסיון לזכות – אחרי 21 גיליונות – בידיעה פשוטה בעיתון, נניח בנוסח: "הופיע גיליון **מַטֵּעַם** חדש והוא כולל בין היתר..."**.

המחיר למנוי לארבעה גיליונות – 220 ₪ (50 ₪ לגיליון + דמי משלוח) הנחה של כ-30% ממחיר הגיליון בחנויות הספרים (69 ₪) ניתן להזמין את החוברות באמצעות כרטיס אשראי.

התקשרו לטלפון 050-6371242
או שלחו פקס למספר 03-6441427

**עשו מנוי שנתי, והבטיחו לעצמכם גיליון
מוזל ומשלוח הביתה.
אנחנו מצידנו, נשמור על עצמאות **מַטֵּעַם****